

TURKIY DAVLATCHILIK TARIXIDA AYOLLAR

Ushbu monografiyada Saljuqiylar, Xorazmshohlar va Qutlug'xoniylar sulolalari davrida Turkon xotunlarning siyosiy faolligi va ta'siri har tomonlama tahlil etiladi. Unda saroy ayollarining sulolaviy siyosatga aralashuvi, vorislik mojarolaridagi roli va diplomatik aloqalardagi ishtiroki yoritiladi. Mazkur tadqiqot Markaziy Osiyo va Yaqin Sharq tarixida hukmdor ayollarning strategik mavqeini ko'rsatish orqali siyosiy va gender tarixiga muhim hissa qo'shadi.

Muxriddin Jo'rayev – tarix fanlari bo'yicha mustaqil tadqiqotchi. Asosiy ilmiy yo'nalishi: islomiy-siyosiy meros, Markaziy Osiyo o'rta asrlar siyosiy va madaniy tarixi, ayollarning tarixiy ijtimoiy roli. Xalqaro va mahalliy ilmiy nashrlarda maqolalari chop etilgan.

Globe
EDIT

Davlatchilik va ayollar

Jo'rayev, Bebitov, Jo'arakulova

Globe
EDIT

Muxriddin Jo'rayev · Maqsud Bebitov · Mukambar Jo'arakulova

TURKIY DAVLATCHILIK TARIXIDA AYOLLAR

Saljuqiylar, Xorazmshohlar va Qutlug'xoniylar
sulolalarida Turkon xotunlarning siyosiy o'rni

Muxriddin Jo'rayev
Maqsud Bebitov
Mukambar Jo'rakulova

TURKIY DAVLATCHILIK TARIXIDA AYOLLAR

FOR AUTHOR USE ONLY

FOR AUTHOR USE ONLY

**Muxriddin Jo'rayev
Maqsud Bebitov
Mukambar Jo'rakulova**

TURKIY DAVLATCHILIK TARIXIDA AYOLLAR

**Saljuqiylar, Xorazmshohlar va Qutlug'xoniylar
sulolalarida Turkon xotunlarning siyosiy o'rne**

FOR AUTHOR USE ONLY

GlobeEdit

Imprint

Any brand names and product names mentioned in this book are subject to trademark, brand or patent protection and are trademarks or registered trademarks of their respective holders. The use of brand names, product names, common names, trade names, product descriptions etc. even without a particular marking in this work is in no way to be construed to mean that such names may be regarded as unrestricted in respect of trademark and brand protection legislation and could thus be used by anyone.

Cover image: www.ingimage.com

Publisher:

GlobeEdit

is a trademark of

Dodo Books Indian Ocean Ltd. and OmniScriptum S.R.L publishing group

120 High Road, East Finchley, London, N2 9ED, United Kingdom

Str. Armeneasca 28/1, office 1, Chisinau MD-2012, Republic of Moldova, Europe

Managing Directors: Ieva Konstantinova, Victoria Ursu

info@omniscryptum.com

Printed at: see last page

ISBN: 978-620-0-45361-7

Copyright © Muxriddin Jo'rayev, Maqsud Bebitov, Mukambar Jo'rakulova

Copyright © 2025 Dodo Books Indian Ocean Ltd. and OmniScriptum

S.R.L publishing group

FOR AUTHOR USE ONLY

UDK: 908

Bebitov Maqsud Abdurasulovich, Jo'rayev Muxriddin Xasanovich, Jo'arakulova Mukambar Tursunmurod qizi. Turkiy davlatchilik tarixida ayollar. // Monografiya // 2025. 144- b.

Insoniyat tarixida ayolning o'zni har doim muhim va ajralmas bo'lgan. Ayol faqat onalik vazifasini bajarish bilan cheklanmay, ko'plab jamiyatlarda ijtimoiy hayotda ham faol ishtirok etgan. Hatto davlat boshqaruvi sohasida ham ayollar o'z ta'sirini o'tkazib, ijobiy yoki salbiy rol o'ynaganliklari ko'p hollarda qayd etilgan. Turkiy xalqlarda esa ayolning jamiyatdagi o'zni ayniqsa alohida e'tiborga sazovor. Qadimgi turk jamiyatlarida ayol erkak bilan teng huquqlarga ega bo'lib, urush va tinchlik davrlarida erining yonida turgan, davlat boshqaruvida ham faol ishtirok etgan. Islom dini paydo bo'lishi bilan ayolning huquqlari kengayib, ilgari mavjud bo'lgan nohaq odatlar yo'q qilingan. Johiliya davrining qattiq hayotidan azob chekkan arab ayollari islom ta'sirida yangi huquqlarga ega bo'lib, bu rivojlanish turk-islom davlatlarida yanada kengaytirilgan. Ayniqsa, turkiylar tarixida "Turkon" unvoniga ega bo'lgan ayollar o'z davrining siyosiy, ijtimoiy hayotida muhim rol o'ynaganlar. Ularning kuchi va huquqlari siyosiy nikohlar orqali yanada mustahkamlangan, shuningdek, aqlli va dono siyosatlarini bilan tarix sahnasida o'z o'zini egallaganlar. Turkonlar saroy hayotida ikki asosiy davrda faol bo'lishgan: birinchisi, sultonlar bilan tuzilgan siyosiy nikohlar orqali o'z ta'sirini o'tkazgan davr, ikkinchisi esa erlari yoki o'g'illari sulton bo'lganida va qarshi chiqqan guruhlar yo'q qilinganidan keyingi davrda davlat boshqaruvida ta'sir ko'rsatgan davrdir.

Mazkur monografiya doirasida turkiylar tarixida, xususan "Turkon" unvoniga ega bo'lgan ayollarning faoliyati va hayoti yetarlicha o'rganilmaganligi, mavjud manbalarda esa ko'pincha bir xil ma'lumotlar takrorlanganligi aniqlandi. Shu sababli, turkiy tarixining qorong'u sahifalarini yoritish va ushbu mavzuda tadqiqot olib borayotgan mutaxassislariga yordam berish muhimligi ta'kidlanadi.

Mas'ul muharrir: Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori PhD, U.R.Muminov

Taqrizchilar:

A.X.Mengliboyev – Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti "Tarix va falsafa" kafedrasida dotsenti, Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori PhD;

U.R.Muminov – Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti "Tarix va falsafa" kafedrasida, Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori PhD

Monografiya Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti Kengashining 2025-yil __-____dagi ____-sonli majlis bayoni bilan nashr etishga tavsiya etilgan.

© Bebitov Maqsud Abdurasulovich, Jo'rayev Muxriddin Xasanovich, Jo'arakulova.M.T. 2025

MUNDARIJA

Kirish.....	3
Mavzu manbashunosligi va tarixshunosligi.....	7
Turk tarixida Turkonlar turkon (ترکان) unvonining etimologiyasi va tarixiy rivojlanishi.....	12
Saljuqiylar sultoni Malikshohning rafiqasi Turkon xotun.....	23
Xorazmshohlarda Turkonlik.....	69
Qutlug'xonliylar sulolasi.....	112
Turk tarixidagi boshqa Turkonlar.....	127
Turkon xotunlarning umumiy xususiyatlari.....	131
Xulosa.....	134
Foydalanilgan manba va adabiyotlar.....	137

FOR AUTHOR USE ONLY

KIRISH

So‘nggi yillarda mamlakatimiz mintaqadagi davlatlar bilan hamda mamlakat milliy manfaatlarini amalga oshirishda muhim hisoblangan xalqaro va mintaqaviy tashkilotlardagi ishtirokini mustahkamlab bormoqda. Chunonchi, O‘zbekiston Turkiy davlatlar tashkilotiga (TDT) a‘zo mamlakatlar bilan ham ikki tomonlama, ham ko‘p tomonlama faol iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va madaniy munosabatlarni amalga oshirmoqda. Mazkur tashkilot faoliyati respublikamizning jahon hamjamiyatida o‘z o‘rniga ega bo‘lishida katta ahamiyatga ega. Mamlakatimiz Turkiy davlatlar tashkiloti a‘zolari bilan turli sohalarida siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy mustahkam aloqalar o‘rnatgan. Bundan tashqari, ularni ko‘p asrlik umumiy tarix ham birlashtiradi. Bu haqda O‘zbekiston prezidenti Sh.M.Mirziyoyev bildirgan “...Turkiy dunyomizning havas qilsa arziydigan buyuk tarixi, ulug‘ ajdodlari va beqiyos boyliklari bor. Va men ishonaman, turkiy dunyoni buyuk kelajak kutmoqda. Bu kelajakni, hech shubhasiz, mehnatkash, bag‘rikeng va olijanob xalqlarimiz bilan birgalikda yaratamiz. Ko‘hna Samarqand shahridagi sammitimiz esa turkiy dunyo sivilizatsiyasining zamonaviy tarixida yangi yuksalish bosqichini boshlab beradi...” mazmundagi fikrlari yuqoridagilarning isboti sifatida ko‘rish mumkin.

Hozirgi kunda Turkiy davlatlar tashkiloti deb nomlangan bu tuzilma turkiy tilli davlatlar o‘rtasidagi madaniy, siyosiy, iqtisodiy aloqalarni mustahkamlash maqsadida 2009-yil 3-oktabrda imzolangan “Naxchivan shartnomasi” asosida Turkiy tilli davlatlar hamkorlik kengashi nomi bilan Ozarbayjon, Qirg‘iziston, Qozog‘iston va Turkiya hamkorligida tashkil etilgan edi. O‘zbekiston 2018-yilninf 30-aprelida bu kengashga qo‘shilish istagini bildiradi va 2019-yil 14-sentabrda tashkilotning to‘laqonli a‘zosiga aylandi. Kengash tarkibiga kirishi bilan O‘zbekiston turkiy tilli davlatlar bilan yanada mustahkam iqtisodiy siyosiy aloqalarni o‘rnatdi. Xususan, mamlakatimiz TDT davlatlari bilan umumiy tovar aylanmasi 2020-yilda 6,8 milliard AQSh dollarini tashkil qilgan bo‘lsa, shundan 2,9 milliard AQSh dollari eksportni, 3,9 milliard AQSh dollari importni tashkil qilgan. 2021-yilda ushbu ko‘rsatkich 39%ga oshib, 9,4 milliard AQSh dollariga

yetdi, shundan 3,9 milliard AQSh dollari eksport, 5,5 milliard AQSh dollari importni tashkil etadi.

Bugun tobora globallashib borayotgan dunyoda turli xatar va tahdidlarning oldini olishda, xalqlar o'rtasidagi do'stlik, ahillik, yaxshi qo'shnichilik, hamjihatlik aloqalarini tobora mustahkamlashda turkiy xalqlar o'rtasida hamkorlik aloqalarining yangicha bosqichda yo'lga qo'yilganligining ahamiyati o'ziga xos bo'lmoqda. Ushbu hamkorlik doirasida ilmiy loyihalar, festivallar, ijodiy tanlovlar, forumlar, yirik anjumanlar ildizlari umumbashariy ezgu g'oyalardan suv ichgan xalqlarni yagona maqsad sari birlashtirmoqda.

Muxtasar aytganda, turkiy xalqlarda buyuk ajdodlarga nisbatan hurmat-ehtirom, ularning boy ilmiy merosini o'rganishga qiziqish hamisha yuqori bo'lgan. Bu kabi xalqaro darajadagi ilmiy anjumanlar esa tarixiy, madaniy va ilmiy yo'nalishlarda o'zaro munosabatlarni sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqib, mavjud juda katta imkoniyat va salohiyatdan to'liq va unumli foydalanish uchun mustahkam zamin yaratishi shubhasiz.

Turkiy xalqlar Markaziy Osiyo davlatlari tarixida o'ziga xos o'rin tutadi. Ular yaratgan davlat tuzilmalari, huquqiy tizimlar va madaniy boyliklar mintaqaviy va global jarayonlarga katta ta'sir ko'rsatgan. Xususan, turkiy xalqlar tomonidan asos solingan davlatlar dunyo sivilizatsiyasining rivojlanishiga hissa qo'shib, Sharq va G'arb o'rtasidagi ko'prik vazifasini bajargan. Bugungi kunda ularning merosi zamonaviy davlat qurilishi va madaniy aloqalar uchun asos bo'lib xizmat qilmoqda. Turkiy xalqlarning davlatchilik tajribasini o'rganish, ularning merosini ilmiy nuqtai nazardan yoritish va avlodlarga yetkazish muhimdir. Ushbu mavzuda amalga oshirilgan ilmiy izlanishlar kelgusida davlatlararo aloqalarni mustahkamlash, ilmiy hamkorlikni rivojlantirish va tarixiy xotirani boyitishga xizmat qiladi.

Insoniyatning bu dunyodagi tarixida ayolning juda muhim o'rni bor. Butunlikning bir qismi bo'lgan ayol onalik vazifasidan tashqari ba'zi jamiyatlarda ijtimoiy hayotda ham faol ishtirok etgani ko'riladi. Hatto ayollar davlat boshqaruviga ham qo'shilib, ijobiy yoki salbiy rol o'ynaganlar.

Ayolning ijtimoiy hayotda faol ko‘rinishi va muhim o‘rni bo‘lgan millatlardan biri turkiylar hisoblanadi. Qadimgi turk jamiyatlarida ayol barcha muhim ishlarda erkak bilan birga bo‘lgan, urushda va tinchlikda erining yonida turgan. U eri bilan bir xil huquqlarga ega bo‘lgan. Shuningdek, davlat boshqaruvida ham ba’zi davrlarda faol vazifalarni bajargan. Ayollar davlat idorasida ma’lum huquqlarga ega bo‘lgan.

Islom dinining paydo bo‘lishi bilan ayolning huquqlari jihatidan maqomi oshgan va ularni e’tiborsiz qoldirgan odatlar yo‘q qilingan. Johiliya davrining qattiq hayotidan ezilgan arab ayoli islomning paydo bo‘lishi bilan keng huquqlarga ega bo‘lgan. Ushbu chiziqni davom ettirgan turk-islom davlatlari ayollarning huquqlarini yanada kengaytirgan.

Monografiyamizning mavzusini tashkil etuvchi hukmdorlarining rafiqalari bo‘lgan "Turkonlar"ning jamiyat va saroydagi boshqa ayollarga o‘xshash xususiyatlari bor bo‘lsa-da, ularni ajratib turadigan jihatlari ham mavjud. Ayniqsa, bu xonim sultonlar tug‘ilishdan olgan kuchlari va huquqlarini siyosiy nikohlar orqali yanada oshirganlar. Davrning eng mashhur ayollari sifatida o‘z o‘rnini egallagan, go‘zalliklari bilan birga olib borgan aqlli siyosatlarini tufayli xavfli omil sifatida ko‘rilmagan.

Turk tarixida faol rol o‘ynagan turkonlarning saroy hayotida ikkita muhim davri bor. Ulardan birinchisi, sultonlar bilan tuzgan siyosiy nikohi tufayli tarix sahnasiga chiqqan davri. Ikkinchi davri esa, erlari yoki o‘g‘illari holatidagi sultonlar va o‘zlariga qarshi bo‘lgan guruhlar yo‘q qilinganidan so‘ng davlat ustida har sohada ta’sirli bo‘la boshlagan davri. Albatta, turkon unvoniga ega bo‘lgan barcha ayollar davlat uchun xavfli bo‘lmagan. Qutlug‘xonli sulolasi Qutbiddin Muhammadning rafiqasi Qutlug‘ Turkon xotun shulardan faqat biri bo‘lib, davlatning saqlanib qolishini ta’minlagan va uning davrida davlat eng farovon davrini boshidan kechirgan.

Bizning ishimiz natijasida turkiylar tarixida, ayniqsa "turkon" unvoniga ega bo‘lgan ayollarning faoliyati yoki hayoti haqida yetarli darajada tadqiqotlar olib borilmaganligi, shuningdek, mavjud manbalarda ham odatda bir xil ma’lumotlar

takrorlanganligi aniqlandi. Shu munosabat bilan, turkiylar tarixining hali o'rganilmagan va qorong'uda qolgan mavzularini yoritish va bu sohada harakat qilayotgan tadqiqotchilarni qo'llab-quvvatlash zarurligini ta'kidlashni istaymiz.

Turkiylar tarixidagi "Turkonlar" mavzusida tuzilgan ishimiz umumiy uchta asosiy bo'limdan iborat:

Birinchi bo'limda turk tarixidagi "turkon" unvoni haqida umumiy ma'lumot berilgan va Saljuqiylar sulolasi sultoni Malikshohning rafiqasi Turkon xotun va uning faoliyati yoritilgan.

Ikkinchi bo'limda Xorazmshohlar sulolasi sultoni Arslon II ning rafiqasi Turkon xotun va Sulton Alouddin Muhammadning onasi Turkon xotunning faoliyati va ularning davlatdagi roli tahlil qilingan.

Uchinchi bo'limda esa Qutlug'xonli sulolasi vakili Qutbiddin Muhammadning rafiqasi Qutlug' Turkon xotunning davlatdagi roli va turk tarixidagi boshqa tarkanlar haqida ma'lumotlar keltirilgan.

MAVZU MANBASHUNOSLIGI VA TARIXSHUNOSLIGI

Turkiy davlatlarida ayollar ham oila, ham jamiyat hayotida muhim o'rin tutganlar. Ular ko'plab davlatlardagi ayollardan farqli ravishda ancha erkin hayot kechirgan va erkaklar tomonidan katta hurmatga sazovor bo'lganlar. Ayniqsa, vaqt o'tishi bilan qo'lga kiritgan fazilatlarini bilan turk-islom ayollari siyosiy sohada katta rol o'ynash imkoniyatiga ega bo'lishgan. Islom davrida ayolga berilgan qadr-qimmatning asosi aslida Islomdan oldingi davrlarga borib taqaladi. Masalan, Bilga xoqon yodgorligida keltirilgan: "Xudo turk xalqi yo'q bo'lmasin degan maqsadda otam Tarish II xoqon va onam Bilga II xotunni ko'tardi" degan ibora ayollarning siyosiy va ijtimoiy mavqeining qanchalik yuqori bo'lganligini ko'rsatadi. Islomdan oldingi davrda bo'lgani kabi, Islomdan keyin ham turk jamiyatlarida ayol tabu hisoblanmaganligi sababli, erkakning har qanday faoliyatida qatnashgan, siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy sohalarida erkaklar bilan birga bo'lgan. Ayol-erkak farqi qilinmagan, balki ayol erkakning to'ldiruvchisi sifatida qabul qilingan. Biz yaxshi bilamizki, hukmdor farmonlari faqat "Xoqon buyuradi" degan ibora bilan boshlangandagina amal qilgan, marosimlarda va ziyofatlarda xotun xoqonning chap tomonida o'tirgan, siyosiy va ma'muriy masalalardagi muzokaralarni tinglagan, o'z fikrini bildirgan, hatto urush kengashlarida ham qatnashgan. Ayollarning siyosiy va ma'muriy faoliyatda ishtirok etishi, elchilarni va xorijiy delegatsiyalarni qabul qilib, ular bilan turli masalalar bo'yicha muzokaralar olib borishi nafaqat Islomdan oldingi davrda, balki turk tarixining har qanday davrida uchraydi. Turk ayollari bu kabi faoliyatni katta vijdon va sharaflilik bilan amalga oshirganlar. Hatto bu faoliyatlarida shunday katta vakolatlarga ega bo'lganlariki, davlat ichida davlat bo'lishga intilishgan.

Ayniqsa, bizning mavzumizni tashkil etuvchi "Turkon" unvoniga ega bo'lgan xonim sultonlar, boshqa ayollardan farqli ravishda egallagan kuchlari bilan muhim o'rin tutganlar. Saljuqiylar sultoni Malikshohning rafiqasi Turkon xotun ham, Xorazmshohlarning taniqli Turkon xotunlari ham shular jumlasidandir. Bu xotunlar yuqorida sanab o'tgan kuchlaridan tashqari, keyinchalik qo'lga kiritgan fazilatlarini tufayli davlatlarning zaiflashishida, hatto qulashida ham ta'sirli

bo'lishgan. Ularning eng katta maqsadi o'g'illari orqali davlatning yagona hukmdoriga aylanishdir. Buning uchun zarurat tug'ilganda sultonlarni va taniqli davlat arboblarni yo'q qilishdan ham tortishmaganlar.

Turkiy davlatlarining tuzilishida katta ta'sirga sabab bo'lgan Turkon xotunlar haqida yetarli manbalar mavjud emas, shuningdek, o'sha davrni aks ettirgan asliy arab va fors manbalarining ba'zilarining yo'qolib ketganligi bu davrdagi voqealarning to'liq ravishda yoritilishiga to'sqinlik qilmoqda. Ishimiz umuman arab va fors manbalariga, umumiy voqeanomalarga va turkonlar haqida ma'lumot beradigan davriy nashrlarga asoslangan.

Gregory Abu'l-Faraj Bar Hebraeus, Abu'l Faraj tarixi

Abu'l Faraj tarihi Saljuqiylar davriga oid suryoniy manbalardan biridir. Suryoniy tilida yozgan bu asarini yana o'zi arab tiliga tarjima qilgan. Asar umumiy voqeanoma uslubida bo'lib, 1284-yilgacha sodir bo'lgan voqealarni qamrab oladi. Uch qismdan iborat asarning birinchi qismi turklarning Anadoluga hujumlari va faoliyatini o'z ichiga olgan siyosiy tarixdan iborat. Ikkinchi va uchinchi qismlar esa cherkov tarixini bayon qiladi. Saljuqiylarning dastlabki davrlari haqida ma'lumot beruvchi bu asar muhim manba sanaladi.

Alouddin Ato Malik Juvayniy, Tarix-i Jahongusho

Eronning muhim tarixchilaridan biri bo'lgan Alouddin Juvayniy (1226-1283) Bag'dodda tug'ilgan. Oilasi ilm bilan shug'ullangan, o'zi ham kotiblik kabi muhim lavozimda ishlagan. Hulokuning xizmatida bo'lgan Juvayniy o'sha davrda amalga oshirilgan yurishlarda shaxsan qatnashgan. Asarida bu yurishlarni keng yoritgan bo'lsa, turkonlarning faoliyatiga ham to'xtalgan. Fors tilida yozilgan bu asar o'zbek tiliga tarjima qilingan.

Azimiy, Azimiy tarixi

Muhammad ibn Ali at-Tuxayniy al-Azimiy 483/1090-yilda Halabda tug'ilgan. Tarixga oid uchta asar yozgan bo'lsa-da, hozirgacha yetib kelgan yagona asari Saljuqiylar uchun muhim bo'lgan va dunyoda yagona nusxasi Turkiyada saqlanayotgan Tarix-i Azimiydir. Muhim islom tarixi bo'lgan bu asar 538/1143-44-yil voqealari bilan yakunlanadi. Asarning oxirgi qismi Saljuqiylar haqida so'z

yuritadi. Anadolu va Suriyaning fathlari, Anadoluda Saljuqiylar va beyliklarning salibchilar bilan kurashi, atabeklar va ularning faoliyati haqida keng ma'lumotlar mavjud.

Ibn al-Adim, Kamoluddin bug'yat at-talab fi tarix Halab

Asl ismi Kamoluddin Abu'l-Qosim Umar ibn Ahmad bo'lgan muallif arab Uqayli qabilasining Jarado'g'ullar oilasiga mansub bo'lib, 1192-yilda Halabda tug'ilgan va 1262-yil 12-aprelda Qohirada vafot etgan. Tarjimai hol xususiyatiga ega bo'lgan Bug'yat at-talab fi tarix Halab asari sultonlar, davlat arboblari va muhim shaxslarning tarjimai hollarini taqdim etadi. Davrning siyosiy, ijtimoiy va diniy voqealari haqida ma'lumot beruvchi asarda Saljuqiylar-Abbosiylar munosabatlari va qisman Turkon xotunning faoliyati muhim o'rin tutadi. Ayniqsa, Sulton Alp Arslon, Sulton Malikshoh va Nizomulmulukning tarjimai hollari ham bizning ishimizga hissa qo'shgan.

Ibn al-Asir, Al-kamil fi't-tarix

O'rta asr islom dunyosining eng buyuk tarixchilaridan biri bo'lgan Ibn al-Asir 1160-yilda Jizrada tug'ilgan va 1233-yilda Mosulda vafot etgan. Eng muhim asari bo'lgan Al-kamil fi't-tarix dunyoning yaratilishi bilan boshlanadi va 1231-yilgacha bo'lgan voqealarni qamrab oladi. Saljuqiylarning siyosiy, diniy va madaniy tarixi haqida muhim ma'lumotlar beruvchi bu asar islom va turk tarixi bo'yicha tadqiqotlar olib boruvchilar uchun ajralmas manbalardan biridir.

Munajimboshi, Jamiu'd-guval

Ahmad ibn Lutfulloh Munajimboshi (vaf. 1702) asli Qoramanli bo'lib, Usmonli tarixchisidir. Jamiu'd-duval asari islom tarixi nuqtai nazaridan muhim bo'lib, Saljuqiylar haqida muhim ma'lumotlarni shu asarda topish mumkin.

Rovandiy, Rahat-us-sudur va oyat-us-surur

Muhammad ibn Ali ibn Sulaymon Rovandiy (vaf. 1207) Eronning Qashan atrofidagi Ravand qishlog'iga mansub. 1202-yilda yozishni boshlagan Rahat-us-sudur va oyat-us-surur asarini bir necha yil ichida tugatib, G'iyosiddin Kayxusravga bag'ishlagan. Asar Saljuqiylar davlati haqida batafsil ma'lumotlar

berish bilan birga Turkonlar haqida ham ma'lumotlar mavjud. Saljuqiylarning dastlabki davridan 1194-yilgacha bo'lgan voqealarni qamrab olgan.

Sadriddin Husayniy, Axbar ud-davlat is-Saljuqiyya

Sadriddin Abu'l-Hasan Ali ibn Nosir ibn Ali al-Husayniyga (vaf. 1194) tegishli bo'lgan bu arabcha asarning haqiqiy muallifi hali aniq aniqlanmagan. Asarning ikki joyida Sadriddin Abu'l-Hasanning ismi zikr qilingani tarixchilarni asarning unga tegishli degan fikrga olib kelgan. Muallif, ehtimol, VI asrning oxiri va VII asrning birinchi choragida yashagan va asarini 622/1225-yildan keyin yozgan. Saljuqiylar davrining eng muhim tarixlaridan biri bo'lgan bu asar, ayniqsa, davlatning tashkil topishi, Malazgirt jangi, Saljuqiylar-Vizantiya munosabatlari haqida muhim ma'lumotlar beradi. Bundan tashqari, qisman Turkon Xotun va uning faoliyati haqida ham ma'lumotlar mavjud. Saljuqiylar tarixini yoritish jihatidan muhim manba bo'lgan asar Sh.Vohidov tomonidan o'zbek tiliga tarjima qilingan.

Sibt ibn al-Javziy, Mirat al-zaman fi tarix al-A'yon

Asl ismi Abu'l-Muzaffar Yusuf ibn Qizog'li bo'lgan muallif 1186-yilda Bag'dodda tug'ilgan va 1257-yilda Damashqda vafot etgan. Tarix ilmiga qiziqish bildirgan Sibt ibn al-Javziy natijada Mirat al-zaman fi tarix al-a'yon nomli arabcha katta asar yaratgan. Asar yaratilishdan boshlanib, muallifning o'limigacha (1256/57) bo'lgan voqealarni qamrab oladi. Sulton Alp Arslon va Malikshoh davrlari haqida bergan ma'lumotlar deyarli boshqa manbalarda uchramaydi. Xuddi shunday, Saljuqiylar amirlarining Anadolu, Suriya va Falastin hududlaridagi faoliyati, shuningdek, Sulton Malikshohning rafiqasi Turkon xotun haqida ham muhim ma'lumotlar keltirilgan. Bu jihatdan Ibn al-Adim tomonidan to'liq yoritilmagan masalalar ushbu asarda ochiqqlangan.

Urfalik Mateos, Urfalik Mateos voqeanomasi va Papaz Grigorning zayli(ilova)

Urfalik Mateosning tug'ilgan va vafot etgan sanalari noma'lum. Uning asaridan Urfada tug'ilgani va bu yerda monastir bosh rohibi sifatida ishlaganligi ma'lum. Asarni ham Urfada yozgan. Voqeanoma 952-yildan 1136-yilgacha

bo'lgan voqealarni qamrab oladi. Sakkiz qismdan iborat asarida to'rtinchi qismidan boshlab Saljuqiylar haqida so'z yuritadi. To'rtinchi va beshinchi qismlarda Tug'ul Bek va Sulton Alp Arslonning g'arbga qilgan yurishlari, Malazgirt jangi, Malikshohning taxtga chiqishi, yurishlari keng yoritilgan bo'lsa, Sulton Malikshohning o'ldirilishi, taxt uchun kurash va Turkon xotunning voqealar ustidagi roli haqida ham muhim ma'lumotlar berilgan.

Tadqiqotlar

Yuqorida tilga olingan manbalardan tashqari, ishimiz davomida foydalangan boshqa manbalar ham mavjud. Ayniqsa, Mehmet Altay Ko'ymenning Saljuqiylar davri Turk tarixi, Buyuk Saljuqiylar imperiyasi tarixi (Ikkinchi imperiya davri), Osman Turanning Saljuqiylar tarixi va Turk-Islom madaniyati, Turk Jahon hukmronligi mafkurasi tarixi, Ibrohim Kafesog'luning Xorazmshohlar davlati tarixi, Sulton Malikshoh asarlari asosiy foydalanilgan manbalar bo'lib, Zakariyo Kitobchining Abbosiylar xilofatida Saljuqiylar xotunlari va Turk sultonlari, Sevim Janning Turkon xotundan Volida sultongacha Saljuqiylar davrida ayol, Bahriya Uchokning Islom davlatlarida ayol hukmdorlar, Fotima Mernissining Xonim Sultonlar, Sadri Arsal Maqsudiyning Turk tarixi va huquq (Turk tarixining asosiy chiziqlari, Tarixiy Turk davlatlarining tashkil topishi va huquqiy institutlari, Turk huquqiy urf-odatlar va qonunlari), Bartoldning Mo'g'ullar istilosigacha Turkiston asarlaridan ham foydalandik.

Mavzumizga oid yuqorida ko'rsatilgan manbalardan imkon qadar foydalanishga harakat qildik.

TURK TARIXIDA TURKONLAR
TURKON (ترکان) UNVONINING ETIMOLOGIYASI VA TARIXIY
RIVOJLANISHI

Islomdan oldingi turk jamiyatida ayollar ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy hayotda muhim rol o'ynagan. Qadimgi turk davlatlari va ko'chmanchi jamiyat tuzilishida ayollar erkaklar bilan teng maqomda qabul qilingan va jamiyatning har bir sohasida faol ishtirok etgan. Islomdan oldingi turk ayollarining xususiyatlari va maqomini quyidagicha umumlashtirish mumkin:

1. Ijtimoiy maqom

- Tenglik: Qadimgi turk jamiyatlarida ayollar va erkaklar o'rtasida aniq tenglik mavjud edi. Ayollar jamiyatning har bir sohasida erkaklar bilan birga harakat qilgan va qaror qabul qilish jarayonlarida ishtirok etgan.

- Ijtimoiy hayotda faollik: Ayollar ijtimoiy hayotda faol ishtirok etgan, ayniqsa oila va qabila ichida so'z hokimiyatiga ega bo'lgan. Oilada ayolning fikri muhim hisoblangan va qarorlar odatda birgalikda qabul qilingan.

2. Siyosiy va harbiy rol

- Hukmdor ayollar: Qadimgi turk davlatlarida ayollar hukmdor sinfi ichida joy olishi mumkin edi. Ayniqsa "Xotun" unvoni bilan tanilgan hukmdor xotinlari davlat boshqaruvida muhim rol o'ynagan. Xotunlar hukmdor yo'qligida davlatni boshqarishi va siyosiy qarorlar qabul qilishi mumkin edi.

- Jangchi ayollar: Turk ayollari janglarda ham faol rol o'ynagan. Tarixda "Amazon" afsonalari bilan o'xshashlik ko'rsatadigan ayol jangchilar mavjudligi turk jamiyatida ayollarning jangchi kimligini ko'rsatadi. Ayniqsa ko'chmanchi hayot tarzi ayollarning jangovar ko'nikmalarini rivojlantirish imkoniyatini bergan.

3. Iqtisodiy hayotda ayol

- Ishlab chiqarishdagi rol: Ko'chmanchi turk jamiyatlarida ayollar iqtisodiy hayotning muhim qismi bo'lgan. Chorvachilik, to'qimachilik va boshqa ishlab chiqarish faoliyatida faol ishtirok etganlar.

- Mulkiy huquq: Ayollarning mulkiy huquqlari bor edi va ular o'z mulkini boshqarishi mumkin edi. Bu holat ayollarning iqtisodiy mustaqilligini ko'rsatadi.

4. Diniy va madaniy hayot

- Shomonizm va ayol: Islomdan oldingi turk jamiyatida keng tarqalgan Shomonizm e'tiqodida ayol shomonlar (qamlar) muhim rol o'ynagan. Ayol shomonlar diniy marosimlarni boshqargan va jamiyatning ma'naviy yetakchilari sifatida tan olingan.

- Madaniy ta'sir: Ayollar turk madaniyati va an'analari saqlashda muhim rol o'ynagan. Dostonlar va afsonalarda ayol qahramonlarning ko'zga ko'ringanligi ayollarning jamiyatdagi hurmatini ko'rsatadi.

5. Oiladagi o'rni

- Oilaning asosiy tayanchi: Turk jamiyatida oila jamiyatning asosiy birligi bo'lgan va ayol oilaning markazida joy olgan. Nikoh instituti muhim bo'lgan va ayol oilada hurmatli maqomga ega bo'lgan.

- Bolalar tarbiyasi: Ayollar bolalarni tarbiyalash va tayyorlashda muhim rol o'ynagan. Ayniqsa jangchi va intizomli avlod yetishtirish ayollarning mas'uliyati edi.

6. Dostonlar va adabiyotda turk ayoli

- Dostonlardagi ayol qahramonlar: Turk dostonlarida ayol qahramonlar kuchli va jasoratli sifatida tasvirlangan. Masalan, O'g'uz Xoqon dostonida ayollar ham jangchi, ham dono shaxslar sifatida ko'zga ko'ringan.

- Afsonalarda ayol: Turk afsonalarida ayollar g'ayritabiiy kuchlarga ega bo'lgan mavjudotlar sifatida tasvirlangan. Bu holat ayollarning jamiyatdagi ma'naviy va madaniy ta'sirini ko'rsatadi.

7. Huquqiy huquqlar

- Nikoh va ajralish huquqi: Islomdan oldingi turk jamiyatida ayollar nikoh va ajralish masalalarida so'z hokimiyatiga ega bo'lgan. Ayollar o'z roziligisiz turmushga chiqarilmasdi.

- Meros huquqi: Ayollarning meros huquqi bor edi va bu huquq jamiyat tomonidan himoyalangan.

Islomdan oldingi turk jamiyatida ayollar ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotda muhim rol o'ynagan. Ayollar erkaklar bilan teng maqomda qabul qilingan va jamiyatning har bir sohasida faol ishtirok etgan. Bu holat turk jamiyatining ayolga bergan qadriyatini va hurmatini ko'rsatadi. Islomdan keyingi davrda ham bu tushunchaning bir qismi saqlanib qolgan, ammo vaqt o'tishi bilan o'zgargan siyosiy va madaniy tuzilmalar ayollarning rolini turli yo'llar bilan ta'sirlangan.

Qadimgi turk jamiyatida, ayniqsa hukmdor sinfi va zodagon ayollar uchun ishlatilgan unvonlar, ayollarning jamiyatdagi yuqori maqomi va hurmatini aks ettiradi. Bu unvonlar, ayollarning siyosiy va ijtimoiy sohalarida qanchalik faol bo'lganligini ko'rsatadi. Islomdan oldingi turk davlatlari va jamiyatlarida qo'llanilgan bu unvonlar, ayollarning hukmdor va lider sifatida qanchalik mashhur bo'lganligini isbotlaydi. Bu unvonlar va ularning ma'nolari quyida keltirilgan:

1. Tangrikan

- Ma'nosi va qo'llanilishi: "Tangrikan" unvoni, "Tangri" (Ko'k tangri) so'zi bilan bog'liq bo'lib, "Tangridan kelgan" yoki "Tangri tomonidan tanlangan" ma'nosini anglatadi. Bu unvon hukmdor sinfiga mansub ayollar uchun ishlatilgan.

- Xususiyatlari: Tangrikan unvoni ayollarning muqaddas maqomga ega bo'lganligini va boshqaruvda ilohiy vakolatga ega bo'lganligini ifodalaydi. Bu unvon ayollarning siyosiy va diniy liderlik rolini ta'kidlaydi.

2. Tangrim

- Ma'nosi va qo'llanilishi: "Tangrim" unvoni ham "Tangri" (Ko'k tangri) so'zi bilan bog'liq bo'lib, "Tangriga tegishli" yoki "Tangri vakili" ma'nosini anglatadi.

- Xususiyatlari: Bu unvon hukmdor ayollarning siyosiy va diniy hokimiyatini ifodalaydi. Tangrim unvoni ayollarning jamiyatda muqaddas maqomga ega bo'lganligini ko'rsatadi.

3. Tarim

- Ma'nosi va qo'llanilishi: "Tarim" unvoni "zodagon" yoki "tanlangan" ma'nosini anglatadi. Bu unvon hukmdor sinfiga mansub ayollar uchun ishlatilgan.

- Xususiyatlari: Tarim unvoni ayollarning zodagon va hurmatli maqomga ega bo'lganligini ifodalaydi. Bu unvon ayollarning ijtimoiy va siyosiy hayotdagi ta'sirini ta'kidlaydi.

4. Oltin tarim

- Ma'nosi va qo'llanilishi: "Oltin tarim" unvoni, Devonu Lug'otit turkda "katta ayollarning unvoni" sifatida qayd etilgan. "Oltin" so'zi qimmatli va muqaddas, "Tarim" esa liderlik yoki boshqaruv ma'nosini anglatadi.

- Xususiyatlari: Bu unvon hukmdor sinfiga mansub ayollar uchun ishlatilgan va ayollarning jamiyatdagi yuqori maqomini ifodalaydi. Oltin Tarim unvoni ayollarning siyosiy va ijtimoiy sohalaridagi kuchini aks ettiradi.

5. Xotun

- Ma'nosi va qo'llanilishi: "Xotun" unvoni, Islomdan oldingi turk davlatlarida hukmdor xotinlariga va zodagon ayollarga berilgan unvondir. Xotun hukmdor sinfining bir qismi sifatida tan olingan.

- Xususiyatlari: Xotunlar davlat boshqaruvida faol rol o'ynagan va hukmdor yo'qligida davlatni boshqargan. Bu unvon ayollarning siyosiy hokimiyati va ijtimoiy hurmatini ko'rsatadi.

Islomdan oldingi turk jamiyatida ayollar hukmdor sinfi ichida muhim rol o'ynagan va bu holat ularga berilgan unvonlar orqali aniq ko'rinadi. Tangrikan, Tangrim, Tarim va Oltin tarim kabi unvonlar ayollarning siyosiy va diniy sohalaridagi ta'sirini va jamiyatdagi hurmatini aks ettiradi. Bu unvonlar turk jamiyatida ayollarning erkaklar bilan teng maqomga ega bo'lganligini va jamiyatning har bir sohasida faol ishtirok etganligini isbotlaydi.

Ayniqsa, Oltin tarim unvonining Devonu lug'otit turkda "katta ayollarning unvoni" sifatida qayd etilishi, ayollarning hukmdor va lider sifatida qanchalik muhim o'ringa ega bo'lganligini ko'rsatadi. Bu unvonlar turk tarixida ayollarning kuchli va hurmatli maqomda bo'lganligini ko'rsatadigan muhim dalillardir.

Islomni qabul qilishdan keyin turkiy-islom davlatlari va jamiyatlarida ayollarga berilgan unvonlar ham islomiy an'analar, ham turk madaniyatining ta'sirida shakllangan. Bu davrda ayollar, ayniqsa zodagon va boshqaruvchi sinf doirasida muhim o'ringa ega bo'lib, turli unvonlardan foydalanganlar. Islomiyatdan keyingi turk davlatlarida ayollarga berilgan unvonlarning ba'zilari quyidagilardir:

1. Turkon xotun

- Ma'nosi va qo'llanilishi: "Turkon xotun" unvoni, Qoraxoniylar, Xorazmshohlar va boshqa turkiy-islom davlatlarida hukmdor xotinlariga yoki zodagon ayollarga berilgan unvon hisoblanadi. Bu unvon ayolning yuqori maqomini va hurmatini ifodalaydi.

- Xususiyatlari: Turkon xotunlar davlat boshqaruvida faol rol o'ynagan, hattoki ba'zi hollarda siyosiy qarorlarga bevosita ta'sir ko'rsatgan. Masalan, Xorazmshohlar davrida Turkon Xotunlarning davlat ishlarida muhim rol o'ynaganligi ma'lum.

2. Begim

- Ma'nosi va qo'llanilishi: "Begim" unvoni, turkiy-islom davlatlarida, ayniqsa Boburiylar imperiyasida zodagon ayollarga berilgan unvon hisoblanadi. "Beg" (bey) so'zining ayol shakli bo'lgan "Begim" ayollarning yuqori maqomini ifodalaydi.

- Xususiyatlari: Begim unvoni hukmdor xotinlari, qizlari yoki boshqa zodagon ayollar uchun ishlatilgan. Boburiylar imperiyasida Begimlar madaniy va siyosiy sohalarda muhim rol o'ynagan.

3. Bibi

- Ma'nosi va qo'llanilishi: "Bibi" unvoni, O'rta Osiyo va islom dunyosida keng qo'llaniladigan unvon hisoblanadi. "Bibi" hurmat ifodalovchi murojaat shakli bo'lib, zodagon yoki hurmatli ayollar uchun ishlatilgan.

- Xususiyatlari: Bibi unvoni ham diniy, ham siyosiy jihatdan muhim ayollar uchun qo'llanilgan. Ayniqsa tasavvuf an'analari muhim ayol shaxslar "Bibi" deb atalgan.

Sulton

- Ma'nosi va qo'llanilishi: "Sulton" unvoni, islomiyatdan keyingi turk davlatlarida hukmdorlarga va ularning oilalariga berilgan unvon hisoblanadi. Ayollar uchun qo'llanganda, podshohning qizlari yoki xotinlari kabi zodagon ayollarni ifodalaydi.

- Xususiyatlari: Usmonli imperiyasida "Sulton" unvoni podshohning qizlari va onalari uchun ishlatilgan. Masalan, "Hurram Sulton" yoki "Mihrimoh Sulton" kabi ismlar bu unvonning qo'llanilishiga misoldir.

Islomiyatdan keyingi turk ayollarining maqomi

Islomni qabul qilishdan keyin turk ayollari ham islomiy qadriyatlar, ham turk an'analarining uyg'unlashgan ijtimoiy tuzilma doirasida o'z o'rnini egallagan. Zodagonlar va boshqaruvchi sinf doirasida ayollar "Turkon xotun", "Begim", "Bibi" va "Sulton" kabi unvonlar bilan ijtimoiy va siyosiy hayotda muhim o'ringa ega bo'lishgan. Bu unvonlar ayollarning nafaqat oila doirasida, balki davlat boshqaruvida ham faol bo'lganligini ko'rsatadi.

Ayniqsa Turkon xotun va Begim unvonlari ayollarning siyosiy va ma'muriy sohalaridagi kuchini aks ettiruvchi muhim misollardir. Bu unvonlar turkiy-islom davlatlarida ayollarning ijtimoiy maqomini saqlab qolganligini, hatto yanada oshirilganligini ko'rsatadi.

Turkiylar tarixida ayollarga berilgan unvonlar jamiyatning turli davrlarida va turli madaniy tuzilmalar doirasida xilma-xillik ko'rsatgan. Quyida ba'zi muhim unvonlar keltirilgan:

1. Xotun: Qadimgi turk davlatlarida va Islomdan oldingi davrda hukmdor xotinlariga va zodagon ayollarga berilgan unvon hisoblanadi. Xotun unvoni ayolning yuqori maqomini va hurmatini ifodalagan.

2. Hasaki Sulton: Usmonli imperiyasida podshohning sevimli xotiniga berilgan unvondir. Hasaki Sultonlar, podshohning eng yaqin ayollari sifatida saroyda muhim o'ringa ega bo'lgan.

3. Volida Sulton: Usmonli imperiyasida podshohning onasiga berilgan unvondir. Valide Sulton saroyda eng yuqori maqomga ega ayol sifatida tan olingan va davlat ishlarida ham ta'sir ko'rsatgan.

4. Kadinefendi: Usmonli imperiyasida podshohning xotinlariga berilgan unvondir. Kadinefendilar saroy ierarxiyasida muhim o'rin tutgan.

5. Sulton: Usmonli imperiyasida podshohning qizlariga va boshqa zodagon ayollarga berilgan unvondir. Sulton unvoni ayolning yuqori maqomini va hurmatini ifodalagan.

6. Bachi: Anadoluda va turkman qabilalarida qo'llanilgan unvondir. Bachi, "opa-singil" ma'nosini anglatadi va ayollarning jamiyatdagi hurmatini ifodalaydi.

7. Ona: Qadimgi turk qabilalarida va Anadoluda qo'llanilgan unvondir. Ona, "ona" ma'nosini anglatadi va ayollarning jamiyatdagi ahamiyatini ta'kidlaydi.

8. Xonim: Turk-Islom madaniyatida zodagon va hurmatli ayollarga berilgan unvondir. Xonim ayolning yuqori maqomini va hurmatini ifodalaydi.

9. Beyxonim: Usmonli davrida va turk jamiyatida zodagon va hurmatli ayollarga berilgan unvondir. Beyxonim ayolning yuqori maqomini va hurmatini ifodalaydi.

10. Qizbeyi: Qadimgi turk davlatlarida va O'rta Osiyo turk qabilalarida qo'llanilgan unvondir. Qizbeyi zodagon va hurmatli ayollarni ifodalaydi.

11. Og'o: Temuriylar davrida esa "og'o" so'zi hurmatli va qudratli shaxslarga unvon sifatida berilganligi haqida misollar uchramaydi. Buning o'rniga, Temuriylar manbalarida bu so'z ko'proq "og'o" shaklida yozilib, zodagon ayollarga unvon sifatida berilgan. Biroq ayollar tomonidan ishlatilgan og'o unvoni begim va xonim unvonlar kabi uzoq davom etmagan va Temuriylardan keyin (hech bo'lmaganda Eron hududida) ishlatilmagan. Boshqa tomondan, og'o so'zi Temuriylardan ancha oldin, kamdan-kam hollarda ayollar unvoni sifatida ishlatilganligini bilamiz.

Bu unvonlar turk tarixining turli davrlarida ayollarning jamiyatdagi maqomi va hurmatini aks ettiradi. Har bir unvon ayollarning ijtimoiy va siyosiy hayotdagi rolini va ularning kuchini ko'rsatadi.

Tarixda davlat boshqaruvi va siyosatida muhim o'rin tutgan hanim sultonlar, o'zlarining martabasi tufayli turli unvonlarga ega bo'lishgan. Fikrimizcha, bu

unvonlar orasida eng muhimi "Turkon" unvonidir. Turk tarixida hanim sultonlar bu unvonni qanday va nima asosida olganlar?

Turklar, Hunlar davridan boshlab "Katun" (Xotun) atamasini ishlatishgan. Qoraxoniylar davrida ham bu atama o'z shaklini saqlab qolgan. Qoshg'arli Mahmud bu so'z haqida "Afrosiyobning qizlaridan bo'lganlarning nomidir" deb izoh bergan. Bu izohdan kelib chiqadiki, bu davrda nafaqat hukmdor xotinlari, balki sulola a'zosi bo'lgan malikalarga ham "Katun" deb atalgan. Bundan tashqari, Qoshg'arli Mahmud "Oltin Tarim" unvonining ham sulola a'zosi ayollar uchun ishlatiladigan sifat ekanligini ta'kidlagan.

Reshat G'anch bu ma'lumotlarga qo'shimcha qilib, Qoraxoniylar saroyidagi ayollarga "Kunchuy" yoki "Katun Kunchuy" deb atalganligini aytadi. Biroq, Qoshg'arlik Mahmudning ma'lumotlariga ko'ra, "Kunchuy" unvoni xotundan bir daraja pastroq bo'lgan saroy ayollarini ifodalovchi atama sifatida ishlatilgan. Shu sababli, "Xotun" yoki aniqrog'i "Turkon xotun" bosh xotunni anglatgan bo'lsa, "Kunchuy" va "Katun kunchuy" unvonlari hukmdorning boshqa xotinlari yoki sulola a'zosi qizlarini ifodalash uchun ishlatilgan.

Ko'rinib turibdiki, "Turkon" unvoniga ega bo'lgan xotunlar bu unvon orqali saroydagi boshqa ayollardan ustun turishgan. Qadimgi turk davlatlaridagi davlat tushunchasi, diniy va ijtimoiy hayotning izlarini unvonlarda ko'rish mumkin. Turk davlatlarida ijtimoiy hayotda sinfiy tafovut bo'lmasa-da, davlat arboblari va saroy ayollarining teng huquqlarga ega emasligi va ularning o'z ichida martabalarining farqli ekanligi ko'rinadi.

Turk davlatlarida saroy ayollarining deyarli hammasi "Katun" (Xotun) unvoniga ega bo'lishi mumkin bo'lsa-da, "Oltin tarim" va ayniqsa "Turkon" unvonlari saroy ayollarining hammasiga beriladigan unvonlar emas. Bu unvonlar saroy ayollari orasida eng yuqori martabani egallagan hanim sultonlarga berilgan.

Turk davlatlarida turli hukmronlik ramzlari va ranglari mavjud edi. Masalan, G'o'kturk va Uyg'ur xoqonlarining chodirlari "Oltin o'toq" deb atalgan. Bu chodirlar davlat ichidagi martabalarni belgilovchi muhim ramzlardan biri edi. Bahouddin O'g'il, sariq rang Xitoy imperiyasining o'ziga xos rangi ekanligini

ta'kidlab, xaram chodirlarining oq rangda bo'lganligini ham aytib o'tgan. Shu asosda, turk hukmronlik ramzlarining nafaqat davlat ichida, balki hayotning har bir sohasida muhim o'rin tutganligini va unvonlarning paydo bo'lishida ham ta'sir ko'rsatganligini taxmin qilamiz.

Shu nuqtai nazardan, "Oltin tarim" unvonining saroy ichida juda go'zal va ko'zga ko'ringan ayollarni ajratib ko'rsatish uchun berilganligini hisoblaymiz. Biroq, bu tadqiqotda asosiy e'tiborimiz "Turkon" unvonining etimologik va semantik rivojlanishiga qaratilgan. Shu sababli, boshqa unvonlarga qaraganda "Turkon" unvoni haqida batafsilroq ma'lumot berishni mavzuning rivoji uchun foydali deb bilamiz.

"Turkon" unvoni "o'ziga itoat etiladigan" ma'nosini anglatadi va bu unvonni yoritishda Osman Turanning muhim tadqiqoti mavjud. Turanning ta'kidlashicha, "Turkon" so'zi arab harflari bilan yozilgan "تركان", so'ziga o'xshaydi. Chunki arabcha "alif" harfi o'zbek va turkchada "a" va "e" tovushlarini ifodalashi mumkinligi sababli, bu so'zni "Turkon" yoki "Tarkan" shaklida o'qish ham mumkin.

Qadimgi turk davlatlarida qimmatli qo'mondonlarga beriladigan muhim unvonlardan biri "Tarkan" unvoni ham mavjud. "alif"ning "a" va "e" tovushlarini ifodalashini hisobga olsak, "Tarkan" va "Turkon" ifodalari yozilishi va talaffuzi jihatidan bir-biriga o'xshashligini aniqlaymiz. Bu ikki unvon orasidagi yagona farq shundaki, "Tarkan" jasur va qo'rqmas qo'mondonlar uchun ishlatilsa, "Turkon" esa siyosiy nikohlar orqali davlat siyosatida muhim rol o'ynagan hukmdor xotinlariga berilgan unvondir. Shu nuqtai nazardan, "Tarkan" so'zi vaqt o'tishi bilan o'zgarib yoki bu unvondan ilhomlanib, "Turkon" shaklida hanim sultonlar uchun ishlatilgan bo'lishi ehtimoli yuqori.

Unvonning "Turkon" yoki "Tarkan" ekanligi haqida manbalarda ma'lum bir chalkashlik mavjud. Ba'zi noaniqliklar to'liq yoritilmagan. Bu chalkashlik tufayli manbalarda ko'pincha "Turkon (Tarkan)" ifodasiga uchraymiz. Masalan, Gökalp Islomdan keyingi turk ayollari malika yoki hukmdor bo'lganlarini yozib, "Turkon (Turkon)" so'zining malikaning turk tilidagi moslamasi ekanligini ta'kidlaydi. U

shunday deydi: "Xoqoniya, Saljuqiylar va Xorazmshohlar davlatlaridagi Turkon (Turkon) xotunlar faqat malika bo'lganliklari sababli bu unvonni olganlar". Bu chalkashlikni bartaraf etishga harakat qilgan Turan o'z tadqiqotida "Turkon" ism, "Turkon" esa unvon ekanligini ta'kidlaydi.

Ilgari "Tarkan" so'zidan gapirganimizdek, "Turkon" unvon ekanligi haqiqatdir. Biroq, bu so'z vaqt o'tishi bilan talaffuzidagi o'zgarishlar tufayli "Turkon" shakliga aylangan deb hisoblaymiz. Shunday qilib, "Turkon", "Tarkan" va oxirgi shakli bilan "Turkon"ga aylangan bo'lishi kerak.

Unvonning etimologik kelib chiqishi haqida ba'zi taxminlarni keltirishni ma'qul ko'ramiz. Bu unvon birinchi marta Uyg'urlar davrida (744–1335) ishlatilgan, keyin esa XI asrda Qoraxoniylar tomonidan hukmdorlar uchun ishlatilgan unvonlardan biriga aylangan. Bu ma'lumotdan kelib chiqib, Islomdan oldingi turk davlatlarida mavjud bo'lgan "qut" tushunchasi yodimizga keladi. "Tarkan" unvoni "qut" tushunchasi bilan bog'liq edimi? Qadimgi turk davlatlari "Ko'k Tangri" e'tiqodi tufayli osmon, osmon yaqinidagi katta daraxt va tog'lar kabi narsalarga "Tangri" deb atashgan va ularga sig'inishgan. Shu sababli, olimlarga "Tangriken" degan unvon berilgan, bu unvonning samoviy va muqaddas ma'noni anglatganligi aniq.

O'g'ilning fikricha, Uyg'urlar osmonni ba'zi qismlarga bo'lishgan. Masalan, o'z xoqonlariga unvon berishda "Kun Tangri'da" ya'ni "Quyosh Tangrida bo'lgan" Xoqon kabi iboralar ishlatishgan. Keyingi Altay va Sibir shamanlari ham qadimgi turklar kabi osmonni qismlarga bo'lishgan. Ularning fikricha, bizning ustimizni qoplagan osmon qobig'i "moddiy osmon" edi. Bundan tashqari, quyosh, oy va yulduzlar harakatlanadigan alohida osmonlar ham mavjud edi. Shu sababli, ular ham osmonni nafaqat "osmon", balki "osmonlar" deb atashgan. Bundan tashqari, oliy va yagona Tangri o'tirgan alohida osmon qavati ham bor edi, bu qavat esa barcha osmonlardan yuqori edi.

Shubhasizki, qadimgi turk unvonlarida ularning davlat tushunchasi va diniy hayotining izlarini ko'rish mumkin. "Turkon" unvonining ma'nosi va ahamiyatini o'ylaganimizda, qadimgi turk davlatlaridagi "qut" tushunchasining izlarini ko'rish

mumkin. "Qut" tushunchasini "Xoqon" va "Xon" unvonlarida ko'rsak, xonim sultonlarga berilgan "Turkon" unvonida ham xuddi shu "qut" tushunchasining izlarini ko'ramiz. Maxsus ta'limdan o'tgan va siyosiy nikohlarga yo'naltirilgan bu unvon sohibi turk malikalari, kelin bo'lib kelgan davlatlarni har jihatdan egallashni, ayniqsa siyosiy sohada ta'sirli bo'lishni maqsad qilganlar. Bu unvon sohibi malikalar shu sababli davlatlari uchun juda qimmatli bo'lib, ular bolalikdan boshlab qo'mondon yoki davlat boshqaruvchisi kabi diqqat bilan tarbiyalanganlar.

FOR AUTHOR USE ONLY

SALJUQIYLAR SULTONI MALIKSHOHNING RAFIQASI

TURKON XOTUN

Turkon xotunning nasli

Saljuqiylar sultoni Malikshohning hayotida doimo alohida o‘rin tutgan va g‘ayrioddiy shaxsiyatga ega bo‘lgan turk onasi Turkon xotun (Tarkan xotun) ham ona, ham otasi tomonidan juda asil va sharaflı oilaga mansubdir. Uning nasli haqidagi rivoyatlar uning turk xoqonlari avlodidan bo‘lganligini va naslini Firdavsiyning "Shohnoma" asarida tilga olingan afsonaviy qahramon "Afrosiyob" naslidan boshlanishini ko‘rsatadi.

Manbalarda bu turk xotunning nasli haqida turli rivoyatlar mavjud. Biz bu yerda turli rivoyatlarni keltirib, mavzuni davom ettirishni maqsad qilamiz. Abu'l Faraj Turkon (Tarkan) xotun haqida shunday izoh beradi: "Bu ayol jasur va aqlli edi va hunlarning birinchi hukmdori Afrosiyobning naslidan edi. Uning otasi Xazar podshosi Tapg‘ach edi". Manbalarda uning yana bir laqabi – eri Malikshoh tufayli "Jaloliya xotun" deb ataladi. Biroq, manbalarning bir qismi uni G‘arbiy Qoraxoniylardan Tavg‘ach (yoki Tamg‘ach) Xon Ibrohimning qizi deb yozsa, boshqa manbalar esa uni Samarqand hukmdori Shamsulmulkning amakisi Iso Xonning qizi ekanligini ta’kidlaydi. Bu yozuvlar ko‘proq qabul qilinadigan ko‘rinadi.

Ko‘rinib turibdiki, Saljuqiylar saroyining tojsiz malikasi bo‘lgan bu mashhur turk ayoli Jaloliya xotun yoki Turkon Xotun Jaloliya turk xoqonlari naslidan chiqqan aslzoda ayol edi. Uning keyingi faoliyatida ham ko‘ramizki, u aslzoda va o‘z fikrini amalga oshiruvchi ayol bo‘lgan. Uning bu xususiyatlarida faqat unvonining xususiyatlari emas, balki tarbiyalanish sharoitlarining ham katta ta’siri bor deb hisoblaymiz. Shu sababli, Turkon xotunning tarbiyalangan Qoraxoniylar muhiti va Saljuqiylarga nisbatan nuqtai nazarini ko‘rsatish mavzuning rivoji uchun juda muhimdir.

Qoraxoniylar – Saljuqiylar kurashi va siyosiy maqsadda qilingan nikohlar

Ma'lumki, turk davlatlarida nikohlarning ko'pchiligi davlatlararo munosabatlarni mustahkamlash va siyosiy maqsadlar uchun amalga oshirilgan. Bu tur nikohlar Buyuk Saljuqiylar davlatida ham sodir bo'lgan. Bu siyosiy nikohlarni ko'rib chiqishdan oldin Saljuqiylar va Qoraxoniylar o'rtasidagi munosabatlarni qisqacha ko'rib chiqamiz.

Qoraxoniylar 1042–1046 yillarda sharqiy va g'arbiy ikki qismga bo'lingan edi. Bizning asosiy mavzumiz Turkon xotunning yaqin atrofi bilan bog'liq bo'lganligi sababli, Saljuqiylar va G'arbiy Qoraxoniylar o'rtasidagi munosabatlarni ko'rib chiqish yetarli deb hisoblaymiz.

Aynuddavla Muhammad ibn Nosir G'arbiy Qoraxoniylarning buyuk xoqoni bo'lgach, O'zbekenda yashadi. Yordamchi xoqon bo'lgan ukasi Tamg'ach Xon Ibrohim esa Samarqandda yashab, Movarounnahrni boshqardi. Aynuddavla Muhammad 1052-yilda vafot etgach, ukasi Buri Tegin Ibrohim Tamg'ach Bug'ro Qoraxon unvoni bilan buyuk xoqon bo'ldi va O'zbektga bormay, poytaxt sifatida g'arbning markazi Samarqandni tanladi. Sulola, Aynuddavla Muhammad ibn Nosirning o'g'illari Ahmad va Abbosning farzandlari bo'lmagani uchun Tamg'ach Xon Ibrohim ibn Nosirning nasli bilan davom etdi.

Qoraxoniylar hukmdorlarining eng mashhurlaridan biri bo'lgan Tamg'ach Xon Ibrohim haqida manbalar ideal hukmdor sifatida gapiriladi. Masalan, Ibn al-Asirning yozishicha, Tamg'ach Xon Ibrohim g'ayrioddiy dindor va ulamoga hurmati shunchalik katta ediki, bir marta Hazrati Ali avlodidan bo'lgan voiz Abu Shujo unga: "Siz hukmdor bo'lishga loyiq emassiz", deb aytgach, Xon saroyining eshiklarini yopib, taxtdan voz kechishga qaror qilgan. Biroq, aholi voizning xato qilganini va Xonning xalqi uchun qilgan sa'y-harakatlarini ta'kidlab, uni qayta ishontrishga muvaffaq bo'lishgan. Avfiyning rivoyatlarida ham Tamg'ach Xon Ibrohim adolatli hukmdor sifatida tasvirlangan. Qoraxoniylar uchun juda muhim bo'lgan bu shaxs 1068-yilda vafot etdi va uning o'rniga o'g'li Shamsulmulk taxtga o'tirdi. Uning davrida Qoraxoniylar va Saljuqiylar o'rtasidagi kurash kuchaydi.

Reshat G'anchning yozishicha, Tamg'ach Xon Ibrohim falajlanish natijasida vafot etgan va hali tirikligida taxtini Shamsulmulkka topshirgan. Saljuqiylar va Qoraxoniylar o'rtasidagi kurash Tamg'ach Xon Ibrohimning vafotidan keyin ham davom etdi.

Saljuqiylar va Qoraxoniylar o'rtasidagi kurashning sabablarini ko'rib chiqish kerak. Birinchidan, Saljuqiylarning buyuk jahon hukmronligi g'oyasi bor edi. Saljuqiylar davlati Qoraxoniylarni o'ziga bo'ysundirishni maqsad qilgan va bu maqsadda nafaqat qurolli kurash, balki nikoh yo'li ham tutgan. Bu nikoh Malikshohning otasi Buyuk Sulton Alp Arslon davrida amalga oshirilgan.

Alp Arslon o'z qizi Oysha xotunni Qoraxoniylar hukmdori Shamsulmulk Nosir (1068–1080) bilan turmush qurishga berdi. Saljuqiylarni o'ziga bo'ysunuvchi deb tan olgan Shamsulmulk Sultonning qizi bilan turmush qurishi natijasida Alp Arslon Qoraxoniylar taxtida so'z huquqiga ega bo'ldi va ularning ittifoqini ta'minlab, o'z kuchini oshirdi. Bu nikohdan keyingi voqealar manbalarda quyidagicha tasvirlangan: Alp Arslon 1071-yil Malazgirt jangidan so'ng qo'mondonlarini Anadoluning fathiga tayinlab, Turkiston yurishiga chiqishga majbur bo'ldi. Sultonni Movarounnahr yurishiga chiqishga majbur qilgan sabab, kuyovi Shamsulmulk Nosir va uning o'g'illari o'rtasidagi kelishmovchilik va doimiy davom etgan urushlar edi. Qoraxoniylar hukmdori Shamsulmulk Buxoro, Samarqand va Jayhun ortidagi boshqa mamlakatlarda hukmronlik qilgan, Alp Arslonning o'g'li Ilyos esa Xorazmda hukmronlik qilgan. Ularning o'rtasidagi kelishmovchilik davom etar edi. Shamsulmulk rafiqasi Oysha xotunni oyoq kiyimlari bilan urib o'ldirdi va: "Sen mening rafiqam emassan. Menga qarshi josuslik qilyapsan. Akangni mamlakatlarimni vayron qilishga undayapsan", dedi. Qizining o'ldirilganini eshitgan Alp Arslon g'azablanib, qo'shini bilan Movarounnahr yurishiga chiqdi.

Yuqorida aytib o'tilgan nikoh siyosiy maqsadda amalga oshirilgan bo'lib, Sulton Alp Arslonning Qoraxoniylar taxtida so'z huquqiga ega bo'lish istagi natijasida sodir bo'lgan. Bu tur siyosiy nikohlar turk tarixida ko'p uchraydi. Saljuqiylar sultonlari Qoraxoniylar, G'aznaviylar kabi turk davlatlari bilan siyosiy

nikohlar tuzish bilan birga, Islom dunyosining diniy rahbari Abbosiylar xalifasi bilan ham nikohlar tuzishgan. Bu tur nikohlarning davlatlarga foydasi bo'lgani kabi, zarari ham bo'lgan. Keyinroq ko'rib chiqamizki, Sulton Malikshoh va Qoraxoniylar malikasi Turkon xotun o'rtasidagi nikoh Saljuqiylar davlatining qulashiga zamin yaratgan.

Qizining o'limidan g'azablangan Alp Arslon 1072-yil kuzida 200.000 kishilik qo'shin bilan Movarounnahrni egallash uchun yurishga chiqdi. Biroq, Husayniy Alp Arslonning bu yurishi paytida uning qo'l ostidagi qo'shin sonini 100.000 deb ko'rsatadi. Bu buyuk sultonning o'limi quyidagicha sodir bo'ldi: "465-yil boshida bir kuni sayohatga chiqib, Jayhun daryosi ustidagi ko'prikdan o'tdi, maqsadi Shamsulmuluk Tamg'achga qarshi yurish qilish edi. Uning odamlari bir jinoyat sodir etgani uchun qal'a qo'riqchisi Yusuf Xorazmiy ismli bir kishini olib kelishdi. Sulton bu kishining qo'l-oyoqlarini to'rtta qoziqqa bog'lab o'ldirishni buyurdi. Yusuf buni eshitib: "Eh, odam shunday o'ldiriladi?" deb Sultonga qichqirdi. Sulton g'azablangan holda kamon va o'qni olib, mahkumni qo'yib yuborishni buyurdi. Mahkum qo'yib yuborilgach, Sulton unga o'q uzdi, lekin o'q tegmay qoldi. Sultonning bundan oldin hech qachon o'qi nishondan qochmagan edi. Shu payt Yusuf Sultonga hujum qildi. Sulton bir balandlikda o'tirar edi, u yerda turib pastga tushmoqchi bo'ldi, oyog'i sirg'alib yuzi bilan yiqildi. Yusuf darhol yetib kelib, qilichi bilan beliga zarba berdi. Saduddavla Gavharayin u yerda turar edi, Yusufni yaraladi, lekin Yusuf bunga qaramadi. Yusuf Farrosh Armaniy yetib kelib, uning boshiga temir tayoq bilan urib o'ldirdi. Shu payt turklar darhol Yusufni qilich bilan bo'lak-bo'lak qilib tashladilar".

Mavdudiyning yozishicha, Alp Arslon Yusuf tomonidan yaralangan paytda Gavharayin ham yaralangan. Manbalarda Alp Arslonning o'limi haqida umumiy ma'lumotlar mavjud bo'lsa-da, Mateos bu voqea haqida boshqacha ma'lumotlar keltiradi. Mateosning yozishicha, Yusuf Xorazmiy Sulton Alp Arslon uchun dahshatli reja tuzgan, o'sha kuni xotini va bolalari bilan ziyofat uyushtirgan, katta shodlik bilan ovqatlanib, ichgan, lekin kechasi xotini va uch o'g'lini Sultonning qo'lga tushib qul bo'lmaslik uchun o'z qo'li bilan o'ldirgan. Ertasi kuni ertalab

o'g'illarini o'ldirgan ikkita pichoqni olib, Sultonning huzuriga bordi. Sulton uning kelganini eshitib, huzuriga olib kelishni buyurdi. Yusuf uni huzuriga kirib, egildi, lekin Sultonga yaqinlashganda birdan unga hujum qilib, etigida yashirgan ikkita pichoqni tortdi. Uni huzurga olib kelganlar qochib ketishdi. Yusuf yirtqich hayvon kabi Sultonga hujum qilib, ikkala pichoqni ham uning tanasiga sanchdi. Sultonning odamlari oldinga yugurib, uni o'sha yerda o'ldirishdi. Sulton uch joyidan yaralangan edi.

Ko'rinib turibdiki, qarindoshlik munosabatlari bilan mustahkamlanishga harakat qilingan Saljuqiylar va Qoraxoniylar ittifoqi Sulton Alp Arslonning hayotiga nuqta qo'ydi. Sulton olgan jarohatlari natijasida 465-yil 10 Rabiulavval (24-noyabr 1072)da 40 yosh va bir necha oy umr ko'rgach vafot etdi. Uning jasadi Marvga olib borilib, u yerda dafn qilindi. Alp Arslonning o'limidan keyin uning o'g'li Malikshoh davrida ham Saljuqiylar va Qoraxoniylar o'rtasidagi kurash to'liq kuch bilan davom etdi. Bu kurash davriga o'tishdan oldin, Alp Arslonning vasiyatiga qisqacha to'xtalishni ma'qul ko'ramiz.

Sulton o'limi yaqinlashganda Nizomulmulkni huzuriga chaqirtirdi va unga quyidagi vasiyatni qildi: "Sen avvalgidek davlat ishlari bilan shug'ullanasan. Mening o'rnimga katta o'g'lim Malikshohni taxtga o'tiradi". Sulton boshqa o'g'li Oyo'zga Balx viloyati hokimligini berdi. Maqsad Oyo'zning kelajakda isyon ko'tarib, tartibsizliklar chiqarishining oldini olish edi. Oyo'zga yillik ikki yarim million dinor miqdorida mablag' ajratishni buyurdi. Unga doimo akasi Malikshohga itoat qilish va unga yordam berishni maslahat berdi. Ukasi Kavurt Beyni Fors va Kirmon viloyatlari hokimligiga tayinladi. Shunday qilib, Alp Arslonning o'limidan keyin yig'ilgan davlat arboblari va qo'mondonlar 465-yil 10 Rabiulavvalda (24-noyabr 1072) Malikshohni Sulton deb e'lon qilishdi.

Ko'rinib turibdiki, Sulton Alp Arslon o'limidan oldin Malikshohga itoat qilishni shart qilib, boshqa o'g'illariga isyon ko'tarishning oldini olish va davlatning davomiyligini ta'minlash uchun turli viloyat hokimliklarini topshirdi. Aslida Sulton Alp Arslon o'g'li Malikshohni o'limidan oldin ko'p marta valiahd etib tayinlagan va mamlakatning yetakchilariga o'zidan keyin Malikshohning

taxtga o'tishini bildirgan. Keyingi qismlar Turkon xotun va davlat ustidagi ta'siri haqida bo'lganligi sababli, Turkon xotunning ta'sir ko'rsatgan buyuk Sulton Malikshohning taxtga chiqish jarayonini ko'rib chiqish foydali deb hisoblaymiz.

Malikshohning valiahd etib tayinlanishi va Turkon xotun bilan nikohi

1072-yilda Saljuqiylar davlati boshiga kelgan Sulton Malikshohning Alp Arslondan keyin Sulton bo'lishiga ishora qiluvchi bir qator belgilar borligini bilamiz. Undan katta yoshdagi akalari bo'lganiga qaramay, nima uchun Malikshoh Sulton etib saylangan va uning Sulton bo'lishini ko'rsatuvchi belgilar nimalar edi, bu masalalarni ham ko'rib chiqishimiz kerak.

Malikshoh Buyuk Saljuqiylar Sultoni Alp Arslonning o'g'lidir. Onasi Qoraxoniylar sulolasidan bo'lgan bir xotundir. U 1055-yil 6-avgustda tug'ilgan. Otasining jiddiy e'tibori va sevgisiga sazovor bo'lib, ehtiyot bilan tarbiyalangan. Malikshoh bu e'tiborga loyiq ekanligini valiahdlik va hukmdorlik davrida ham isbotlagan. Malikshohning birinchi harbiy faoliyati 9 yoshida qatnashgan Gruziya yurishida ko'rinadi. Bu yurishda Alp Arslon qo'shin joyini saqlash uchun Vazir Nizomulmulk bilan birga Naxchivonda qolgan Malikshoh yurish davomida bir qator qal'alarni, jumladan Sumari (Surmali) Chukur va Ani atrofidagi Maryamnishinni fath qilishga muvaffaq bo'lgan. Bu yurish davrida bolalik yoshida bo'lishiga qaramay, ko'rsatgan mardligi, jasorati va boshqaruv qobiliyati uning Saljuqiylar qo'shinida va qo'mondonlar orasida tanilib, qadrlanishiga imkon yaratgan.

9 yoshida birinchi harbiy faoliyatini boshlagan Malikshoh sadoqati va muvaffaqiyatlari bilan qisqa vaqt ichida qo'shin va davlat arboblarning sevgisini qozongan. Alp Arslon uning kelajakda davlatni boshqarishini his qilgan va ehtimol shunday istagan bo'lsa kerakki, manbalarda Malikshohning yoshligida ikki marta va turli joylarda valiahd etib tayinlanganligi haqida ma'lumotlar mavjud. Bu tayinlar aslida Malikshohning kelajakda Sulton bo'lishining ishorasi edi.

Ulardan birinchisi Hijriy 458 (Milodiy 1066)-yilda sodir bo'lgan. Manbalarda bu voqea quyidagicha tasvirlangan: Alp Arslon davlat chegaralarini

Turkiston ichkarisiga kengaytirgan paytda Marvdan Rayganga yoki Radiganga kelgan. U yerda 1066-yilda uyushtirilgan marosimda Malikshohni valiahd etib tayinladi. Alp Arslon o'zining qoshiyasini yelkasiga olib, ot ustidagi Malikshoh oldida yurish orqali uni kelajakdagi Sulton sifatida tan olganligini ko'rsatdi va butun mamlakat hududida valiahd sifatida uning nomiga xutba o'qilishini buyurdi. Islom dunyosida qadimdan davom etib kelayotgan an'anaga muvofiq, Abbosiylar xalifasi Qoim Biamrillah ham vaziri Amiduddavla Ibn Jahir orqali xabar yuborib, Malikshohning valiahdligini tasdiqladi.

Manbalarda ikkinchi valiahdlik masalasi ham quyidagicha keltirilgan: Bu ikkinchi valiahdlik Malazgirt jangiga kirish paytida 1071-yilda sodir bo'lgan. Husayniy voqeani shunday tasvirlaydi: "463-yilda Sulton Alp Arslon Shomga tashrif buyurdi va o'g'lini askarlarining bir qismi bilan Halabda qoldirdi, hech qanday kema yoki qayiqqa minmasdan otlari bilan Furot daryosini kesib o'tdi, Xoy va Salmas atroflariga keldi. Alp Arslon Rum malikining mamlakatini nasroniy maliklarining avlodlaridan biriga topshirish uchun piyoda va otliq uch yuz kishidan iborat qo'shin tayyorlaganligini, Rum millatining cheksiz-chetimsiz avlodlarini Sultonga qarshi jangga tayyorlaganligini va Rum malikining atrofida Rum, arman, pecheneg, o'g'uz, efrej millatlarining boshliqlari to'planganligini, ularning to'planishi natijasida nasroniylikning ko'tarilganligini va ular Xalifani ag'darib, o'rniga Patriqni qo'yish, masjidlarni vayron qilib, o'rniga cherkovlar qurish uchun qasam ichganliklarini eshitdi". Shu sababli, Alp Arslon xotiniga va Nizomulmulkka bir kishi yuborib, shunday dedi: "Men yonimdagi shuncha askar bilan dushmanga qarshi yurishga kirishyapman, agar tirik qolsam, bu Xudoning lutfidir; shahid bo'lsam, rahmat ham Undandir; mening o'rnimga o'g'lim Malikshoh keladi". Malikshohning valiahdlik davrida Xorazm, Fors, Isfahon va Rayda xizmat qilganligi va uning qo'l ostida har qanday vaqtda harakatga tayyor 15.000 otliq askar bo'lganligi ma'lum.

Ko'rinib turibdiki, 1066 va 1071 yillarda Malikshoh ikki marta valiahd etib tayinlangan. 1072-yilda Alp Arslon Movarounnahr yurishiga chiqqanida Malikshohni ham o'zi bilan olib ketgan. Sulton Alp Arslonning o'limidan keyin

465-yil 10 Rabiulavvalda (24-noyabr 1072) Malikshoh Saljuqiylar davlati boshiga Sulton sifatida o'tirgan. Alp Arslonning yo'lidan borishga harakat qilgan Sulton Malikshoh Qoraxoniylar bilan kurashini davom ettirgan. Aslida, shundan keyin biz Turkon xotunning tarix sahnasiga chiqqanini ko'ramiz. Biroq, bu masalalarga to'xtashdan oldin Malikshoh va Turkon xotun o'rtasidagi nikoh masalasini ko'rib chiqish kerak. Ana shu siyosiy nikohlardan bizni qiziqtirgan va ehtimol eng muhimi Turkon xotun deb biladigan Jaloliya xotun va Malikshoh o'rtasida tuzilgan nikohdir.

Alp Arslonning o'zi ham Qoraxoniylar hukmdori Qodir Xonning qizi bilan turmush qurgan edi. Shuningdek, u Saljuqiylarning an'anaviy davlat siyosati talabiga ko'ra o'z qizini yana shu suloladan bo'lgan Samarqand hukmdori Shamsulmulkga turmushga berib, Sharqiy turklik va Saljuqiylar o'rtasida juda samimiy munosabatlarni o'rnatgan. Endilikda Saljuqiylar davlati uchun sharqdan hech qanday xavf tug'ilmas edi. Ana shunday siyosiy nikohlar Turkon xotun va Malikshoh o'rtasida ham sodir bo'lgan.

Malikshoh va Jaloliya xotunning nikohi afsonaga aylangan to'y bilan amalga oshirilgan. Jaloliya xotunning mingga yaqin turk quli va kanizagi, shuningdek, juda ajoyib jihoz va cheksiz karvon bilan Saljuqiylar saroyiga kelin sifatida kelishi, to'yning butun dabdabasini va ulug'vorligini ko'zlar oldiga keltiradi. To'y Saljuqiylar saroyida kunlar davom etgan, ovqatlanilgan, ichilgan, Marv shahri boshdan-oyoq chiroqlar bilan bezatilib, xalq uzoq yillar unutilmaydigan quvonchli kunlar va quvnoq tunlarni o'tkazgan (1064-yil sentyabr).

E'tibordan qochmagan bo'lsa kerakki, bu ajoyib to'y bo'lib o'tgan vaqtdan ikki yil o'tgach, Malikshoh otasi Alp Arslon tomonidan valiahd etib tayinlanadi. Malikshoh 1055-yilda tug'ilganligini hisobga olsak, Jaloliya xotun bilan turmush qurganda 9 yoshda bo'lganligini tushunamiz. Biroq, manbalarda Jaloliya Xotunning qancha yoshda bo'lganligi haqida hech qanday ma'lumotga duch kelmaymiz.

Biroq, bu sana Malikshohning hali bolalik davriga to'g'ri kelganligi sababli, bu nikohlar amalda bo'lmagan, faqat nikoh shartnomasidan iborat bo'lganligi

tushuniladi. Biroq, Ibn Asir nikohning ham shu paytda bo'lganligini ta'kidlaydi. Faqatgina bu ma'lumot ham bu nikohning butunlay siyosiy ekanligini ko'rsatadi.

Ana shu ajoyib to'y marosimidan keyin Malikshoh bilan turmush qurgan Jaloliya xotun erining Sulton bo'lishigacha hech qanday harakat qilmagan, rejarlarini vaqt o'tishi bilan shakllantirib, erining Sulton bo'lishidan keyin yulduzi porlab, davlat ichida kuchga aylangan.

Turkon xotunning fazilatları

Aslida, shundan keyin Turkon xotunning yulduzi porlab, ayniqsa Malikshohning taxtga o'tishi bilan Saljuqiylar saroylarining raqibsiz malikasi bo'lgan. Buyuk Saljuqiylar Sultoni Malikshohning Turkon xotundan tashqari bir qancha saroy ayollari va xotinlari ham bor edi. Malikshoh Turkon xotun bilan turmush qurishdan tashqari, Zubayda xotun bilan ham turmush qurgan va undan Berqyorug' (Berkyaruk) ismli o'g'li tug'ilgan. Bundan tashqari, Malazgirt jangidan keyin Romanos Diogenisning qizi bilan unashtirilgan, biroq voqealar bu birlashuvga imkon bermagan degan fikr ustunlik qiladi. Xotinlaridan tashqari, kanizaklaridan ham bo'lgan, ulardan biridan masalan, Muhammad Tapar kabi o'g'li bo'lgan. Berqyorug', Sanjar, Ahmad, Dovud, Mahmud, Muhammad Tapar ismli 6 o'g'li bo'lgan, ulardan Dovud otasi tirikligida vafot etgan. Qolganlari Malikshohning o'limidan keyin uning qoldirgan ulkan davlat merosiga nisbatan shafqatsiz kurashga kirishgan. Ismat va Gavhar xotundan tashqari, ismlari aniqlanmagan 4 qizi ham bor edi.

Ana shu raqibsiz xotun kelajakda amalga oshiradigan bir qator rejalari bilan davlatni ichkaridan qaltiratgan. U Malikshohning Sulton bo'lishi bilan yulduzi porlagan bo'lsa-da, uning o'limi bilan davlat siyosatida raqibsiz kuchga aylanib, kuchi tobora ortgan. Davlat siyosatida shunday ta'sirli bo'lishga jur'at qilgan Xotunning benihoya kuchga ega bo'lishi kerak. Shu nuqtai nazardan, birinchi navbatda Xotunlarning qo'lida bo'lgan kuchlarini ko'rib chiqamiz.

Saljuqiylarda qo'llanilgan "Turkon" unvoniga ega bo'lgan xotinlarning o'zlariga tegishli yurtlik (iqto) viloyatlari, devon tashkilotlari, askarlari, xazinalari, farmon, va boshqa huquqiy hujjatlar chiqarish huquqlari bor edi. Xotunlar shuncha

ko'p xizmatkorlariga qaramay, vaqtlarini bekor o'tirish bilan o'tkazmasdilar. Ular bir tomondan kundalik uy ishlariga nazorat qilishgan, ikkinchi tomondan esa tikuv, gul solish va to'qish kabi qo'l ishlari bilan shug'ullanishgan. Manbalar bundan tashqari Turkon xotunning xizmatida 10–12.000 kishilik kuchli otliq qo'shini borligini va shuningdek, rasmiy ishlarini boshqarish uchun yuqori martabali bir turdagi vaziri ham borligini ta'kidlaydi. Keyinchalik ko'ramizki, Nizomulmulkning o'rniga keladigan Tojulumulk Abu'l-G'anoim unga uzoq vaqt xizmat qilgan va Buyuk Saljuqiylar davlatining eng mashhur shaxslaridan biri bo'lgan.

Qoraxoniylar bu vazifalari tufayli Turkonlarni "Umdat ul-mulk" ya'ni davlatning tayanchi deb atashgan. Ana shunday ulug' fazilatlariga ega bo'lgan Turkonlar imkoniyat topgan taqdirda davlat siyosatida rol o'ynashdan ham chetda qolmaganlar. Ayniqsa Turkon xotun Sulton Malikshohning o'limidan oldin ozgina ta'sir ko'rsatishga harakat qilgan va rejalarini Malikshohning o'limidan keyin aniqroq namoyon qilgan. U raqibsiz xotundir, chunki qo'lidagi daromadlari bilan atrofidagi nufuzini oshirgan, o'ziga qarshi bo'lgan shaxslar bilan to'g'ridan-to'g'ri emas, balki bilvosita kurash olib borgan. Bu masalalarni turli misollar bilan tushuntiramiz, bu yerda maqsadimiz ko'proq Turkonlarning qo'lida bo'lgan kuchni ko'rsatishdir.

Turkon xotunning shaxsiyati

Buyuk Saljuqiylar davlatining bosh xotuni Turkon xotunning eng muhim xususiyati o'ziga juda ishonchi, mustaqil shaxsiyati va voqealar oldida sergiladigan sovuqqonliligidir. Manbalar Turkon xotunning shaxsiyatini ochiq-oydin ko'rsatmagan bo'lsa-da, biz uning bu xususiyatlarini sodir bo'lgan bir qator voqealardan aniqlay olamiz.

Bu voqealardan birinchisi Xalifa Muqtdiyning Malikshohning qizi Mahmalak bilan turmush qurish masalasidir. Xalifa bu maqsadda Faxruddavlani Sultonga elchi sifatida yuborgan. Biroq, Saljuqiylar davlatining bosh vaziri Nizomulmulk bu yerda to'g'ri qaror qilib, masalani to'g'ridan-to'g'ri Sultonning

juda qadrlı rafiqasi Turkon xotunga olib borgan. Keyingi voqealar Nizomulmulkning bunday qilishi qanchalik to'g'ri ekanligini va katta vazirning ma'muriy basiratinı, shuningdek, uning qanchalik katta odob va tartibga ega ekanligini yana bir bor ko'rsatadi.

Buyuk vazir Faxruddavla bilan birga bu masala uchun Turkon xotunning oldiga chiqib, Mahmalak xotunning Xalifa al-Muqtadi Biamrilloh bilan turmush qurishiga qat'iy tarafdor ekanligini ta'kidladi. Darhaqiqat, tajribali vazirning bunday nikoh Xalifa bilan birga Sulton oilasi va yaqin atrofi uchun ham juda foydali bo'lishiga chin dildan ishonchi bor edi. Turkon xotun masalani ularning og'zidan eshitgach, hech qanday hayajonga tushmadi, o'zidan juda ishonchli va juda sovuqqonlilik bilan munosabatda bo'ldi. Xalifa bilan o'rnatilgan qarindoshlik munosabatlarini keyinroq batafsil yoritishni maqsad qilganimiz uchun bu yerda faqat Xotunning bir qator voqealar oldidagi munosabatini ko'rsatish bilan cheklanamiz.

Ana shu voqea ham Turkon xotunning so'z huquqiga ega bo'lgan xonim ekanligini ko'rsatadi. Turkon xotun eri bilan bir qancha darajada ta'sirli Saljuqiylar xotuni edi. Davrning ikkita muhim vaziri Turkon xotunning oldiga chiqib, uning roziligini olishga harakat qilishgan. Turkon xotun buning bilan ham cheklanmay, qizi Mahmalak xotunni Xalifaga berishda bir qator shartlarni ham qo'ygan. Hatto Turkon xotun hech qanday holatda bu qat'iyatidan orqaga chekinmagan.

Bu yerda qiziqarli bir voqea ham sodir bo'lgan. Xususan, "Faxruddavla hamma narsa tugagach, Turkon xotun bilan barcha shartlar qabul qilinganligini anglatish uchun qo'l siqishni istagan, Turkon xotun esa amaliyotni ko'rmagani uchun unga qo'lini uzatmasligini bildirgan. Biroq, vazirning qo'li havoda qolmagan. Turkon xotun o'rniga darhol Sulton qo'lini uzatgan va bu ikkita buyuk inson bir-birlari bilan bu ishning ikkala tomonga ham albatta yaxshi va omadli bo'lishi uchun yana bir bor qo'l siqishgan".

Ko'rinib turibdiki, Turkon xotun eri bo'lgan Sultonning ba'zi shaxslar haqidagi qarorlariga ta'sir o'tkazishga ham harakat qilgan va bu faoliyatida vaqt-vaqti bilan muvaffaqiyat qozongan. Marvoniylar hukmdori Nasruddavla Mansur o'z

yerlarining Saljuqiylar hukmronligiga o'tishini tushunganida kechirim so'ragan, biroq qabul qilinmagan. Mansur Turkon xotunga murojaat qilib, sovg'alar yuborgan va kechirim so'ragan edi. Yana Samarqand hukmdori Ahmad Xon qo'lga olingach, Turkon xotunning iltimoslari natijasida – Ahmad Xon Xotunning qarindoshi bo'lishi ehtimoli bor edi – tabiiylik sharti bilan kechirilib, ozod qilingan va Qoraxoniylarning g'arbiy qismi Saljuqiylarga qo'shilgan.

Bundan tashqari, Turkon xotun davrning olimlari va shoirlariga ham katta qadr qo'ygan. Xalifa Muqtadiy Mahmalak bilan turmush qurishni istaganda Turkon xotunni ishortirganlardan biri muhaddis Mushattab Farg'oniy edi. Malikshoh davri shoirlaridan Abu Tohir Xotuniy Turkon xotunning xizmatida bo'lganligi uchun "Xotuniy" laqabi bilan mashhur bo'lgan. Malikshohning o'limidan keyin esa, uning o'g'li Mahmudning saltanatini tan olish uchun Xalifa tomonidan qo'yilgan shartlarni qabul qilishni istamagan Turkon xotun, faqat davrning eng katta vakili bo'lgan G'azzoliyning shar'an ish shunday bo'lishi kerakligi haqidagi izohlari ortidan holatni qabul qilgan.

Ko'rinib turibdiki, Turkon xotun maqsadlari uchun davlatning muhim kuchlari bilan kurashishdan qo'rqmagan. U keyingi davrlarda faqat maqsadlarini amalga oshirish uchun Xalifa-Sulton va Sulton-Nizomulmulk o'rtasidagi munosabatlarni buzishga sabab bo'lgan va vafotigacha o'z maqsadlarini amalga oshirish yo'llarini izlagan. Maqsadlari uchun Sulton Malikshoh, Xalifa va davrning eng muhim vaziri Nizomulmulkni ham o'ziga qarshi qo'ygan Turkon xotun, qiziqki, davrning yetakchi olimlari va shoirlariga hurmat ko'rsatgan. Bu holat Turkon xotunning ilm va ilm uchun ishlaydiganlarga bergan qadrini ko'rsatadi.

Abbosiylar xalifasining Sulton Malikshohning qizi bilan turmush qurishi

Turkon xotunning xilofat muhiti bilan aloqasi yagona qizi Mahmalak xotunga Abbosiylar xalifasi al-Muqtadiy Biamrillohning xilofat vakillaridan, shuningdek, bosh vazir Faxruddavla ibn Juhayrni Isfahonga kuyov sifatida yuborishi va shundan keyin sodir bo'lgan zanjirli voqealar bilan ko'p jihatli tarzda vafotigacha davom etgan.

Chunki bu vaqtlarda sulola oilasining boshida qora bulutlar aylanar edi. Haqiqatan ham, Malikshoh juda sevgan yagona o'g'li Dovudni noma'lum kasallik tufayli yo'qotgan edi, shuning uchun dunyo katta Sultonning boshiga qulab tushgan edi (1081/1082). Sultonning faryodi va nolasi deyarli samoni titratadigan darajaga yetgan edi. Uning jasadini yuvishga uzoq vaqt to'sqinlik qilingan. Hatto Sulton bir necha marta o'zini o'ldirmoqchi bo'lgan, biroq yaqin odamlari bunga to'sqinlik qilishgan. U hech qachon odati bo'lmagan holda Dovudning ruhiga xat yozgan, bu borada his qilgan alam va iztiroblarini ifodalagan, hatto Sultonning bir turdagi inlaydigan qalb nag'malarini eslatgan bu xatni o'qigan har bir kishi, birinchi navbatda Nizomulmulk ko'zlaridan marvaridday yoshlar to'kishgan. Yana manbalarda bularga qo'shimcha qilib, turk va turkmanlarning qora kiyim kiyib, Sulton saroyida to'planib, sochlarini yulganliklari, ayollarning ham bunga qo'shilganligi, otlarga qora kiyim kiygizilganligi, kakullarining yulganligi, egrilarining teskari qilinganligi, uylarda va bozorlarda yetti kun davomida motam tutilganligi kabi qadimgi turk urf-odatlarining davom etganligini ko'rsatuvchi muhim rivoyatlar ham qayd etilgan.

Ana shu sulola oilasining chuqur qayg'usi oldida Isfahonga kelgan xilofat vakillarining bosh vaziri Faxriddavla Sultonning qayg'usini hech bo'lmaganda biroz unutishini, atrofning tinchlanishini kutgan va bu tabiiy ravishda oylar davom etgan.

Nihoyat, u Isfahonga kelishining asosiy sababini Sultonning qobiliyatli vaziri Nizomulmulkga ochdi. Biroq, bu masalaning oddiy emasligini bilgan Nizomulmulk o'zi ijobiy yoki salbiy fikr bildirmasdan, masalani to'g'ridan-to'g'ri Sultonning juda qadrli rafiqasi Turkon xotunga olib bordi. Shundan keyin sodir bo'lgan bir qator voqealar Nizomulmulkning bunday qilishi qanchalik to'g'ri ekanligini va katta vazirning ma'muriy basiratinini, shuningdek, uning qanchalik katta odob va tartibga ega ekanligini yana bir bor ko'rsatdi. Chunki Mahmalak xotunning kim bilan, qachon va qanday turmush qurishiga asosan Sulton emas, balki uning bosh xotuni Turkon xotunning o'zi qaror qilishi kerak edi.

Kitobchi uning uchun, "o'z davrida Turon nasli ayollarning eng kuchli namoyandasi" deb ifodalaydi. Darhaqiqat, bu turk onasi Saljuqiylar saroylarining eng kuchli, hokimiyatli, kerak bo'lganda ot minadigan, qilich kiyadigan g'ayrioddiy xonim sultonlaridan biri edi. Bundan tashqari, Sulton yonida ham juda yuqori mavqega ega edi.

Ilgari aytib o'tganimizdek, katta vazir Faxruddavla bilan birga bu masala uchun Turkon xotunning oldiga chiqib, Mahmalak xotunning Xalifa al-Muqtadi Biamrilloh bilan turmush qurishiga qat'iy tarafdor ekanligini ta'kidladi. Chunki bunday nikoh xalifa bilan birga Sulton oilasi va yaqin atrofi uchun ham juda foydali bo'lishiga chin dildan ishonardi. Shubhasiz, Sulton Malikshoh ham bu nikohning juda muhim ekanligini hisobga olib, hech qanday qiyinchilik ko'rsatmagan.

Faxruddavla Nizomulmulk bilan birga Turkon xotunga Xalifaning istagini bildirdilar. Turkon xotun javoban quyidagilarni aytdi:

"G'aznaviylar shohi va Movarounnahr hukmdorlari va xonlari o'z o'g'illari uchun turli qizlarga uylanishni so'rashgan. Ular 400 ming dinor to'lashgan. Albatta, Xalifa ham shunday to'lov qilsa, Xalifa afzal ko'riladi".

Buning ustiga Malikshohning xolasi Arslon xotun Turkon xotun bilan bog'lanib, Xalifa bilan pul, mol va mulk haqida gapirishning to'g'ri emasligini, Xalifani G'aznaviylar shohi yoki Movarounnahr xonlari bilan taqqoslashning munosib emasligini bildirdi. Arslon xotun Xalifa al-Qoim Bixmrillohning beva xotini edi. Xilofat sulolasi bilan o'z sulolasi o'rtasida qarindoshlik aloqalari o'rnatilishi katta sharaf bo'lishini ta'kidladi. Movarounnahr xonlari va G'aznaviylar shohlari ham Xalifaning xizmatkorlaridan boshqa narsa emasligini ham aytdi. Nihoyat, Turkon xotunni rozi qildi. Biroq, 50 ming dinor mahr to'lanishi qaror qilindi. Bundan tashqari, Xalifaning o'z xotinidan tashqari boshqa ayol yoki kanizak olmasligi sharti qo'yildi. Yana Xalifa xotining karavotidan boshqa joyda yatmasligi va ichimlik va ko'ngilochar majlislariga chek qo'yilishi ham shart qilib qo'yildi.

Bularning barchasidan sulola a'zosi bo'lgan ayollarning nikohlari haqida olingan ma'lumotlarga ko'ra, turmush qurish va ajralish masalalarida shar'iy asoslar qo'llanilganligini tushunamiz. Xotunning qizi uchun mehr olishi unga kafolat berishni istagani sababli bo'lgan. Bundan tashqari, Xalifaning ko'ngilocharlariga chek qo'yilishi ham e'tiborga loyiq voqeadir. Chunki saroylarida bir-biridan chiroyli kanizaklar, ko'plab xotinlari bo'lgan, ustiga ishrat va hashamat ichida ko'pincha o'zlarini yo'qotgan Abbosiylar Xalifalari uchun bunday shartlarni qabul qilish oson emas edi. Turkon xotun, aniqrog'i, Abbosiylar xalifasidan o'z haremiga qulf solishini va qiziga sodiq qolishini talab qilardi. Bularni o'sha davrning urf-odatlariga ko'ra xalifalardan so'rash qiyin, hatto imkonsiz ishlar edi. Ana shu Turkon xotun bu qiyin masalalarni hal qilib, xalifaga shart qo'yishdan chetda qolmadi.

Xalifa shartlarni qabul qilganini bildirgach, ilgari to'xtalganimizdek, Vazir Faxruddavla Turkon xotun bilan barcha shartlar qabul qilinganligini anglatish uchun qo'l siqishni istagan, Turkon xotun esa amaliyotni ko'rmagani uchun unga qo'lini uzatmasligini bildirgan. Biroq, vazirning qo'lini Sulton siqqan.

"475 (1082)-yilda Faxruddavla Bag'dodga qaytdi. Bu sanadan besh yil o'tgach, Muharram 480 (1087)-yilda Saljuqiylar kelinini Bag'dod yo'lini tutdi. Kelinning jihozi 130 tuya va 74 eshak orqasida xilofat saroyiga (Dor ul-xilofa) olib borildi. Tuya ustiga Rum ipi, eshaklar ustiga turli mulkiy ip yopilgan edi. Bo'yinlarida oltin va kumush qo'ng'iroqlar va marjonlar bor edi. Yuklarining ko'pi oltin va kumushdan edi..

Eshaklarning oltitasining ustida o'n ikki sandiq bor edi, ularning ichidagi ziyinli buyumlar, kiyim-kechak va zargarlik buyumlariga baho berib bo'lmasdi. Eshaklarning oldida turli zargarlik buyumlari bilan bezatilgan, oltin egrili o'ttiz uchta yaxshi ot va ustida juda ko'p oltin bo'lgan beshik bor edi. Jihozning oldida Saduddevla Gavharayin, Amir Porsuk va boshqa ba'zi amirlar bor edi. Kelin alay daryoni kesib o'tganda xalqqa juda ko'p oltin va kiyim-kechak sochdi. Sulton bu paytda ov qilish uchun Bag'doddan ketgan edi. Keyinroq Xalifa, Vazir Abu Shujoni Turkon xotunga yubordi. Vazirning oldida uch yuz marosim fonari va

shuncha mash'ala bor edi. Xaramning barcha xonalarida bir, ikki yoki undan ko'p sham yonar edi. Xalifa, xizmatkori Zafar bilan birga, o'xshashi ko'rilmagan xadya yubordi. Vazir Abu Shujo Turkon xotunga: "Alloh omonatlarni egasiga topshirishni buyuradi" dedi va amonatning saroyga olib borilishini so'radi. Turkon xotun ham rozi bo'ldi. Nizomulmulk va boshqa davlat arboblari ham marosimda qatnashdilar. Har birining yonida juda ko'p mash'ala va shamdon bor edi. Katta amirlardan tortib har qanday darajadagi amirlarning xotinlari ham alohida guruhlarda dabdaba va hashamat ichida bu marosimda qatnashdilar. Ularning oldida otiqlarning olib yurgan marosim fonarlari va mash'alalar bor edi. Keyin Sultonning qizi Xotun, ustiga qopqoq yopilgan va juda ko'p oltin va zargarlik buyumlari bilan bezatilgan maxfa ichida keldi. Maxfaning atrofini ko'zni qamashtiruvchi otlarga mingan 200 turk kanizagi o'rab olgan edi. Kelin shunday alay bilan Xilofat Saroyiga bordi. Bu kecha Bag'dodda o'xshashi ko'rilmagan kecha edi".

Ko'rinib turibdiki, bu ajoyib to'y, Mahmalak xotunni xilofat markaziga olib kelgan karvonning boyligi, shubhasiz, Sulton Malikshoh davri Saljuqiylar davlatining boyligi haqida muhim dalillar beradi.

Xilofat va saltanatning doimo kelishuvda bo'lishini davlat siyosatining talabi deb bilgan Eronlik davlat arbobi Nizomulmulk, Sultonning qizi bilan xalifaning turmush qurishida muhim rol o'ynagan. U bilar ediki, bu dabdabali nikoh bilan nafaqat davlatning iqtisodiy qudrati namoyon etilgan, balki bu nikoh orqali o'rnatilgan qarindoshlik aloqasi orqali Sultonning raqiblariga nisbatan diplomatik va siyosiy ustunligi mustahkamlangan. Har qanday imkoniyatda Xalifa va Sultonni bir-biriga yaqinlashtirishga harakat qilgan Nizomulmulkning bu siyosati katta vazirning o'limi bilan izdan chiqqan va Saljuqiylar uchun istalmagan oqibatlarga sabab bo'lgan. Darhaqiqat, keyingi qismlarda yanada aniq ko'ramizki, Sulton va Xalifa o'rtasida o'rnatilgan bu yaxshi munosabatlar vaqt o'tishi bilan buzila boshlaydi. Hatto Turkon xotun, Mahmalak xotunning unashtirilishi, unashtirish va to'y marosimlarida doimo tashabbusni o'z qo'lida ushlab turgan va qanchalik yuqori qobiliyatga ega ekanligini yana bir bor ochiq-oydin ko'rsatgan. U bir qator

shartlarini qabul ettirish bilan birinchi navbatda al-Muqtadi Biamrillohdan tortib Xilofat vakillari va saroy atrofida qilarni kuchli va zaif tomonlari bilan yanada yaqindan tanishishiga sabab bo'lgan, shuning uchun eri Malikshohning o'limidan keyin boshlagan taxt kurashida Xalifa bilan savdo-sotiq va talablarini qabul ettirishda hech qanday qiyinchilik chekmagan.

Shunday dillarga doston bo'lgan yorqin va dabdabali to'y bilan turmush qurgan Mahmalak Xotunning al-Muqtadi bilan turmush yillari va Abbosiylar saroylaridagi birinchi kunlari shubhasiz juda baxtli o'tgan. Biroq, vaqt o'tishi bilan bu nikoh va uning tabiiy natijasi sifatida Malikshoh bilan Xalifa o'rtasidagi munosabatlar ham buzila boshladi.

"Bu baxtli yillarning tabiiy natijasi sifatida ularning bu nikohlarida bir yil ham o'tmaganida nur to'pi kabi bir o'g'il farzand dunyoga keldi (481/1088). Saljuqiylar turk malikasidan tug'ilgan bu kichkina bolaning ismi Abbosiylarga xos bo'lgan Ja'far, kuniysi esa Abu'l-Fazl edi. Uning dunyoga kelishi ham Xilofat, ham Saljuqiylar saroylarida katta quvonch uyg'otdi. Ja'farning tug'ilishi Xilofat saroylarida harakat va jonlanish olib keldi. Shu jumladan, Bob ul-firdavs oldida majlis uyushtirildi va bosh vazir bu yerda Xalifa nomidan tabriklarni qabul qildi. Oylab shaharda chodirlar qurildi, kunlar davomida xalqqa ziyofatlar berildi. Yana bu baxtli tug'ilish munosabati bilan Bag'dodning ikkala qirg'og'i yoritildi va shahar nur daryosiga aylantirildi. Bu sharaflarga shaharning hunarmandlari va san'atkorlari ham qo'shilib, o'z kasblari bilan bog'liq juda qiziq namoyishlar ko'rsatdilar. Kichkina Ja'farning tug'ilishi Saljuqiylar saroylarida ham katta aks-sado uyg'otdi".

Ana shu bola tufayli Sulton va Xalifa o'rtasida keskinlik yuzaga keldi. Ilgari aytib o'tganimizdek, bu nikohlar siyosat talabi sifatida amalga oshirilar edi. Bu siyosat Ja'farning dunyoga kelishi bilan butun ochiq-oydin namoyon bo'ldi. Ja'far endilikda turk tomonining eng kuchli nomzodi edi. Qudratli Turk sultoni boshida uzoq vaqtdan beri rejalashtirgan va Saljuqiylar turklari uchun juda muhim bo'lgan Xilofat o'zgarishini shu Ja'far orqali amalga oshirish niyatida edi. Bu fikr faqat Sultonda emas, balki kuchli turk onasi Turkon xotunda ham mavjud edi.

"Abbosiylar xalifasi ko'p o'tmay bu haqiqatning achchiq tomonini ko'rdi, Mahmalak xotunga nisbatan munosabati asta-sekin o'zgarib, unga qarshi qattiq muomala qila boshladi. Xolbuki, Xalifa al-Muqtadiy Mahmalak xotun bilan turmush qurishidan oldin birinchi o'g'li Abu'l-Abbos Ahmad dunyoga kelgan edi. Ikkinchi o'g'li Abu Muhammad Horun 1078-yil 12-mayda, yana bir o'g'li Abu Ja'far Munis esa 1079/1080-yillarda tug'ilgan edi. Endi u deyarli bir xil yoshdagi bu uch o'g'lidan qaysi birini valiahd etib tayinlaydi. Al-Muqtadiy birinchi navbatda Abu'l-Abbos Ahmadni valiahd etib tayinlamoqchi edi. Unga ko'ra, Ja'farning valiahdligi "Xilofat"ning arablar qo'lidan chiqib, turk tomoniga o'tishi demak edi. Bu chalkash fikrlar ichida Xalifa Mahmalak xotunga ijtimoiy muhit, mansub bo'lgan oila, egallagan yuqori martaba va shaxsiy qadr-qimmat bilan hech qanday tarzda mos kelmaydigan yomon va qattiq muomala qila boshladi".

Biroq, u to'g'ridan-to'g'ri bu ishga chek qo'yish o'rniga, shunday bir qator yomon muomalalar bilan Mahmalak xotunni ezib, o'z-o'zidan otasining uyiga qaytishini istardi. Bundan tashqari, Xalifa uni atrofidan, ya'ni o'z hamkasblaridan ajratib, qattiq yolg'izlikka itishni ham e'tiborsiz qoldirmadi. Ma'lumki, Mahmalak xotun bilan birga xilofat saroyiga muhim miqdordagi qiz va o'g'illardan iborat turk guruhi ham kelgan edi. Ular Mahmalak xotun bilan birga bo'lishardi. Turk kanizaklari, qiz va o'g'illardan iborat bu guruhning soni 200 kishiga yaqin deb taxmin qilinadi. Ana shu xalifa bir kechada, hech qanday jiddiy sabab bo'lmagan holda, ustiga bir soat kabi juda qisqa vaqt ichida ularni saroydan chiqarishni buyurdi.

Xalifani bunday harakatga undagan muhim sabab bo'lishi kerak edi. Ibn al-Asirning yozishicha: "Turklardan biri xizmatchidan bir meva olgan edi. Narx haqida bahslashdilar; bu jarayonda xizmatchi turkga haqorat qildi, turk esa tarozidagi kilogrammik temirni olib, xizmatchining boshiga urdi va yarador qildi, shundan so'ng xalq uning atrofida to'plandi. Qariyb xalq va turklar o'rtasida to'qnashuv yuzaga kelishi mumkin edi. Baqirishdi, og'ir haqoratlar qildilar. Bu voqea ortidan Xalifa turklarni saroydan chiqarishni buyurdi va turklar oxirgi yotsi vaqtida bir soat ichida va juda yomon tarzda saroydan chiqarildilar". Yuz bergan

bu voqealar Xalifaning turklar va Saljuqiylar davlatiga nisbatan munosabatini ochiq-oydin ko'rsatgani kabi, o'sha davrning ijtimoiy hayoti haqida ham ma'lumot beradi. Birinchi navbatda, Xalifa ikki xalq o'rtasida dushmanlik paydo bo'lishidan qo'rqgan bo'lsa kerakki, bu qiyin vaziyatda o'zini tuta olmagan, harakatining oqibatini o'ylamagan. Juda qisqa vaqt ichida deyarli quvib yuborgandek turklarni mintaqadan chiqargan. Chunki u qilgan bu harakati bilan Sulton Malikshoh bilan o'rtasidagi keskinlikni kuchaytirish uchun sharoit yaratgan. Yana yuz bergan bu voqea Bag'dod xalqi va turklar o'rtasida muammo bo'lishi mumkinligini ham ko'rsatadi.

Nihoyat, Malika erining unga nisbatan beparvoligini otasiga shikoyat qildi. Malikshoh xalifaning holati va qizining bu jiddiy shikoyatlarini hisobga olib, Bag'dodga elchi yubordi va Mahmalak xotunning Isfahonga qaytishini qat'iy buyurdi. Buning uchun katta qo'mondonlardan Bozon, Humortekin va Savosh to'g'ridan-to'g'ri Xilofat saroyiga kelishdi va Xalifadan Malikani olib ketish uchun rasmiy ruxsat so'rashdi. Xalifaning istagi amalga oshdi, karvon uzoq safardan so'ng Isfahonga yetib keldi va Mahmalak xotun o'g'li Ja'far bilan birga Saljuqiylar saroyiga joylashdi. Faqat turk sultonining sevimli qizi Isfahonga kelganidan 7-8 oy o'tgach, chechak kasalligidan 20 yoshida vafot etdi (1089-yil yanvar).

Mahmalak xotunning shunday yoshligida vafot etishi ham Isfahonda, ham Bag'dodda chuqur qayg'u uyg'otdi va xalqni katta motamga cho'mdi. Biz ayniqsa Isfahonda yanada katta alam yashagan deb hisoblaymiz. Chunki Malikshohning o'g'li Dovudning o'limidan keyin qanday alam chekkanligini ilgari aytib o'tgan edik. Davrning jahon davlatini boshqargan bo'lsa-da, otalik hissi va farzand sevgisini hech qachon yo'qotmagan Sulton Malikshoh, o'g'lining alomini yengishga ulgurmagan holda, endi yosh qizining o'limi bilan katta zarba oldi. Sulton qiziga qilingan yomon muomalalarni unutilmaydi va buning uchun qasos olishni istaydi. Eng yomoni shuki, bu voqealar tufayli Xalifa va Sulton o'rtasidagi munosabat butunlay uzilish nuqtasiga yetadi.

"Endi kichkina Ja'farning tarbiyasi, bundan keyin bobosi Sulton Malikshohga qoldi. Malikshoh juda kichik yoshda, onasiz qolgan bu yoqimli nabirasini bag'riga bosdi va uni yonidan hech qayerga ajratmas edi. Sulton Ichki Osiyo yurishidan qaytgach, ba'zi ma'muriy chora-tadbirlarni amalga oshirish uchun Bag'dodga kelganida o'z o'g'li Amir Ahmad bilan birga nabirasi Amir Ja'farni ham olib keldi. Bu jarayonda kichik Ja'farga otasi al-Muqtadiy Biemrilloh ham ziyorat qildirgan. Ziyorat bir kechada bo'lib, Ja'far xilofat saroyida uzoq qolmasdan bobosining yoniga qaytgan". E'tiborimizni jalb qilgan bir jihat bor: Xalifaning Bag'dodda bo'lgan o'g'li Ja'farni qidirib so'rmaganligi. Xalifaning o'g'liga nisbatan bu beparvoligi ham Sulton va Xalifa munosabatlarining buzilishida ta'sir ko'rsatgan.

Yana Xalifaning juda kichik yoshdagi o'g'li Abu'l-Abbos Ahmadni juda yoshligida valiahd etib tayinlashi bardaqli to'ldirgan so'nggi tomchi bo'ldi. Endi u bundan keyin al-Mustazhir Billoh laqabi bilan Xilofat o'rni o'tira oladi. Xalifaning bu harakati Sultonga qilingan eng katta haqorat sifatida qabul qilindi. Xolbuki, Malikshoh Xalifaning Ja'farni, ya'ni o'z qizidan bo'lgan nabirasini valiahd etib e'lon qilishini kutardi. Shuning uchun u nabirasini yagona va ikkala tomonning umumiy nomzodi sifatida taxtga o'tirishini, ham Xalifa, ham Sultonning barcha sifati va vakolatlariga ega bo'lishini istardi.

Sulton yaxshi holatni muhokama qilgach, Bag'dodga borishga va ko'p jihatdan chidab bo'lmas holga kelgan Xalifa bilan haqiqatan ham hisob-kitob qilishga qaror qildi. Buning uchun Sulton 464/1092-yilda Isfahondan chiqib, qo'shini bilan birga yana Bag'dodga keldi. Uning bu safarida Saljuqiylar davlat arboblari, shuningdek, qadrlı rafiqasi Turkon xotun va juda sevgan nabirasi "Amir" laqabli kichik Abu'l-Fazl Ja'far ham bor edi. Bu uning Bag'dodga uchinchi va so'nggi bor kelishi edi. Maqsadi har qanday holatda al-Mustazhir Billohning valiahdlikdan chetlatilishi va uning o'rniga nabirasi Ja'farning Xalifa tomonidan valiahd etib e'lon qilinishi edi. "Birinchidan, Sulton Xalifadan Vaziri Abu Shujoni iste'foga chiqarishni talab qildi. Bu masalada qat'iy turdi. Chunki Abu Shujo turk mamlakatlaridan Sultonning fathlari haqidagi xabarlar Bag'dodga yetganda, bu

vazir shunday degan edi: "Buning quvonchli yeri qayerda, bu Rum mamlakatlarining fathimi, biz bunga sevinamiz?" Ana shu vazirning bu munosabati uning iste'foga chiqarilishiga sabab bo'ldi. Xalifa Sultonning bu talabini qabul qilishga majbur bo'ldi.

Bundan keyin yana Malikshoh tomonidan boshqa bir talab ilgari surildi. Xalifa o'z katta o'g'li al-Mustazhir Billohni valiahdlikdan chetlatib, o'rniga Malikshohning nabirasi Ja'farni valiahd etib e'lon qilishi kerak edi. Xalifa bu taklifni qabul qilmadi. Malikshoh qat'iy turganida holat vahimali darajaga yetdi. Sulton nihoyat Xalifani Bag'doddan chiqarishga qaror qildi. Xalifaga xabar yuborib, "Bag'dodni Abu'l-Fazl Ja'farga topshir, sen esa Basra, Damashq yoki Hijozga ket" dedi. Xalifa shu javobni berdi: "Buyrug'ingizni bajaramiz, faqat safarga tayyorlanish uchun menga o'n kun muhlat bering". Manbalarning ba'zilarida esa bu o'n kunlik muhlat oraga kirgan ba'zi davlat arboblarning vositachiligi bilan Sultonning ishontirilishi orqali berilganligi aytiladi. Xususan, Xalifaning yangi vaziri Tojulumuk Abu'l-G'anoim oraga kirib, hech bo'lmaganda o'n kunlik muhlat berilishini Sultondan so'radi va shunday dedi: "Agar oddiy bir kishi ham bir uydan ikkinchi uyga ko'chmoqchi bo'lsa, bu o'n kundan kam bo'lmaydi. Agar bu kishi Xalifa bo'lsa, qanday ko'chsin!" Shu sababli, Sulton Xalifaga o'n kunlik muhlat berdi.

Sultonning bu g'azabli holati Xalifa va uning yaqin atrofini shubhasiz katta tashvishga soldi. Bag'dod, ehtimol, tarixidagi eng tashvishli kunlarni yashamoqda edi. Xalifaning boshida qora bulutlar aylanar edi. Ko'p vaqt o'tganiga qaramay, Sultonning qarorida hech qanday o'zgarish bo'lmadi. Bu holat ham Sulton Malikshohning qanchalik asabiylashgani va qanchalik qat'iy ekanligini yana bir bor ko'rsatadi. Biroq, berilgan muhlatning 9-kunida hech kutulmagan bir voqea yuz berdi – Sulton Malikshoh hayotini yo'qotdi. Sulton Malikshohning vafoti haqida turli rivoyatlar va bu rivoyatlar haqida munozaralar mavjudligi sababli, bu masalani alohida sarlavha ostida tushuntirishni ma'qul ko'ramiz.

Turkon xotuning vazir Nizomulmulk bilan aloqasi

Bag'dodda qora bulutlar aylanayotgan bir paytda Saljuqiylar saroyida ham holat unchalik yaxshi emas edi. Mahmalak xotun va Xalifa o'rtasida turli umidlar bilan qilingan bu nikoh istalgan natijalarni bermadi. Bu nikohga Bag'dod va Saljuqiylar atrofi juda iliq munosabatda bo'lib, bu orqali munosabatlar yanada mustahkamlanishini kutishgan edi. Birinchi navbatda Vazir Nizomulmulk bu nikohga iliq munosabatda bo'lganlar qatorida edi. Sulton Malikshohning orqasida turgan Turkon xotun Xalifaning oldiga qo'ygan shartlari bilan kelajakda hokimiyatga ega bo'lishini ko'rsatdi. Liderlik fazilatlariga ega bo'lgan Turkon xotun maqsadlarini amalga oshirish uchun Sultonning orqasida imkoniyat qidiradi. Sulton va Xalifa o'rtasidagi munosabatning buzilishi uning uchun noyob imkoniyat edi. Xuddi shu narsaning Vazir Nizomulmulk va Sulton o'rtasida ham yuzaga kelishini kutayotgan edi. Xotunning fitnalariga to'xtashdan oldin Saljuqiylar davlatining juda muhim shaxsi Vazir Nizomulmulk haqida ma'lumot berishni ma'qul ko'ramiz.

Buyuk vazirning Saljuqiylar tarixida son-sanoqsiz xizmatlari bo'lgan. Bu xizmatlarning bir qismiga to'xtalish foydali bo'ladi deb hisoblaymiz: Turk-Islom unsurlarini birlashtirish orqali harbiy iqto tizimi uning sa'y-harakatlari bilan birinchi marta 466 (1073)-yilda joriy qilingan va 480 (1087)-yildan boshlab mamlakatning har bir joyiga tarqalgan. Somoniylar va G'aznaviylar davlat tashkilotini asos qilib olgan holda Buyuk Saljuqiylarning markaziy va saroy tashkilotini tashkil etgan va Islom an'analariga mos ravishda sudlar tashkil qilgan. Bundan tashqari, birinchi navbatda Bag'dodda (459/1067) turli shaharlarda tashkil etgan va o'z nomiga nisbatan "Nizomiya madrasalari" deb atalgan birinchi rasmiy ta'lim muassasalari bilan ilmning rivojlanishi uchun harakat qilgan, shia-botiniy fikrining noto'g'riligini ochib berishga va sunniylikni tarqatishga harakat qilgan. Qurilish ishlari bilan ham yaqindan shug'ullangan, Bag'dodda bir ribot, Nishopurda bir bemoriston(shifoxona), Isfahonda bir xonaqoh qurdirgan, 466 (1074)-yilda yangi rasadxona qurdirib, astronomiya olimlarini bu yerda to'plagan

va Sulton Malikshohning Jaloluddevla laqabiga nisbatan "Jaloliy" deb nomlangan yangi taqvimni qabul qilgan.

Ko'rinib turibdiki, Saljuqiylar davlatining asosiy tayanchlaridan biri bo'lgan Vazir Nizomulmulk, bu xizmatlaridan tashqari, Sulton Alp Arslon va Malikshoh davrlarida turli urushlarda qatnashgan va sultonlarning muvaffaqiyatlariga muvaffaqiyat qo'shgan. Uning kuchi oshgan sari, dushmanlarining soni ham oshgan. Ana shu kuchli vazirning qarshisiga Turkon xotun chiqadi va uni yo'q qilish uchun shafqatsiz kurashga kirishadi.

Buyuk vazir Saljuqiylar saroyida faqat o'z kuchini oshirish bilan cheklanmagan. U o'z qo'lidagi imkoniyatlar bilan ham yordamga shoshilgan. Uning fazilatlariga haqida al-Husayniy quyidagi misolni keltiradi: "Bir kuni bir kambag'al kelib, u bilan suhbat qilishni istadi; eshigi oldida o'tirdi, yonida katta bir ibrik bor edi, u yerda kutganidan so'ng, nihoyat Nizomulmulk Sultonning xizmatidan qaytdi; kelganida kambag'al o'rnidan turib, unga: "Men seni kambag'allarni sevganingni va ularga muhabbat va shafqat ko'rsatganingni eshitdim. Sen mening bu ibrikimni oltin bilan to'ldirmaguningcha, men bunga ishonmayman" dedi. Nizomulmulk buni ko'p deb bilgan holda, bir qopcha berib, bir qator shirin so'zlar bilan kambag'alni yo'lga solmoqchi bo'ldi; biroq kambag'al qopcha bilan qoniqmasligini aytdi. Nizomulmulk xazinadorga xazinada qancha oltin bo'lsa, berilishini buyurdi; oltinlarni olib kelishdi, ibrikka solishdi. Biroq ularning hammasi yarmini ham to'ldira olmadi. Shu sababli, Nizomulmulk oila a'zolariga, barcha ziyinli buyumlarini olib kelib, ibrikka solishlarini aytdi. Ular barcha ziyinli buyumlarini olib kelishdi; nihoyat, ibrik to'ldirildi; hatto kambag'al ibrikni joyidan ko'tara olmadi. Nizomulmulk buni ko'rgach, odamlariga ibrikni ko'tarib, kambag'al bilan birga ketishlarini buyurdi. Buni ko'rgan kambag'al butun kuchi bilan "Ey Nizomulmulk! Men seni sinab ko'rmoqchi edim; yo'qsa mening kabi bir kambag'al bu qadar oltinni nima qiladi" deb baqirdi va qochib ketdi. Nizomulmulk uni qidirib, yana olib kelishlarini buyurdi, biroq hech qayerda izini topa olmadilar. Keyin Nizomulmulk bu oltinlarning hammasini xayr-ehsonlarga sarfladi".

Bundan tashqari, yana bir rivoyat buyuk vazirning juda kamtarin va tanqidga ochiq ekanligini ko'rsatadi. Xususan: "Abu'l-Qosim Qushayriy va Imom Abu'l-Maoliy Juvayniy kelganda Nizomulmulk o'rnidan turar va keyin yana o'rniga o'tirar edi. Abu Ali al-Farmaziy kelganda esa yana o'rnidan turar, uni o'z o'rniga o'tqazar va o'zi uning oldiga o'tirar edi. Nizomulmulkga bu ikkala xatti-harakatning sababi so'ralganda: "Abu'l-Qosim Qushayriy va Abu'l-Maoliy Juvayniy va ular kabi zotlar yonimga kelganda menga: "Sen shunday yaxshisan, bunday yaxshisan" deb, menda yo'q fazilatlar bilan meni maqtashadi, bu so'zlari bilan mening mag'rur va kibrimni oshiradilar; holbuki, al-Farmaziy menga nafsimga yoqtirmaydigan narsalarini, kamchilik va nuqsonlarimni, qilgan adolatsizliklarimni aytadi, shu bilan mag'rurlikim sindiriladi, nafsiy hissiyotlarim ranjidi, men ham qilgan xatolarim va kamchiliklarimning ko'pchiligidan voz kechaman, ularni tark etaman" deb javob berdi".

Ko'rib turganingizdek, adolatli, ma'muriy qobiliyati, saxiyligi, donoligi va go'zal axloqi bilan tanilgan Nizomulmulk xalq huquqiga e'tibor beradi, odamlar zulm va nohaqlik qurboni bo'lmasligi uchun harakat qiladi. U davlat eshigining shikoyatchilarga doim ochiq bo'lishini istaydi va yordam so'rash uchun kelganlarni hech qachon qaytarmagan. Uning bu fazilatlarini Sultonning ko'zidan qochmagan bo'lsa kerakki, vaqt o'tishi bilan Nizomulmulkning vakolatlari kengaytirildi va davlatda Sultondan keyin eng muhim kuchga aylandi.

Sulton Malikshoh taxtga chiqqanida amakisi Kavurdning isyoni bilan yuzlandi. Bu isyonni bostirishda Nizomulmulkning katta xizmatlari bo'ldi va shu tariqa Malikshohning saltanati yo'lidagi barcha to'siqlar yo'q qilindi. Sulton bu xizmatlarni unutmagan bo'lsa kerakki, Nizomulmulkga keng vakolatlarni berish bilan birga mamlakat ishlarini uning qo'lga topshirdi. Shuningdek, unga "Atabek" laqabini berdi va katta yerlar hadya qildi. Bu yerlar Nizomulmulkning vatani bo'lgan Tus viloyatini ham o'z ichiga olardi.

Shunday qilib, Nizomulmulkning Sulton Alp Arslon davridagi sadoqati va xizmatlari natijasida uning vakolatlari yanada kengaytirildi va eng yuqori cho'qqisiga Sulton Malikshoh davrida erishdi. Vazirning qo'lga kiritgan bu kuchi

keyinchalik uning uchun katta muammolarni keltirib chiqardi. Hatto bu sababli u ko'plab dushmanlar orttirdi va Turkon xotun ham bu dushmanlarning eng muhimlaridan biriga aylandi.

Vazir Nizomulmulkning qilgan xatolaridan eng muhimi, uning eng ko'p dushman orttirishiga sabab bo'lgan harakati, o'n ikki o'g'liga o'z vakolatlari doirasida bir qator mansablar va viloyatlar topshirgani edi. Chunki bu harakatdan keyin dushmanlar birma-bir paydo bo'lib, Nizomulmulkni yo'q qilishga harakat qilishdi.

Bu buyuk vazirga kimlar qarshi chiqqan edi? Bularning boshida Hasan Sabboh va uning tarafdorlari bor edi. Nizomulmulk Botiniylar bilan siyosiy, harbiy va ilmiy usullar bilan kurashdi va shu sababli ular tomonidan bosh dushman deb e'lon qilindi. Nizomulmulkka qarshi chiqqanlardan biri Tug'ro devoni raisi Kamoluddavla Abu Rizo'ning o'g'li va noibi Abu Mahasin edi. Sulton tomonidan juda yaxshi ko'rilgan bu shaxs, vazirning kuyovi bo'lishiga qaramay, bir kuni Malikshohga vazir haqida shikoyat qildi. Ular ko'plab muhim mansablarni egallaganliklari va bu sababli xalqni talaganliklarini aytdi. Nizomulmulkga juda ishongan Sulton Malikshohning buyrug'i bilan Abu Mahasin Sava qal'asiga qamaldi va otasi Kamolulmulk tug'roilikdan chetlashtirildi (1084-yil fevral). Yana Nizomulmulkka qarshi chiqqanlar orasida Ibn Bahmanyor va Sulton Malikshohni dam olish paytlarida ovuntirgan Jafarak bor edi. Natijada Jafarakning tili kesilib o'ldirildi. Ibn Bahmanyorning ko'zlariga mil tortildi.

Vazirga qarshi chiqqan yana bir muhim shaxs Tojulumulk edi. Bir kuni Sultonga: "Nizomulmulk har yili fuqarolarga, so'fiylarga 300 ming dinor beradi. Agar bu pul qo'shinga sarflansa, hatto Istanbulni ham zabt etish mumkin bo'lardi!" dedi. Bu masalani so'ragan Sultonga Vazir: "Ey Sulton-i Olam! Alloh senga va menga qullaridan hech kimga nasib bo'lmagan lutf va inoyatda bo'ldi. Bunga qarshi sen Alloh dinini ko'tarishga harakat qilayotganlarga yiliga 300 ming dinor sarf qilsang, bu ko'pmi? Sen har yili qo'shinga bundan ikki baravar ko'p sarflaysan, holbuki ularning eng kuchlisi va eng aniq otadigani bir mildan ortiqroqqa o'tmaydi; qo'llaridagi qilichlari bilan faqat yaqin atrofdagilarni

o'ldirishlari mumkin. Men esa sarf qilgan bu pul bilan shunday qo'shin tayyorlayapmanki, ularning duolari Arshgacha yetadi va Ul Zuljalolga yetishlariga hech qanday to'siq yo'q," deb javob berdi.

Bu voqealardan ko'rinib turibdiki, ba'zan Sulton bilan Nizomulmulk o'rtasidagi munosabatlarning buzilishida uning yaqin atrofidaqilar va uni ma'lum darajada taniganlarning katta ta'siri bo'lgan. Yuqorida aytib o'tilgan shaxslar Nizomulmulkga dushman bo'lgan va uni qandaydir tarzda lavozimidan chetlatishni istagan kishilar edi. Chunki Tojulmulk Nizomulmulkning o'rnini egallash uchun Sulton bilan uning o'rtasini ochishga harakat qilgan. Aslida Tojulmulk katta bir vazirga qarshi bunday harakat qilishga qanday jur'at etganini o'ylab ko'rishimiz kerak. Yoki Tojulmulk ham Vazir Nizomulmulkdek katta kuchga ega edi, yoki uning ortida uni qo'llab-quvvatlovchi katta kuch mavjud edi.

Aytganlarimizdan ikkinchisi ko'proq og'irlik kasb etadi. Darhaqiqat, Tojulmulk katta bir kuch tomonidan qo'llab-quvvatlangan edi va bu shaxs Sultonning yonida turgan, yetakchilik fazilatlarini juda kuchli bo'lgan Turkon xotundan boshqa kimdir bo'lishi mumkin emas.

Turkon xotun Vazirni Sultonning ko'zidan tushirish uchun turli harakatlarni amalga oshirgan. Sulton Nizomulmulk haqida aytilganlarga unchalik e'tibor bermasada, Turkon xotunning so'zlari unga ta'sir ko'rsatgan. Sulton ustida katta ta'sirga sabab bo'lgan xotunning Nizomulmulkka qarshi harakatlari manbalarda quyidagicha bayon etilgan: Turkon xotun Sultonning nikohi ostida edi va Sulton ustida juda katta nufuzga ega edi. Biroq, muxoliflar guruhiga ayyor Tojulmulk Abu G'anaim ham qo'shilgach, shikoyatlar zanjiri Sulton ustida jiddiy ta'sir ko'rsatgani ma'lum bo'ldi. Bir muddat Savteg'in yonida bo'lganidan so'ng, Sultonning xizmatiga kirgan Tojulmulk Abu G'anaim Malikshohning mehrini qozonib, saroy ishlariga tayinlandi. Ushbu vazifasi tufayli saroyda erkin harakat qila olgan va uzoq vaqtdan beri mamlakat ishlarida nufuzli bo'lgan Turkon xotunning vazirligiga ko'tarilib, obro'si yanada oshdi. Nizomulmulkni rashk qilgan Abu G'anaim Abu Mahasinning taqdiri haqida bilganligi sababli vazirga ochiqdan-ochiq qarshi chiqqan olmadi. Biroq, yashirin tarzda Katta devon a'zolarini o'z

tarafiga tortishga harakat qildi va yashirin targ'ibotlarini davom ettirdi. Mustavfi Majdulmulk va Arzuljays Sadidulmulkni o'z tarafiga tortishga muvaffaq bo'lgach, turli so'zlar bilan mahorat bilan Sultonni vazirdan sovutishga kirishdi. Boshqa tomondan, 1088-yilda valiahd Abu Shujo Ahmadning vafoti ortidan yangi valiahdning kim bo'lishi masalasi Turkon xotunning ham Nizomulmulkka qarshi ishlayotganlar guruhiga qo'shilishiga olib keldi. Sultonning tirik o'g'illaridan eng kattasi va eng layoqatlisi bo'lgan, amakisi Yaqutiyning qizi Zubayda xotundan tug'ilgan Berk Yorug' (Berk yaruk)ni valiahd etib tayinlashga qat'iy tarafdor bo'lgan Vazir Malikshohni bu yo'lda ishonitirishga harakat qilar ekan, Turkon xotun o'z o'g'li Mahmudni valiahd qilish yo'llarini qidirardi. "Xoja-i buzurg" bo'lishni orzu qilgan va Mahmud valiahd etib tayinlansa, o'zi Nizomulmulkning o'rnini egallashiga ishongan Tojulumulk Turkon xotun shaxsida vazirga qarshi chiqish uchun eng kuchli raqibni tanlashda kechikmadi va ular Nizomulmulkni ag'darish maqsadida birlashdilar.

Ko'rib turganingizdek, Nizomulmulkning qarshisiga hamkorlikdan iborat bo'lgan katta bir kuch chiqdi. Bu hamkorlik ham Vazir Nizomulmulkning qanchalik qat'iyatli va kuchli ekanligini ko'rsatadi. Ishning qiziq tomoni shundaki, bir Saljuqiylar xotuni o'z rejalarini amalga oshirish uchun har qanday yo'lni sinab ko'rishga harakat qiladi. Xotun, Vazirni o'z rejalarini uchun to'siq deb bilganligi sababli, unga yakkama-yakka emas, balki boshqa bir vazir bilan hamkorlik qilib qarshi chiqdi. Bu, Xotunning Vazirga qarshi chiqishga jur'ati yo'q degan ma'noni anglatmasligi kerak. Bizning fikrimizcha, Xotun Sulton Malikshohdan ozroq qo'rqadi. Chunki Xotun, garchi Malikshohning Sulton bo'lishi bilan tarix sahnasiga chiqqan bo'lsa ham, uning asosiy yulduzi Malikshohning o'limidan keyin porlaydi. U o'z rejalarini amalga oshirish uchun Sultonni eng katta tayanchidan mahrum qilishga harakat qildi va vazir bilan bo'lgan munosabatlarining buzilishiga sabab bo'ldi.

Ana shu hamkorlikdan so'ng, Turkon xotun Nizomulmulkni Sultonning ko'zidan tushirish uchun Sulton oldida qattiq ta'sir o'tkazishni boshladi. Nizomulmulkning o'z o'g'li, kuyovi va odamlarini davlatning eng muhim

mansablariga o'tkazgani, dargohning farmonlarini ham eshitmasliklari, vaqti-vaqti bilan kuzatiladigan bu shaxslar xalq nazarida faqat vazirning istagi bilan harakat qiladigan kichik hukmdorlar deb hisoblanganlari va davlat ichida asta-sekin davlat tuzilayotgani, aholining bu zolimlardan azob chekayotgani haqida gapirib turardi. Ayni paytda yuzaga kelgan Nizomulmulkning o'g'li Shamsulmulk Usmon bilan Sultonning bir shihnasi o'rtasidagi voqea, Vazirga qarshi olib borilayotgan siyosatda Turkon xotunning ortiqcha gapirmaganligini ko'rsatdi. Bu shikoyatlardan butunlay zerikkan Malikshoh asta-sekin vaziridan shubhalana boshladi va undan xo'p ko'rmaslikka kirishdi. Biroq Malikshoh "ota" deb atagan Nizomulmulkka bir qadar ham ishonardi. Bir-biriga bog'liq bo'lgan shikoyatlar va keyingi voqealar Malikshoh bilan Nizomulmulk o'rtasidagi munosabatlarning buzilishiga sabab bo'ldi.

Bu voqea manbalarda quyidagicha bayon etilgan: "Sulton xossa qo'mondonlaridan birini Marvga shihna sifatida yuborgan edi. Nizomulmulkning nevarasi Shamsulmulk Usmon ham u yerda voliy bo'lgan edi. Ularning o'rtasida kelishmovchilik yuzaga keldi. Usmon, shubhasiz otasining qudrati va nufuziga ishonib, shihnani qo'lga oldi va uni xorgin qildi. Holat dargohga yetib kelgan shihna tomonidan Sultonga yetkazildi. Bu voqeadan juda xafa bo'lgan Malikshohning sabri tugagan ko'rinaradi. Darhol yoniga chaqirgan Tojulmulk va Majdulmulk bilan vazirga quyidagi xabarni yubordi: "Sen saltanatda mening sherigim bo'lasanmi? Agar mening hukmimda bo'lsang, haddini bilishing kerak. Sen qanday vakolat bilan, mening farmonimizsiz o'g'illariga mamlakatlar va iqtolar berasan va xohlagan ishingni qilasanmi? Istaysanmi, oldingdan hokkaning va boshindan dastaring olinishini buyuray?" O'sha paytgacha ehtiyotkorlikni qo'ldan bermagan va yosh hukmdorni mamnun qilish yo'lini topgan keksa vazir, bu safar Sultonning g'azabini yo'qota olmadi. Uning bergan javobi ilgari undan foydalangan ifodasidan juda farq qilar edi: "Sultonga shunday deying! Senga nasib bo'lgan iqbol mening fikrim va tadbirim hisobidadir. Otang o'ldirilgan kuni seni qanday tutganim, qo'zg'olonlarni bostirganim, seni istamaganlarni qanday

jazolaganimni esla! Va unutm, mening devitim va dastarim bilan sening toj va taxting bir-biriga bog'liqdir. O'sha toj va davlat bu devit bilan birga yo'q bo'ladi."

Ana shu o'zaro muloqot Vazir va Sulton o'rtasidagi munosabatlar qanday buzilganligini ko'rsatadi. Bu yerda e'tiborni tortadigan muhim nuqtalarni ta'kidlash kerak. Ulardan birinchisi, bugungacha Sultonga qarshi qattiq gapirmagan, hurmatini saqlab kelgan vazirning bu safar juda qattiq, hatto tahdid qilgandek ko'rinadigan uslubda gapirganligidir. Bizning fikrimizcha, Sulton singari Vazir ham o'zi haqida qilingan shikoyatlardan zerikkan bo'lsa kerak. U, shuningdek, Xotunning tuzgan hamkorligidan xavotirlangan bo'lsa kerakki, tahdid qilgandek ifodalardan bir xil Sultonni ogohlantirganini tushunamiz.

Manbalarda, shuningdek, elchilar, ayniqsa Nizomulmulkning yuborgan qattiq va og'ir javobini Sultonga aynan aytmaslik qarorini olganlari, biroq Sultonning elchilar orasida yuborgan Bekburd (shuningdek, Turkon xotunning josus sifatida tayinlagan shaxsi) ismli bir amiri Vazirning Sultonga bergan javobini unga aynan yetkazganidan so'ng, Nizomulmulk haqida ba'zi choralar ko'rilgani qayd etilgan. Biroq bu og'ir gaplarga qaramay, Sulton Malikshoh uni vazirlikdan chetlatmaganligi manbalarda aytiladi. Bundan tashqari, ba'zi manbalarda Nizomulmulkning Malikshohdan keyin katta o'g'li Berkyarukning Sulton bo'lishini istaganligi, buning o'rniga Mahmudni Saljuqiylar Sultoni qilishni xohlagan Turkon xotunning Nizomulmulkka qarshi g'azab bilan to'lganligi, bu fikr va g'azab bilan harakat qilgan Xotunning Tojulumulkning ham ko'magida Nizomulmulkni vazirlikdan chetlatishga erishganligi va o'z tarafdori bo'lgan Tojulumulk Abu G'anaim al-Qummiyni vazir etib tayinlattirganligi yozilgan.

Ko'rib turganingizdek, manbalar Nizomulmulkning lavozimidan chetlatilgan yoki chetlatilmaganligi haqida ikki xil fikrga bo'linadi. Bizning fikrimizcha, har qanday bo'lmasin, natijada Saljuqiylar davlati uchun juda qadrlı davlat arbobi Nizomulmulkning nohaq yerda boshdan kechirgan bu qiyinchiliklar va keyingi voqealar keksa vazirni haqli chiqaradi va bundan keyin Buyuk Saljuqiylar davlati endi o'zini yig'a olmaydigan holatga keladi.

Vazir Nizomulmulkning o'limi

Turkon xotunning ming bir xil makrlari bilan Saljuqiylar xaziri Nizomulmulk Sulton bilan munosabatlarining buzilishi natijasida safdan chiqarilgani kabi, uning hamkori Tojulumk ham keyinchalik bosh vazir bo'lib, Nizomulmulkning barcha vazifalari uning zimmasiga yuklatilgan. Afsuski, davlat uchun juda muhim bo'lgan bunday vazirning inson qadr-qimmatini kamsituvchi tarzda safdan chiqarilishi na Sulton, na davlat, na Turkon xotunning foydasiga bo'lmagan va ulkan davlat ko'r-ko'rona jarlik chetiga surilgan. Endi bundan keyin Turkon xotun uchun o'g'li Mahmudning valiahdligiga olib boradigan yo'lining eshigi ochilgan edi. Biroq Sultonning tirikligi Turkon xotunning rejalarini amalga oshirish bosqichida to'siq bo'lib turardi. Ammo taqdir Turkon xotunga kutilmagan paytda oltin imkoniyatlar yaratdi. Chunki Nizomulmulk bu qiyinchiliklarni boshdan kechirar ekan, ko'p o'tmay o'ldiriladi.

Manbalarda Nizomulmulkning o'limi haqida quyidagi ma'lumotlarga duch kelamiz:

“485-yil Ramazon oyida (oktyabr, 1092) Malikshoh, vazir Tojulumk va Turkon xotun birga Bag'dodga ketayotganlarida Nahovand yaqinidagi Suhna joyida to'xtashgan edilar. Daylamlik botiniylardan Abu Tohir ismli bir kishi so'fiylar kiyimida va qo'lida ariza bilan iftor vaqti o'z chodiriga borayotgan Nizomulmulkning yoniga yaqinlashdi va arizani taqdim etdi. Vazir qog'ozni o'qiyotgan paytda Abu Tohir to'satdan xanjarni Nizomulmulkning ko'kragiga sanchdi. Zarba shiddatli, yara og'ir edi va qisqa vaqt ichida vazir vafot etdi (15-oktyabr 1092).” Uning jasadi Isfahonga olib borilib, u yerdagi maqbarasiga dafn qilindi. Manbalar uning botiniylar tomonidan o'ldirilganligi haqida hamfikrdir. Biroq ba'zi manbalarda Nizomulmulkning Sultonning roziligi, Abu G'anaimning sa'y-harakatlari va Turkon xotunning buyrug'i bilan o'ldirilganligi haqida turli rivoyatlar mavjudligini ta'kidlash kerak.

Shunga qaramay, Sulton Malikshohning vazirning o'ldirilishida hech qanday ta'siri bo'lmagan degan fikrdamiz. Chunki Tojulumk va xotunning sa'y-harakatlari natijasida Sulton bilan vazir o'rtasidagi munosabatlar buzilgan bo'lsa

ham, ular o'rtasida ilgari o'rnatilgan ota-o'g'il kabi bog'liqlik borligini bilamiz. Chunki Alp Arslonning o'limidan keyin Nizomulmulk, garchi vazir bo'lsa ham, Malikshohga ota bo'lib xizmat qilgan, taxtga chiqishida va olib borgan kurashlarida, eng qiyin paytlarida uning yonida turgan.

Manbalarda bizning bu fikrimizni qo'llab-quvvatlovchi ma'lumotlarga duch kelamiz:

“Sulton Malikshohning askarlari xalqning mol-mulkiga qo'l uzatgan davrlarda, “Sulton bizga mol berishga Nizomulmulk to'sqinlik qiladi” deyishgan. Xalq askarlarning shafqatsiz qiynoqlariga duchor bo'lardi. Nizomulmulk bularni Sultonga aytib, askarlarning bu nohaq harakatlari davlatning zaiflashuviga, shaharlarning vayron bo'lishiga va ma'muriyatning kuchsizlanishiga sabab bo'layotganini aytdi. Bunga javoban Sulton Nizomulmulkka: “Sen qanday to'g'ri deb bilsang, shunday qil” dedi. Nizomulmulk esa: “Men sening farmoningizsiz hech narsa qila olmayman” deb javob berdi. Bu safar Sulton: “Katta-kichik barcha davlat ishlarini senga topshirdim, sen otasan” dedi va uni qo'llab-quvvatlashga qasamyod qildi.”

Yana bir manbaga ko'ra, Nizomulmulk botiniylar tomonidan yaralanganini eshitgan Sulton Malikshoh Bag'doddagi uyiga yarador holda olib kelingan Nizomulmulkning yoniga darhol keldi. Bunga javoban vazir unga: “Ey olam Sultoni, men otang va sening davlatingda qaridim. Menga ozroq vaqt bersang edi – chunki umrimdan faqat ozgina vaqt qoldi – yoki meni vazirlikdan chetlatgan bo'lsang, menga bunday suiqasd qilinishini buyurmasang edi” dedi. Bunga javoban Sulton doimo bo'ynida olib yurgan Qur'onni olib, bu suiqasd ishidan xabari yo'qligi va hech qanday buyruq bermaganligi haqida qasamyod qildi va: “Men bu ishga qanday qilib rozi bo'lib, ruxsat beraman? Axir sen mening davlatimning barakatsan va otam o'rnidasan” dedi.

Ana shu dialoglar Sulton bilan vazir o'rtasidagi achchiqlikka qaramay, ularning bir-biriga bo'lgan sadoqatini ko'rsatadi. Hatto Sulton vazirining o'limidan juda qayg'u chekkan va atrofni tinchlantirish vazifasi unga yuklangan. Ilgari vazirning bir qancha dushmanlari borligini ta'kidlagan edik, bu dushmanlar orasida

hatto vazirning o'limiga sabab bo'lgan deb hisoblangan ikki kishi – Tojulumk va Turkon xotun xalqning nazarida gumon ostida qolganlar. Chunki ular vazir bilan eng ko'p kurashgan, o'z rejalari uchun barcha to'siqlarni yo'q qilish uchun bor kuchlari bilan harakat qilgan edilar. Darhaqiqat, shunday bo'ldi, Sulton bilan vazir o'rtasini ochgach, o'zlari uchun to'siq deb bilgan vazirni yo'q qilishga muvaffaq bo'ldilar.

Yuqorida turli manbalardan keltirishga harakat qilgan misollarimizdan davrning buyuk vaziri Nizomulmulkga qanchalik ahamiyat berilgani ochiq-oydin ko'rinib turibdi. Tarixchilarning aksariyati uning yaxshi xarakterini, muvaffaqiyatli siyosatini va ilm uchun qilgan ishlarini maqtash bilan birga, unga nisbatan chuqur muhabbat va hurmatni anglash mumkin. Bundan tashqari, Nizomulmulk bilan Sulton Malikshoh o'rtasidagi keskinlikni tasvirlashda tarixchilarning ko'proq vazir tarafini olganlari va uni haqli deb bilganlari seziladi. Bu munosabatda Nizomulmulkning davlat nomidan qilgan xizmatlari va olimlarga ko'rsatgan katta yordamining o'ynagan roli osongina tushuniladi.

Haqiqatan ham, bu voqea xalq hamda askerlar orasida chuqur taassurot qoldirdi. Bu buyuk vazirning o'limidan keyin shoirlar mersiyalar yozdilar. Suhnada harakatga kelgan lashkargohni Sulton Malikshohning o'zi ot minib, ular orasida aylanib, tinchlantiruvchi nutqlar bilan tinchlantirishga muvaffaq bo'ldi. Nizomulmulk o'rniga vazir etib tayinlangan, biroq bir tomondan jinoyatning asliyi sababchisi sifatida qaralgan Tojulumk, Nizomulmulkning o'limidan besh oy o'tib, Vazirning tarafdorlari tomonidan bo'lak-bo'lak qilib o'ldirildi. Bu voqea ham Nizomulmulk tarafdorlarining qanday dahshatli intiqom hissi bilan to'lganligini ko'rsatadi.

Sulton Malikshohning o'limi

Ilgari bo'limlarda batafsil bayon qilinganidek, bu davrlarda Xalifa bilan Sulton Malikshoh o'rtasidagi munosabatlar ham unchalik yaxshi emas edi. Malikshohning qizi Mahmalak xalifa bilan yashay ololmagan va ajrashgan, shu yili (1089) Isfahonda vafot etgan edi. Bu voqeadan keyin xalifa Muqtadiy bilan Malikshoh o'rtasidagi munosabatlar yanada keskinlashdi. Malikshoh

Mahmalakning xalifadan bo'lgan o'g'li Ja'farni xalifa deb e'lon qilib, Muqtadiyni butunlay chetlatmoqchi bo'ldi. Shu sababli 1092-yil oktyabr oyi oxirlarida Bag'dodga kelgach, Xalifaga darhol shaharni tark etib, o'zi xohlagan joyga ketishni buyurdi. Biroq ilgari ta'kidlaganimizdek, yangi vazir Tojulumulk orqali qilingan iltimos va yalinishlar natijasida Xalifaga Bag'dodni tark etish uchun 10 kun muhlat berildi. Ammo bu muhlat tugamasdan Malikshoh vafot etdi (20-noyabr 1092).

Sulton Malikshohning o'limi Xalifaga berilgan 10 kunlik muhlat tugamasdan, 9-kuni sodir bo'lganligi ma'lum. Bu borada Malikshohning o'limi haqida manbalarda turli rivoyatlar mavjud. Ba'zi manbalarda Malikshoh ov paytida "issiq isitma" kasalligiga chalinib, 38 yoshida vafot etgani aytiladi (485-yil, 18–19-noyabr 1092). Boshqa manbalarda esa Sultonning o'limida eng kuchli ehtimol sifatida saltanatni o'z o'g'li uchun qo'lga kiritmoqchi bo'lgan Turkon xotunning Xalifa bilan maxfiy hamkorlik qilib, Malikshohni zaharlaganligi ko'rsatiladi.

Xalifa bilan Sulton o'rtasidagi munosabatlar uzilish chegarasiga yetgan edi. Xalifaga berilgan 10 kunlik muhlat tugash arafasida edi. Bunday sharoitda Xalifaning Sulton Malikshohni yo'q qilish uchun hamkorlik qilishi kuchli ehtimol sifatida qaraladi. Boshqa tomondan, qizining turmush qurishidan oldin bir qator shartlarni qo'ygan Turkon xotunning Malikshohni o'z rejalari uchun to'siq deb bilganligi va bu to'siqlarni yo'q qilish uchun har qanday yo'lni sinab ko'rishga tayyorligi ilgari misollarda aniq ko'rinib bergan. Nizomulmulk o'ldirilganda ham Tojulumulk bilan hamkorlik qilgan edi. Xuddi shu yo'lni bu safar Malikshohning o'ldirilishida ham Xalifa bilan hamkorlik qilib ko'rsatgan bo'lishi mumkin. Xotunning o'g'li Mahmudning saltanatini qabul va tasdiqlatish maqsadida bu yo'lga kirganligi ehtimoli kuchli.

Malikshohning o'limi Saljuqiylar davlati hamda Bag'dodni katta motamga cho'mdiradi. Ana shu voqeadan keyin xotunning yulduzi porladi. Eng katta to'siqlarini birma-bir yo'q qilgan Turkon xotun endi rejalarini ochiqdan-ochiq amalga oshirishga harakat qiladi. Hatto valiahd shahzoda Berkyarukning Sulton

bo'lishini to'sib, kichik yoshdagi o'g'li Mahmudni taxtga o'tqazish maqsadida Malikshohning o'limini ham yashirgan. Shu sababli janozasi ham o'qilmagan va maxfiy ravishda Shuniziyyada dafn qilingan. U bu orqala atrofda vaziyatni tinch tutib, o'ziga qaratilgan e'tiborni kamaytirish va bu holatdan foydalanib o'z kuchini oshirishga intilgan bo'lsa kerak.

Haqiqatan ham, u davlatning yuqori martabali amaldorlari bilan maxfiy kelishuvlar tuzib, o'z maqsadlari uchun qulay sharoit yaratishga harakat qildi. Turli qo'mondonlarga elchi va xatlar yuborib, katta miqdorda pul va mansablar taklif qildi. Bir vaqtlar valiahd etib tayinlatish uchun tirishgan o'g'li Mahmudni endi Sulton deb e'lon qilish va atrofida qilarga qabul ettirish uchun ko'p qirrali faoliyat olib bordi.

Turkon xotunning kaprislari tufayli ulkan Saljuqiylar Sultoni Malikshohning motami ham o'tkazilmadi, janozasi ham o'qilmadi. Holbuki turklar yo'qotgan qahramonlari uchun kunlar davomida motam tutar, dovunar, ayollar sochlarini, boshlarini yolishar, erkaklar otlarining quyruqlarini kesishardi. Ibn al-Asir bu borada hayratini shunday ifodalaydi:

“Malikshoh kabi ulug' Sultonning janozasi o'qilmagan va hech kim uning ortidan motam tutmagan, dovunmagan boshqa bir Saljuqiylar Sultonining ismi ham eshitilmagan.”

Ba'zi manbalarda Malikshohning jasadi vaqtincha dafn qilingan Shuniziyyadan olib, Isfahonga ko'chirilgan va o'z madrasasidagi maqbarasiga dafn qilingani aytiladi. Boshqa manbalarda esa Sultonning jasadi Marv shahriga olib borilib, otasi Alp Arslonning qabri yoniga dafn etilganligi haqida ma'lumotlar beriladi.

Bu voqealar ortidan Saljuqiylar davlatida yangi davr – Turkon xotun davri boshlandi. U ikki katta to'sig'ini – Nizomulmuluk va Sulton Malikshohni yo'q qilib, oldida faqat bitta to'siq qoldi: Malikshohning o'g'li, valiahd Berkyaruk. Ana shu davrdan keyin Saljuqiylar davlati qulash chegarasiga yetadi va to'liq kurashlar davri boshlanadi.

Haqiqatan ham, Saljuqiylar davlati Sulton Malikshoh davrida eng yorqin davrini yashadi. Manbalarda Malikshohning qudrati, ulug'vorligi va yaxshiligi bilan birga uning adolat tuyg'usi ta'kidlanadi. Tarixchilar uning davrida yo'llarning xavfsizligi, tartib-intizomning ta'minlanganligi, askarlarning xalqdan nohaq yerda hech narsa olmaganligi, fuqarolarning o'zlarini xotirjam his qilganligi, oddiy odamlarning ham Sultonga borib shikoyatlarini bildirishlari va Sultonning muammolarni hal qilganligini yozadilar. Sibt ibn Javziy holatni shunday umumlaydi: "Odamlar ilgari bunday xavfsizlikni ham, bunday ulug'vor Sultonni ham ko'rmaganlar."

Malikshohning adolat tuyg'usi qanchalik kuchli ekanligi, quyidagi voqea bilan ham ko'rinadi: Sulton Nizomulmulk bilan birga ukasi Takashga qarshi jang qilish maqsadida yo'lga chiqqanida, Tusdagi Ali ibn Muso ar-Rizo maqbarasiga tashrif buyurishdi. Chiqishlarida Malikshoh vaziriga savol berdi: "Ey Hasan, nega duo qilding?" U javob berdi: "Allohdan seni ukangga g'olib qilsin deb duo qildim." Bunga javoban Malikshoh: "Men bunday duo qilmadim, men shunday dedim: Ey Alloh, agar ukam musulmonlar uchun mendan ko'ra yaxshiroq bo'lsa, uni g'olib qil, lekin agar men ular uchun foydaliroq bo'lsam, g'alabani menga nasib qil."

Boshqa bir rivoyatga ko'ra, Sulton Malikshoh Bag'dodga uch marta kelgan va xalq narxlarning oshishidan va askarlarning tartibsizlik va zulm qilishidan qo'rqgan. Sulton kelishidan oldin narxlar juda past edi; xalq kecha-kunduz uning askerlariga murojaat qilar va hech kimdan qo'rqmasdi. Hech kim ham ularga zulm va tajovuz qilmadi. Butun mamlakatda oziq-ovqat mahsulotlaridan olinadigan soliqlarni bekor qildi. Yo'llarni, ko'priklarni va cho'ldagi ribotlarni ta'mirladi. Vayron bo'lgan daryo yotqizqlarini qazdirib tozaladi. Bag'dodda masjid, shuningdek, Makka yo'lida yomg'ir suvlarini to'plash uchun katta havzalar qurirdi. Isfahonda rasadxona qurdirgan. Makka yo'lidagi as-Subiyida hayvonlarning shoxlaridan belgi minorasi qurdirgan. Xuddi shu narsani Movarounnahrda ham qildirdi, bir marta juda ko'p hayvon ovladi va ularni sanashni buyurdi, o'n ming hayvon ovlanganligi aniqlangach, o'n ming dinor

sadaqa berishni buyurdi va: “Men Allohdan qo‘rqaman. Bu hayvonlarni zarurat va ovqatlanish niyatisiz qanday qilib o‘ldirdim,” dedi va odamlariga son-sanoqsiz mol va kiyim-kechak tarqatdi. Shundan keyin qachonki hayvon ovlasa, ovlagan hayvonlari sonicha sadaqa berardi.

Sulton Malikshohning davlati uchun qilgan xizmatlaridan tashqari, eng e‘tiborga loyiq xizmati ayollarga bir qator huquqlar berganligidir. Malikshoh qonunchiligida oila huquqi nuqtai nazaridan, ayniqsa ayollarni qiziqtiruvchi masalalar mavjud. Qonunning katta qismi mahr va ayollarning erlari bilan munosabatlari haqidadir. Saljuqiylarda ayollarga oid qilingan bu tartiblamalar, o‘sha davrda ayollarga nisbatan qilinayotgan nohaq amaliyotlarni bartaraf etishga qaratilgan. Sulton Malikshoh davlatiga va millatiga e‘tibor berar ekan, erkaklar bilan birga ayollarning ham huquqlarini himoya qilgan, ularni hech qachon ezmagan.

Qilgan xizmatlari va millatining tinchligi va baxtiga juda katta ahamiyat bergan bu ulug‘ Sultonning o‘limi bilan davlat ehtimolki o‘sha kungacha boshdan kechirmagan inqirozga yuz tutdi va ulkan Saljuqiylar davlati bir ayolning hokimiyati va bu hokimiyat uchun olib borgan qattiq kurashlar markazida qoldi.

Turkon xatunning Berkyaruk bilan kurashi va o‘g‘li Mahmudning sulton bo‘lishi

Turkon xotunning fazilatlariga ilgari ham to‘xtalib o‘tgan edik. U o‘z qo‘lida to‘plagan kuch va nufuziga qaramay, Zubayda xotundan tug‘ilgan valiahd Berkyaruk o‘rniga o‘z o‘g‘li Mahmudni valiahd qilishni, qizi Mahmalak xotundan bo‘lgan nevarasi Ja‘farni esa xalifa taxtiga o‘tqazishni istardi. Shu orqali u ham Saljuqiylar saroyida, ham xilofatda ta’sirli kuch bo‘lishni orzu qilardi. Bu maqsadlarini amalga oshirish uchun oldida turgan keng nufuzli va kuchli Nizomulmulkni ag‘darishni xohlagan va bu ishda o‘ziga yordamchi sifatida vazir Tojulumulk Abu G‘anaimni topgan edi. Nizomulmulk to‘sig‘i yo‘qolganidan so‘ng, Tojulumulk vazir bo‘ldi, Berkyaruk esa valiahdlikdan chetlatilib, Mahmud valiahd deb e‘lon qilindi.

Turkon xotun o'z rejasini amalga oshirish uchun Malikshohning o'limini yashirdi. U olib borayotgan siyosati doirasida xalifaning qo'llab-quvvatlashini yanada mustahkamlash maqsadida Saljuqiylar saroyida bo'lgan Ja'farni xalifaga qaytarib berdi. Amirlarga yashirin tarzda ko'p miqdorda pul tarqatdi va ularni o'g'li Mahmudni otasining taxtiga o'tqazishga rozi qildi. Musul voliysi Kurbog'ani Isfahonga yuborib, eng jiddiy raqibi deb bilgan Berkyarukni qo'lga olib, qamoqqa tashladi. Abbosiy Xalifasining Mahmudning sultonligini qabul qilishi oson bo'lmadi. Bu yerda ham katta diplomatik namuna ko'rsatgan Turkon xotun, Mahmalak xotunning turmush qurishida bo'lgani kabi, Mahmudning sultonligi masalasida ham Xalifani tiz cho'ktirdi. Xalifa noilojlik bilan Mahmudning saltanatini ba'zi shartlar bilan qabul qildi. Saltanat rasman Mahmudga tegishli bo'ladi, Xutba Xalifa nomiga o'qiladi, biroq Xalifa nomidan keyin uning nomi ham zikr qilinadi. Qo'shin qo'mondonligi, mamlakat va xalq boshqaruvi bosh qo'mondon Unar zimmasiga yuklatiladi, biroq u bu masalalarda katta vazir Tojulumk Abu G'anaimning ko'rsatmalariga ko'ra harakat qiladi. Amillarning tayinlanishi va soliqlarni yig'ish ham yana Tojulumk zimmasiga topshirildi.

Manbalarning xabar berishicha, xotun bu bosqichda Ja'farni Xalifaga qarshi to'liq bosim vositasi sifatida ishlatgan va Mahmudning saltanati qabul qilinmasa, Ja'farni yana Xalifa nomzodi sifatida e'lon qilish uchun bor kuchini sarflashini Xalifaga sezdirgan. Bu masalada sezgir bo'lgan Xalifani tiz cho'ktirgan.

Biroq Xalifaning Mahmudning saltanatini shartli ravishda qabul qilishi va uning vakolatlarini juda cheklashi Turkon xotunning umuman yoqmasdi. Natijada Xalifa bilan Turkon xotun o'rtasida juda qattiq diplomatik kurash boshlandi. Turkon xotun o'g'lining faqat nomi bilan emas, balki rasman va haqiqiy ma'noda sulton bo'lishini istardi. Xalifa al-Muqtadi Biamrillah esa uning yoshi hali juda kichik ekanligini ta'kidlab, bunga qarshi chiqdi. Shu sababli bu masala davrning yirik imomlarining fatvosiga topshirildi.

Davrning Hanafiy mazhabi rahbarlaridan tanilgan Imom al-Musattab ibn al-Hanafiya savol berilganda, u:

“Onasining noibligida Mahmudning saltanati joizdir,” dedi.

Biroq u yerda katta nufuzga ega bo'lgan Nizomiya madrasasining qadrlilimi Imom G'azzoliy ham bor edi. U bunga qattiq qarshi chiqdi va Turkon xotunga:

“O'g'lingiz juda kichik, shariatga ko'ra uning hukmdorligi joiz emas!” dedi va bu masalani kesib tashladi.

Imom shariat nomidan bu masalada so'nggi so'zni aytganiga qaramay, Turkon xotunning qiladigan ishi qolmadi. Shu tariqa o'g'lining oldindan belgilangan shartlar doirasida saltanati ham Xalifa, ham Turkon xotun tomonidan qabul qilindi. Shundan keyin kichik Mahmud nomiga Haramaynda (Makka va Madinada) xutbalar o'qildi. Xalifa tomonidan hil'at kiygizilib, “Nosiruddin va'd-dunya” unvoni berildi va kunlardan beri xilofat markazini band qilgan bu masala shu tarzda hal qilindi (Shavvol 485/Noyabr 1092).

Ko'rib turganingizdek, Turkon xotun Malikshohning o'limini o'g'li Mahmudning sultonligini e'lon qilish uchun bir muddat yashirgan. Biroq ko'p o'tmay Malikshohning o'limi oshkor bo'ldi va xotunga qarshi qo'zg'olonlar yuzaga keldi. Faqat Mahmudning taxtga chiqishi sababli yuzaga kelgan tartibsizliklardan oldin uning sultonligiga qilingan bay'at sabablarini yoritish foydali bo'ladi.

Manbalarda Turkon xotunning muvaffaqiyati, harbiy va ma'muriy amaldorlarni kichik Mahmudning saltanatini qabul qilishga majburlagan sabablar quyidagicha izohlanadi:

1. Uning onasi Turkonxotun Malikshoh davrida mamlakatning barcha ishlarini qo'lida ushlab turgan, bundan tashqari askarlarga in'om va ehson qilgan. Shu sababli xotunning o'g'lini “Sulton” qilishni afzal ko'rdilar.

2. Bu ayol turk podshohlari naslidan edi. Hatto uning Afrosiyob naslidan bo'lganini aytuvchilar ham bor edi.

3. Butun davlat xazinalari bu ayolning qo'lida edi. U ularning ko'pini askarlarga (sahiylik bilan) tarqatdi. Ularning ko'pini o'ziga bog'ladi. Shu sababli ular bu bolaga bay'at qilishdi.

Xotun juda chaqqon va tez harakat qilib, bu muhim paytda katta qat'iyat bilan voqealarga qarshi chiqdi va atrofida yangi harakatlanishlarga imkon bermasdan voqealarga darhol hukmronlik qildi. Hatto u bundan ham oldinga o'tib, o'z mavqeini kengaytirish va o'zini yanada kuchliroq qilish uchun eri Malikshoh qamab qo'ygan ba'zi nufuzli shaxslarni uning o'limidan keyin kechirib, ularni ozod qildi. Masalan, Banu Aqil qabilasining rahbari Ibrohim ibn Quraysh ibn Badran uning shu tarzda ozod qilganlaridan biri edi.

Ana shu Turkon xotunning kuchi o'g'li Mahmudning taxtga o'tishini osonlashtirdi. Pul bilan qo'lga kiritgan baxti uzoq davom etmaydi, qisqa vaqt ichida xotunning qilgan ishlari oshkor bo'ladi va Mahmudning saltanati qisqa muddatli bo'ladi.

Ayonning yozishicha, Mahmud Malikshohning o'limidan olti kun keyin hukmdor deb e'lon qilingan. Mahmudning taxtga chiqish sanasini hisobga olsak, xotunning kuchi va nufuzini oshirishga eri Malikshohning o'limidan ancha oldin boshlaganligini aytishimiz mumkin. Demak, xotun o'z rejaları uchun zaminini oldindan tayyorlashga harakat qilgan, hatto oldidagi barcha to'siqlarni rejalashtirganidek yo'q qilgan. Biroq aytganimizdek, bu rejalar qisqa vaqt ichida barbod bo'ladi.

Malikshohning o'limi oshkor bo'lgach, Nizomulmulkning g'ulomlari va tarafdorlari Isfahonda qo'zg'olon ko'tarib, Berkyarukni qamoqdan chiqarishdi va uni sulton deb e'lon qilishdi. Shu tariqa Saljuqiylar davlatida uzoq davom etadigan saltanat kurashi boshlandi. Darhaqiqat, qo'shin parchalanib ketgan, kimning hukmdor ekanligi noma'lum bo'lganligi sababli davlat hokimiyati yo'qoldi. Bu natijani qo'lga kiritgan Turkon xotun eng katta to'sig'i deb bilgan Berkyarukka qarshi turli hamkorliklar orqali kurash olib bordi.

Xotunning asosiy maqsadi Isfahonni egallash va har qanday holatda ham Berkyarukni qo'lga olish edi. Nizomulmulk tarafdorlari juda tayyorgarsiz edilar va shahar devorlari oldida Turkon xotunning qurollangan qo'shini bilan to'qnashishni xavfli deb topdilar. Shuning uchun ular Berkyarukni Ray shahriga olib borishdi va u yerda yaxshi qo'shin tuzishga kirishdilar. Bu vaqt ichida Nizomulmulkning

qadrli qo'mondonlaridan biri bo'lgan Erqush ham o'z askarlari bilan ularga qo'shildi. Shunday qilib, Berkyarukning o'z askarlari, boshqa qo'mondonlar va Nizomulmulkning asosiy tarafdorlari katta hayajon bilan ularga qo'shildilar va natijada Berkyarukning qo'shini yagona bir mushtga aylanib, raqiblariga qarshi tayyor bo'ldi.

Turkon xotun tez orada Berkyaruk va uning tarafdorlarining Reyda katta tayyorgarlik ko'rayotganini bilib oldi. U ham qo'llarini yuvib, vaqtni bekorga sarflamasdan, Malikshohning cheksiz xazinalarini askarlar va qo'shin qo'mondonlariga tarqatib, katta qo'shin to'pladi va raqib sulton Berkyarukka qarshi yubordi.

Bu vaqt ichida Turkon xotun uchun kutilmagan ba'zi baxtsizliklar yuz berdi. Ikki qo'shin "Barujard" yaqinida to'qnash kelganda, xotun o'z qo'shinining muhim shaxslaridan biri bo'lgan Kumushtekin, Jandar, Yilbard kabi qo'mondonlar qandaydir tarzda vijdonlarining ovozi eshitib, qo'l ostidagi askarlari bilan birga Berkyaruk safiga o'tishdi. Barujard yaqinidagi bu qardoshlar jangida Turkon xotun va uning askarlari og'ir mag'lubiyatga uchradilar va Isfohonga chekinishga majbur bo'ldilar (Zulhijja 485/Yanvar 1093). Hatto ba'zi manbalarda Vazir Tojulumulkning shu vaqtlarda o'ldirilgani haqida gap boradi. Manbalarda shunday deyiladi: "Tojulumulk qochishga urindi, biroq qo'lga olinib, Berkyarukning huzuriga olib kelindi. Berkyaruk uning qobiliyatini bilgan holda, uni vazir qilmoqchi edi. Tojulumulk Nizomulmulkning tarafdorlarining yetakchilariga qimmatbaho sovg'alar va 200 ming dinor berib, ular bilan munosabatlarini yaxshiladi. Biroq Nizomulmulkning noibi Usmonning kichik g'ulomlarni qo'zg'atishi natijasida hujumga uchrab, o'ldirildi (486-yil/Fevral 1093)."

Turkon xotunning taqdiri bundan keyin teskariga o'zgardi. Garchi u shu bosqichgacha ishlarini xohlaganidek olib borgan bo'lsa ham, keyingi sa'y-harakatlarida xohlagan muvaffaqiyatga erisha olmadi. U oldidagi eng katta to'sig'i bo'lgan Berkyarukka qarshi ikki marta chiqdi. Birinchisi yuqorida bayon qilingan Barujard yaqinidagi jang edi. U pul bilan nufuzini oshirganini o'ylagan bo'lsa ham, buning narxini jang maydonida xiyonatga uchrab, og'ir tarzda to'ladi. Hatto

uning katta qo'llab-quvvatlovchisi vazir Tojulumulkning o'limidan keyin yangi qo'llab-quvvatlovchilar izlay boshladi. Darhaqiqat, u bu mag'lubiyatdan keyin to'xtamadi, hatto yangi qo'llab-quvvatlovchilar topib, Berkyarukka qarshi kurashini davom ettirdi.

Uning yangi qo'llab-quvvatlovchisi "G'anja" hukmdori va Berkyarukning to'g'ri doysisi bo'lgan Ismoil ibn Yoqubiy edi. Turkon xotun unga yangi xabarlar yuborib, Berkyarukka qarshi jangda o'ziga yordam so'radi va yordam bergan taqdirda unga turmushga chiqishini bildirdi. Bu taklif Ismoil ibn Yoqubiy uchun juda jozibador edi, chunki Turkon xotun kabi asil va shaxsiyatli ayolga turmushga chiqish sharaflı ish edi va bir ma'noda uning saltanatiga ham sherik bo'lish imkoniyati tug'ilardi. Turkon xotun nuqtai nazaridan esa, u Berkyarukka qarshi yangi qo'llab-quvvatlovchiga muhtoj edi va Ismoil ibn Yoqubiy bu masalada muhim nomzod edi, chunki u Berkyarukka juda yaqin edi.

Shu sababli Ismoil bu kutilmagan taklif va taklifni hech qanday shubhasiz qabul qildi va asosan turkmanlardan tashkil topgan katta qo'shin bilan Berkyarukka qarshi jang qilish uchun Turkon xotunning xizmatiga shoshildi. Bundan tashqari, Turkon xotun bosh qo'mondon G'urboga va boshqa qo'mondonlarning qo'l ostidagi askarlarni ham Ismoil qo'mondonligiga topshirdi va shu tariqa yanada kuchliroq ittifoqchilar qo'shini tuzdi. Ikki qo'shin bu safar "Karaj" yaqinida to'qnash kelishdi. Afsuski, ulug' maqsaddan mahrum bo'lgan, faqat o'z orzularini amalga oshirish uchun kurashgan Ismoil ibn Yoqubiy va uning qo'shini yana bir og'ir mag'lubiyatga uchradi va tartibsizlik holatida Isfohonga chekinishga majbur bo'ldi. Turkon xotun bu mag'lubiyatni to'liq taslim bo'lish bilan qabul qildi va kelajakdagi erini Isfohonda samimiy hurmat va muhabbat bilan kutib oldi. Bundan tashqari, uning nomiga Isfohonda xutbalar o'qildi, tangalar zarb qilindi va bu yangi tangalarga o'g'li Mahmud bilan birga uning nomi ham yozildi (3-fevral 1094).

Turkon xotunning faqat shahvati tufayli Ismoil bilan siyosiy nikohga kirishga urinishi va uni behuda saltanatga sherik qilishi uning yaqin atrofi, davlat

amaldorlari va harbiy qo'mondonlari tomonidan umuman yoqlamadi. Turkon xotun va uning hamkorligi bilan Ismoil o'zlarining oqibatini o'zlari tayyorladilar.

Darhaqiqat, Ismoil bu mag'lubiyatdan keyin noiloj holda Turkon xotunni tark etdi va yangigina kurashdan chiqqan jiyani Berkyarukdan boshpana so'rashga majbur bo'ldi. Biroq Ismoil bu boshpana so'rashda samimiy emas edi. Uning asosiy maqsadi Berkyarukni suiqasd qilib o'ldirish va uning o'rniga o'zi sulton bo'lish edi. Doyisining bu dahshatli rejasini sezgan Berkyaruk va uning yaqin atrofidagi qo'mondonlar – Oqsungur, Kumushtekin va Bozon tomonidan o'ldirildi. Bu vaqtlar 487-yil (1094)da Xalifa Muqtadiy ham hayotdan ko'z yumdi. Abu-l-Faraj Xalifaning o'limi haqida quyidagi ma'lumotlarni beradi: "487-yil (1094)da Xalifa Muqtadiy stoliga suyanib, qovurilgan xo'rozni yeyish paytida g'alati gapira boshladi. U qarshisida turgan kanizakka qarab: "Buyurmaganimiz holda ichkariga kirgan bu odamlar kimlar?" dedi. Ayol atrofga qarab, hech kimni ko'rmadi va Xalifaning qo'llarini yuvishdan oldin orqasiga egilganini ko'rdi. Xalifa Muqtadiy shu tariqa to'satdan vafot etdi va uning o'rniga o'g'li Mustazhir keldi."

"Bag'dod Xalifasi al-Mustazhir xilofat vazifasini o'z zimmasiga olgach, birodarlarini qamoqqa tashladi. Bu paytda Bag'dodda bo'lgan Berkyaruk davlat ishlarini tartibga solish bilan shug'ullandi."

Shunday qilib, yangi Xalifa ham, sultonlik lavozimini katta kurashlardan keyin qo'lga kiritgan Berkyaruk ham o'zlariga muxolif bo'lgan shaxslarni yo'q qilish bilan ish boshladilar va bu kurashlarida katta muvaffaqiyatga erishdilar.

Xalifa al-Mustazhir va Berkyaruk hokimiyatlarini mustahkamlashga harakat qilayotgan bir vaqtda, Turkon xotun davlat tuzilmasini buzib, hatto davlat ichida hech qanday sababsiz qardoshlar o'rtasida nizolarga sabab bo'lib, davlatni tezlik bilan qulash yo'liga olib bordi. Ismoil bilan qilgan hamkorligida muvaffaqiyatga erisha olmasa ham, hech qachon taslim bo'lmagan holda yo'lini davom ettirdi. Bunnan ham qo'ymadi, Berkyarukning onasi Zubayda xotun bilan ham to'qnash keldi. Chunki garchi Mahmudning ortida kuchli onasi Turkon xotun bo'lsa ham, Berkyarukning ortida ham shunchalik kuchli Zubayda xotun bor edi. Zubayda xotun o'g'li Berkyarukni xavflardan himoya qildi, ayniqsa Turkon xotunning

shahvatiga qarshi o'g'lini qo'llab-quvvatladi. Berkyaruk ham buning farqida edi. Uning muvaffaqiyatlari onasining ehtiyotkorligi va siyosatiga bog'liq edi. Uning saltanati faqat Zubayda xotunning mavjudligi va qo'llab-quvvatlashi bilan saqlanib qoldirdi.

Shu nuqtai nazardan, Berkyarukning saltanat yillarida buning yorqin misolini ko'rsatadigan ko'plab qiziqarli voqealar topishimiz mumkin. Masalan, Berkyaruk amakisi Tutushni mag'lub etganidan keyin onasi Zubayda xotunning ham Isfahondan kelib, o'zi bilan bo'lishini istadi. Bosh vazir Nizomulmulkning o'g'li Muayyidulmulk bunga qarshi chiqdi va boshqa harbiy qo'mondonlar bilan birga Zubayda xotunning olib kelinishini talab qildi. O'sha paytda Berkyaruk juda kam bolalarga nasib bo'ladigan hurmat namunasini ko'rsatdi va momaqaldiroqni eslatuvchi ovoz bilan:

“–Men saltanatni faqat uning uchun va u yonimda bo'lgani uchun istayman,” dedi. Bu, shuningdek, Zubayda xotunning Berkyaruk nazaridagi qadr-qimmatining balandligi haqida bizga yetarli tushuncha beradi.

Sulton Malikshohning birinchi xotini bo'lgan Zubayda xotun Sultonning amakisi Chag'riy Beyning nevarasi edi. Saljuqiylar malikasi, Turkon xotun bo'lmasa ham, davlat amaldorlari va askarlar orasida sevimli shaxs edi. Uning hokimiyat uchun kurashlardagi roli Berkyaruk va Mahmud o'rtasidagi taxt kurashida namoyon bo'ldi.

Ko'rib turganingizdek, katta hududlarni boshqargan shaxslarning ortida kuchli ayollar borligi haqiqati yana bir bor aniq ko'rinib turibdi. Biroq Zubayda xotun ham Turkon xotun kabi o'g'lining saltanati uchun qattiq taxt kurashiga kirishdi va bu yo'lda yuzlab, minglab begunoh turklarning qoni to'kilishiga sabab bo'ldi. Zubayda xotunning shahvatlari bizning mavzumizdan tashqarida bo'lgani uchun bu masalaga to'xtalishni istamaymiz.

Turkon xotunga kelganda, afsuski, bu achinarli voqealardan hech qanday saboq olmadi va o'zini yanada katta falokatlarga olib boradigan xavfli yo'lda yurishni davom ettirdi. Chunki u, yuqorida ta'kidlaganimizdek, shahvatlari tufayli

osonlikcha taslim bo'ladigan ayol emas edi. Bu safar u yangi hamkorlik yo'lini tanladi.

Bu safar davrning taniqli qo'mondonlaridan Suriya maliki, qudratli Saljuqiylar generali Tojuddavla Tutushga (1078–1094) ilinj soldi va xuddi shunday noxush va'dalar bilan uni ham Berkyarukka qarshi chiqarishga muvaffaq bo'ldi. Malikshohning mashhur xotini Turkon xotunga turmushga chiqish va shu orqali nufuz va saltanatini yanada keng hududlarga yoyish orzusiga berilgan Tutush yaxshi tayyorgarlik ko'rib, Ozarbayjonga kirdi va bu yerlarni o'z hukmronligi ostiga olishni boshladi. Uning asosiy maqsadi Berkyaruk bilan to'qnash kelish va uni tiz cho'ktirish edi. Boshqa tomondan, Turkon xotun eri Malikshohning qoldirgan xazinalarini sarflab, kuchli qo'shin tayyorladi va keyin Isfahondan yo'lga chiqib, unga qo'shilishni istadi.

Biroq baxtsizliklar bu safar ham uning yonini tark etmadi. Uning bu kurashi o'zini g'alabaga juda yaqin his qilgan, toj va taxtiga yana erishishni kutayotgan bir paytda o'lim qo'lga tushib qoldi. Shahvatlari uchun qilgan bu hamkorliklari bilan ham hech qanday muvaffaqiyatga erisha olmagan Turkon xotun, muvaffaqiyat qozonishni qo'ymang, davlatni tezlik bilan qulash yo'lga olib bordi. Davlat uning shahvatlari tufayli katta darajada buzildi.

Turkon xotun va o'g'li Mahmudning o'limi

Ilgari ta'kidlaganimizdek, baxtsizliklar bu safar ham uning yonini tark etmadi. Chunki u shahvatlarining cho'qqisida bo'lgan, o'zini g'alabaga juda yaqin his qilgan, toj va taxtiga yana erishishni kutayotgan bir paytda Isfahonda vafot etdi. Uning o'limi haqida manbalarda turli rivoyatlar mavjud. Ba'zi manbalarda Turkon xotunning Berkyarukka qarshi Tutush bilan qilgan hamkorligi davrida, Isfahondan ketganidan ko'p o'tmay kasallanganligi va Isfahonga qaytganidan keyin (sentyabr-oktyabr 1094) shu yerda vafot etgani aytilsa, boshqa bir manba esa xotunning faoliyati haqida qisqa ma'lumot berish bilan birga, xotunning Isfahonda vafot etganligini tasdiqlaydi, biroq qanday kasallikdan vafot etgani haqida ma'lumot bermaydi.

Bu manbalarga qaramay, ba'zi mualliflar voqeaga shunchalik oddiy nuqtai nazardan qaramaganlar va uning umumiy afkor va atrofi tomonidan ma'qullanmagan haddan tashqari shahvat va yoqimsiz turmush qurish takliflari tufayli suiqasd qurboni bo'lganligini yozishgan. Alptekin esa Turkon xotunning o'limi haqida quyidagi fikrlarni bildiradi: "Saltanat shahvati bilan yonayotgan bu ayolning haddan tashqari harakatlari yaqin atrofi tomonidan ma'qullanmaganligi sababli, u o'z xonasida parda ipi bilan bo'g'ib o'ldirilgan." Biroq bizning o'rgangan manbalarimizda Alptekinning bu fikrini qo'llab-quvvatlovchi ma'lumotlar hozircha yo'q. Ammo shuni ham ta'kidlash kerakki, Turkon xotun, ayniqsa yulduzi porlagan Malikshohning o'limidan keyin shahvatlari uchun olib borgan faoliyati tufayli juda ko'p dushman orttirdi.

Yuqorida keltirgan rivoyatlarimiz shuni ko'rsatadiki, Turkon xotun qanday tarzda bo'lmasin, o'limi va o'ldirilishi bilan Tutush va Berkyaruk o'rtasida qattiq saltanat kurashini boshladi va bu janglarda ko'plab turklarning qoni to'kildi. U Buyuk Saljuqiylar davlatida tuzatilishi qiyin yaralar ochdi.

Turkon xotunning o'limidan keyin uning askarlarining bir qismi Berkyarukka, bir qismi esa Tutushga qo'shildi. Shunday qilib, Tutush va Berkyaruk qarshilikda qolishdi. Tutush Berkyarukning kuchlarini tor-mor qildi. Berkyaruk Isfahonga boshpana izlashga majbur bo'ldi, bu holatni eshitgan Xalifa Mustazhir Tutush nomiga masjidlarda xutba o'qitdi.

Ko'rib turganingizdek, Turkon xotun vafot etganiga qaramay, ortida katta kurashlarni qoldirdi. Davlat bir tomondan bu kurashlardan zarar ko'rgan bo'lsa, ikkinchi tomondan tez-tez taxt almashinuvi yuz berardi. Ana shu paytda Sulton Mahmudning kutilmagan o'limi bilan Berkyaruk yana taxtiga qaytadi.

Darhaqiqat, Sulton Mahmud Tutush-Berkyaruk kurashidan keyin katta akasi Berkyarukka nisbatan hurmatli munosabatda bo'ldi. Saroyida uni mehmon qildi. Sulton Mahmudning qo'mondonlaridan biri bo'lgan Amir Unar Berkyarukni qamoqqa oldi va Sulton bo'lishining oldini olish uchun uning ko'zlariga mil tortib, ko'r qilishni rejalashtirdi. Biroq bu vaqtlarda Sulton Mahmud chechak kasalligiga chalilib, olti hafta ichida vafot etganligi sababli bu reja amalga oshirilmadi (487-

yil/11-noyabr 1094). Mahmudning o'limi bilan Berkyaruk sulton sifatida taxtga o'tirdi. Shunday qilib, Turkon xotun va o'g'li Sulton Mahmud tarixga yaxshi xotiralar qoldirmagan holda ketishdi.

FOR AUTHOR USE ONLY

XORAZMSHOHLARDA TURKONLIK

Ma'lumki, davlatning nomi tashkil topgan mintaqadan olingan. Orol dengizining janubida, Jayhun daryosining ikkala qirg'og'ini qamrab olgan mintaqaning nomi Xorazmdir. Juda unumli yerlarga ega bo'lgan bu mintaq uzoq davrlardan beri qishloq xo'jaligi va iqtisodiy aloqalar markazi bo'lib kelgan. Mintaqaning poytaxti bo'lgan Gurganj shahri savdoning markaziga aylangach, Somoniylar bu yerga doimiy voliy tayinlashgan. Birinchi kelgan voliy "Ma'mun" nomini olganligi sababli, keyingi voliy'larga ham "Ma'mun og'illari sulolasi" deb atalgan. Yangi kelgan voliy'lar bilan mintaqaning qadimiy hukmdorlari bo'lgan Afrig' og'illari o'rtasida nizolar yuzaga kelgan. Uzoq davom etgan urushlardan so'ng Ma'mun og'illari Afrig' og'illarini mag'lub etib, Xorazmning butun qismi Ma'mun og'illarining qo'liga o'tganida, Ma'mun 995–997 yillari orasida Xorazmshoh nomi bilan hukmronlik qilgan. Ma'munning qisqa muddatli hukmronligidan keyin uning o'rnini o'g'li Ali egallagan va 20 yil davomida Xorazm mamlakatini boshqargan.

Ko'rib turganingizdek, Xorazmshohlar unvon sifatida qadim zamonlardan beri Xorazm mamlakatini boshqargan shaxslarga berilgan nom bo'lgan. Xorazmshohlar asosan to'rtta suloladan kelgan: 995-yilgacha Afrig' og'illari, 1017-yilgacha Ma'mun og'illari, 1097-yilgacha Altuntosh og'illari va shu yildan keyin Anushtegin og'illari tarixda o'z o'rnini egallagan.

TURKON XOTUN

Turkon xotunning nasli. Xorazmshoh davlati va shuning uchun ham Sulton Arslon II ning hayotida alohida o'rni bo'lgan Turkon xotunning nasli haqida manbalarda ma'lumot topa olmadik. Biroq bu buyuk shaxsiyatli turk onasining ham ona, ham bobosi tomonidan juda asil va sharaflilarga mansub ekanligi fikridamiz. Chunki ma'lumki, "Turkon (Tarkan)" so'zi malikaning turkiy tilidagi moslashuvi ekanligini ilgari ta'kidlagan edik. Shu nuqtai nazardan, "Turkon xotun" unvoniga ega bo'lgan xotunlar hukmdorga teng keng vakolatlarni qo'lga kiritganlar. Juvayniy, Kafisog'lu va boshqa ba'zi manbalar Arslon II ning xotini

Turkon xotunning ismi Malika Turkon ekanligini ta'kidlashgan bo'lsa-da, uning nasli haqida hech qanday ma'lumot bermaydi.

Turkon xotunning fazilatlari

Malika Turkon xotunning ham Sulton Malikshohning xotini va boshqa ta'sirli Turkonlar bilan bir xil fazilatlarga ega ekanligi shubhasizdir. Isning qiziq tomoni shundaki, ba'zi Turkon Xotunlar haqida mualliflar sukut saqlaydi va manbalarda ular haqida ma'lumot berilmaydi. Bunda Turkonlarning bir qismining qisqa umr ko'rganligi va ba'zi Turkonlar kabi davlat siyosatida oldinga chiqqa olmaganligi ta'sir ko'rsatgan deb o'ylaymiz. Arslon II ning xotini Turkon Xotunning nasli haqida bo'lgani kabi, uning fazilatlari haqida ham hech qanday ma'lumotga erisha olmasak ham, Turkon unvoniga ega bo'lganligi va manbalarda keltirilgan ba'zi ma'lumotlar yorug'ida uning qanday kuchga ega ekanligi haqida ma'lumot olishimiz mumkin. Masalan: Turkon Xotun Arslon II ning o'limidan keyin kichik yoshdagi o'g'li Sultonshohni Xorazm taxtiga o'tqazib, boshqaruvni qo'lga oldi, hatto unga bo'ysunishni talab qilib, Gurganjga chaqirgan Takash kelmaganida, uni o'ldirish uchun unga qarshi qo'shin yubordi. Bu voqeadan ikkita muhim ma'lumot olish mumkin. Turkon Xotun ham Sulton Malikshohning xotini kabi erining o'limidan keyin yulduzi porlab, jiddiy faoliyatini boshladi. Ikkinchi jihat esa Xotunning Takashga qarshi kurasha oladigan darajada muhim harbiy kuchga ega ekanligidir. Xotunning eng katta maqsadi o'g'li Sultonshoh orqali Xorazm taxtiga hukmronlik qilishdir. U shu yo'l bilan o'zining eng katta raqibi deb bilgan Takashga qarshi turli ittifoqlar tuzdi. Xotunning faoliyatini turli sarlavhalar ostida batafsil bayon qilganimiz uchun bu qismda faqat uning fazilatlariga e'tibor qaratamiz.

Bundan tashqari, Takashni yo'q qilish maqsadida harakatga kirishgan Turkon Xotun bo'sh o'tirmadi va Saljuqiylar qo'mondonlaridan biri bo'lgan Xuroson hokimi Malik Muayyadga qimmatbaho marvaridlar va qimmatbaho mollarni sovg'a qilib, Xorazm xalqi va askarlarining o'ziga sodiq ekanligini uzun-uzun tushuntirib, unga Xorazm yerlarini taklif qildi. Ko'rib turganingizdek, Turkon

Xotun o'z rejalari uchun muhim qo'mondonlar bilan hamkorlik qilib, davlatni ichkaridan buzishga harakat qildi. U faqat ittifoq tuzish uchun o'zining moddiy imkoniyatlarini ham bu yo'lda sarflashdan qaytmadi. U boshqa Turkonlar singari muhim iqtisodiy kuchga ega bo'lib, o'ziga xos xazinasini ham bor edi. Bundan tashqari, har doim harakatga tayyor bo'lgan qo'shini, saroy (dargoh), davlat amaldorlari, shaxsiy mulklari kabi muhim kuchga ham ega ekanligi fikrida.

TURKON XOTUNNING TARIX SAHNASIGA CHIQISHI

Arslon II dan keyin ham kudrati, ham siyosati jihatidan sulolaning eng taniqli shaxsiyati bo'lgan Alaaddin Takash bilan duch kelamiz. Xorazmshohlar tarixining bu davri taxt kurashlari o'rtasida boshlangan.

“Arslon II vafot etganida katta o'g'li Takash voliy bo'lgan Jend shahrida edi. Arslon II ning xotini Turkon Xotun bundan foydalanishni istab, o'z o'g'li Sultonshohni Xorazm taxtiga o'tqazdi va bo'ysunishini bildirish uchun Takashni Gurganjga chaqirdi.” Juvayniy, Kafesog'lu va boshqa ba'zi manbalar bu ma'lumotlarga qo'shimcha qilib; Arslon II ning xotini Turkon Xotunning ismi Malika Turkon ekanligini, Arslon II ning o'limidan keyin kichik yoshdagi o'g'li Sultonshohni Xorazm taxtiga o'tqazib, boshqaruvni qo'lga olganligini, hatto bo'ysunishini bildirish uchun Gurganjga chaqirgan Takash kelmaganida, uni o'ldirish uchun unga qarshi qo'shin yuborganligini ham ta'kidlashadi.

Bu ma'lumotlar Turkon Xotunlarning davlat ichidagi tartibsizliklarda qanchalik ta'sirli bo'lganligini yana bir bor ko'rsatadi. Ham Sulton Malikshohning xotini, ham Arslon II ning xotini Turkon Xotunlar davlat ichida davlat bo'lishga harakat qilishgan va ikkala xotun ham davlat ustidan ko'proq ta'sir o'tkazish uchun o'z o'g'illarini oldinga surib, davlatni chigal holatga solishgan. Turkon Xotunning chaqirig'iga qaramay Gurganjga bormagan Takash shu tariqa Sultonshohni tanimaganligini e'lon qildi. U ochiqchasiga Turkon Xotunga va uning o'g'li Sultonshohning bu harakatiga qarshi isyon bayrog'ini ko'tardi.

“Xotun uni majburlab bo'ysundirish uchun qo'shin yuborishga tayyorlanishi Takashning mamlakatni tark etishiga sabab bo'ldi. Takash eng yaqin va kuchli

qo'shnisi bo'lgan Qoraxitoyliklar yoniga bordi, yordam so'radi; agar unga kuch berilsa va Xorazm taxtiga ega bo'lsa, yillik soliqni muntazam va ertiqcha to'lashni va'da qildi. Vafot etgan mashhur Gurxonning qizi o'sha paytda Qoraxitoy davlati boshida edi, biroq qo'shin boshqaruvi uning eri Fu-Maning qo'lida edi. Qoraxitoy imperatoriçasi erini katta qo'shin bilan Takash yoniga Xorazmga yubordi."

Ko'rib turganingizdek, Takash Sultonshoh va Xotunning faoliyati tufayli dengizga tushgan ilonga yopishgan kabi otasi Arslon II davrida davlat boshiga falokatlar keltirgan Qoraxitoyliklarning qo'llab-quvvatlashini qo'lga kiritishga harakat qildi. U bu sa'y-harakatlarida katta muvaffaqiyatga erishdi.

"Sultonshoh va onasi bu Qoraxitoy qo'shiniga qarshilik ko'rsata olmasliklarini tushunib, Xorazmdan chiqib ketishdi va Xuroson hokimi Muayyad Ay-Abaning yoniga bordilar. Darhaqiqat, uning yordami bilan yana Xorazmshohlar taxtini qo'lga kiritishni o'ylashardi. Bu holat Takashning ishiga yaradi, jang qilmasdan Gurganjga kirdi va taxtga o'tirdi (11-dekabr 1172)." Takash shu tariqa Sultonshoh va onasi Turkon Xotunga qarshi birinchi kurashni muvaffaqiyatli olib bordi va jang qilmasdan taxtiga qaytdi. Biroq asosiy kurash va qiyinchiliklar shundan keyin namoyon bo'ldi va bu kurash yillar davom etdi.

Turkon Xotunning faoliyati va o'limi

Takash vazifasini boshlagach, adolat va insof dasturxonini ochishni o'ziga vazifa qildi. Fu-Maning unga ko'rsatgan yordamini unutmagan bo'lsa kerakki, uni turli sovg'alar bilan mukofotladi.

Bu vaqtda Turkon Xotun ham bo'sh o'tirmadi va Saljuqiylar qo'mondonlaridan biri bo'lgan Xuroson hokimi Malik Muayyadga qimmatbaho marvaridlar va qimmatbaho mollarni sovg'a qilib, Xorazm xalqi va askarlarining o'ziga sodiq ekanligini uzun-uzun tushuntirib, unga Xorazm yerlarini va'da qildi. Juvayniyning yozishicha, "mag'rurlangan va mulk shahvati bilan shaytonning vasvasasiga berilgan Ay-aba, Sultonshoh bilan birga avval Mozandaron orqali Sariyaga keldi", "qisqa vaqt ichida Xorazmga yetib borish uchun Marv va Niso orqali yurish va Qoraqum cho'lining bir qismini kesib o'tishga majbur edi. Yo'l

qiyinchiliklari, ayniqsa suv yetishmasligi tufayli uning qo'shini tarqoq holatda yurishni davom ettirdi. Guruhlar cho'lining Amudaryo tomon oxirgi nuqtasi bo'lgan, Xorazmdan 20 farsax janubdagi Subarli joyida birlashadilar. Biroq Ay-abaning bu harakatini Isfahboddan eshitgan va yurish yo'nalishini aniqlagan Takash, oldinroq Subarlga kelib, askarlarini cho'ldan chiqish nuqtasining turli joylariga joylashtirdi. Ay-abaning bu tayyorgarlikdan xabari yo'q edi. Oldingi guruh boshlig'i Subarlga kelganida to'satdan Xorazmliklarning hujumiga uchradi, kuchlarining ko'pi halok bo'ldi, o'zi ham asirga tushdi; Xorazmshohning huzuriga olib kelindi va darhol o'ldirildi (11-iyul 1174)."

Ko'rib turganingizdek, Arslon II ning xotini Turkon Xotun o'z rejalarini amalga oshirish, o'g'li Sultonshohning saltanatini o'rnatishdan ko'ra, o'z saltanatini qurish maqsadida olib borgan bu kurashda muvaffaqiyatga erisha olmadi, hatto tuzgan ittifoqi bilan boshqa xotunlarda bo'lgani kabi o'zining oqibatini tayyorladi. Ay-aba, garchi Turkon Xotun va Sultonshohning yordam chaqirig'iga javob bergan ko'rinsa ham, aslida o'z hisobiga bu ittifoqni amalga oshirgan bo'lsa kerak. Chunki uning eng katta maqsadi Xorazm oilasidagi bu taxt kurashidan foydalanib, hukmdorlikni qo'lga kiritish edi.

Bu tartibsizlikda Sultonshoh va onasi qochib, Dihistonga ketishdi. Buni eshitgan Takash ularning ortidan tushdi. U yerga yetgach, Dihiston xalqi taslim bo'ldi. Takash Turkon Xotunni o'ldirib, orqaga qaytdi. Sultonshoh ham qochib, Malik Muayyadning o'rniga kelgan o'g'li Tog'onshohning unga harbiy va moliyaviy yordam bera olmasligini tushunib, Gur sultonlariga borib, ulardan yordam so'radi.

Turkon Xotunning o'limi bilan Xorazmshoh Takashning oldidagi eng katta to'siq yo'qoldi, shuningdek, Sultonshoh ham katta qo'llab-quvvatlovchisiz qoldi. U bundan keyin onasi Turkon Xotunning siyosatini davom ettirishga harakat qiladi, akasiga qarshi hech qachon bo'lmagan odamlar bilan ittifoq izlaydi. Biroq bu qochish va ittifoqlar uning ham oqibatini tayyorlaydi.

Sultonshoh va Takash munosabatlari

Turkon Xotunning o'limi Sultonshohni katta qo'llab-quvvatlovchisiz qoldirdi va u Takashga qarshi ittifoq izlashga kirishdi. Onasi o'lgach, Sultonshoh qochib, Malik Muayyadning o'rniga kelgan o'g'li Tog'onshoh Abu Bakrga boshpana izladi. Biroq Xuroson qo'shinining Xorazm yurishida qisman halok bo'lishi va qisman tarqalib ketganligi sababli Tog'onshohning kuchi kamayganligini tushunib, undan yetarli yordam ko'ra olmasligini anglab, Gur hukmdori G'iyosiddin yoniga bordi. Gur sultonlari unga kerakli e'tibor va hurmatni ko'rsatdilar.

Xorazm davlatidagi bu taxt kurashi Gur sultonlari uchun foydali bo'ldi. Chunki Sultonshoh Mahmudni mehmon hukmdor sifatida kutib olgan Sulton G'iyosiddin Guriy, faqat Xuroson hokimiyati tufayli, ehtimol, Xorazmning ichki ishlariga aralashishdan tortinmadi. Hatto bu vaqtlarda Xorazm davlati va Qoraxitoyliklar o'rtasidagi munosabatlar keskinlashganligi Gur sultonlari uchun noyob imkoniyat bo'ldi.

“Xorazmni soliq to'lovchi mamlakat deb bilgan Qoraxitoyliklar yuborgan elchilari orqali u yerda har qanday zulmni joiz deb bilishar va talablarini oshirishardi. Elchilar Xorazmshohga nisbatan hukmdor oldida rioya qilinishi kerak bo'lgan shartlar va marosimlarga e'tibor bermasdan, hatto hurmatsizlik qilishardi. Takash bu holatdan norozi edi. Juveyniyning yozishicha, Takash buni shaxsiy g'urur masalasi qilib ko'rsatgan, Ibn al-Asirning fikricha, bu holat uning “din va davlat himoyachiligi”ni uyg'otgan edi. Natijada, Takash soliq yig'ish uchun kelgan va haddan tashqari zarar yetkazgan Qoraxitoy elchilarini o'ldirtirdi.” Shunday qilib, urush zamin tayyorlandi. Bu holatdan, albatta, Sultonshoh foydalanishni xohladi, hatto ilgari Takashni Sultonshoh va Turkon Xotunga qarshi qo'llab-quvvatlagan Qoraxitoy imperatoriçasi Fu-Mani bu safar Takashga qarshi yubordi.

Dushman yaqinlashayotganini eshitgan Takash suv to'g'onlarini ochib, Qoraxitoyliklarning oldinga siljishini qiyinlashtirib, himoya imkoniyatlarini tayyorlash uchun zarur vaqtni qo'lga kiritdi. Bu vaqtda mintaqa aholisining butunlay Takashni qo'llab-quvvatlagani ham ma'lum bo'ldi. Shu sababli,

Qoraxitoy qo'mondoni katta kuchlarni orqaga tortib, Sultonshohga faqat bir diviziyaga teng kuch qoldirib, mintaqani tark etdi. 1179 yoki 1180 yillarda sodir bo'lgan deb hisoblanishi mumkin bo'lgan bu voqeadan keyin Sultonshohning qo'l ostidagi kuchlar bilan Xurosondagi o'g'uzlar bilan kurashga kirishgani va Xurosonda davlat qurishga harakat qilgani ma'lum.

Shunday qilib, Sultonshoh avval Gur sultonlari, keyin esa Qoraxitoyliklar bilan Takashga qarshi tuzgan ittifoqini va bu natijada yuzaga kelgan kurashni yutqazdi. U bundan keyin onasi bilan boshlagan taxt kurashini davom ettirdi. Bu kurash natijasida Xorazmshohlar endi Qoraxitoyliklarning zulmidan qutulishdi. Shunday qilib, davlat Takash davrida eng yorqin davrini yashadi, chegaralar bu davrda kengaydi.

Bu voqealardan keyin Sultonshohning qo'l ostidagi kuchlar bilan Xurosondagi o'g'uzlar bilan kurashga kirishgani va Xurosonda davlat qurishga harakat qilgani ma'lum bo'ldi. Bu davrda Takashning tashqi siyosati ko'proq shimol va sharqqa, sharqdagi Qoraxitoy hukmronligiga qaratilgan edi; g'arbda, ayniqsa Xurosonda davlat qurishga harakat qilayotgan Sultonshohga qarshi esa, ko'proq zarur xavfsizlik choralarini ko'rishga harakat qildi. Sultonshohning Xurosonda davlat qurishga urinishi Gur hukmdori G'iyosiddinni ham tashvishga soladi va bu safar uni Takash bilan birga harakat qilishga majbur qiladi. Sultonshoh olib borgan siyosati tufayli dastlab akasi Takashga qarshi ittifoq tuzgan Gur hukmdorlarining noroziligini endi o'ziga qaratdi.

Bu ikkala hukmdorning Xurosonga qarshi birgalikda harakat qilish to'g'risida kelishuviga qaramay, Sultonshoh akasiga yuborgan elchi orqali da'vosidan voz kechib, bo'ysunishini bildirib, birgalikdagi harakatni to'xtatishga muvaffaq bo'ldi; biroq hamkorlik tarqalganida yana hujumga o'tishi Sulton Takashning Xurosonga yurish qilishiga olib keldi (1186). Buning yana bir sababi, ilgari himoyasiga olgan va 1185-yilda vafot etgan Tog'onshohning o'rniga kelgan o'g'li Sanjarshohning atabegi Mengli Beyning zulmi ostiga tushganligi va uning Sultonshoh bilan hamkorlik qilib, Xuroson xalqiga zulm qilganligi edi. Takash 7 Rabiulavval 583 (18-may 1187)da Xurosonning markazi Nishoburni egalladi.

Mengli qo'lga olinib, o'ldirildi. Sanjarshoh Xorazmga olib ketildi. Shu tariqa Xurosonning g'arbiy qismini Xorazmga bog'lagan Sulton Takash Mazandarinni ham o'ziga bo'ysundirdi. Marv atrofida o'z o'rnini saqlab qolgan Sultonshoh esa Takash bilan kelishuv zarurligini his qildi va unga jom, Boharz, Zir-i Pil berilishi sharti bilan akasining Xorazmshohligini tanlashini bildirdi. Holatdan mamnun bo'lgan Takash endi o'zini to'liq hukmdor deb hisoblashi mumkin edi. Shu munosabat bilan Tusning mashhur Radekan bog'ida katta chodirining oldiga qurdirgan ulug'vor saltanat taxtiga tantanali ravishda o'tirdi (18 Jumadulavval 585/5-iyul 1189). Sulton Alouddunya va'd-din Abu-l Muzaffar Muhammad Takash "Burhan-u Amir il-mu'minin" unvonini olib, davr shoirlari tomonidan madhiya va qasidalar bilan tabriklandi.

Ko'rib turganingizdek, Sultonshoh o'z manfaatlari yo'lida harakat qilishga harakat qildi, vaqti-vaqti bilan akasi bilan yaxshi munosabatda bo'ldi, imkoniyat topganida esa unga qarshi kurashdan qochmadi.

Sulton Takash Sultonshoh bilan tinchlik shartnomasi tuzgach, e'tiborini bu safar Iroqqa qaratdi. 1185-yilgacha amalda Atabey Il-Deniz og'illarining boshqaruvi ostida nisbatan barqaror holatda bo'lgan Iroq Saljuqiylari sultonligi, shu yili Atabey Muhammad Jaxon Pahlavonning o'limi bilan uning o'rniga kelgan ukasi Qizil Arslon Usmon va o'sha paytda 17 yoshli bolakay bo'lgan Sulton Rukniddin Tug'rul o'rtasida boshlangan va Iroqda Saljuqiylar davlatini ag'darib, boshqaruvni qo'lga kiritishni istagan Xalifa an-Nosir li-Din Allohning aralashuvi bilan kuchaygan Iroqdagi amaliy hokimiyat kurashi 1187-yildan boshlab butunlay avj oldi va qonli kurashga aylandi.

"Sulton Tug'rul Xalifa yuborgan qo'shinni Hamadon atrofida mag'lub etib, keyinroq o'zi Qizil Arslon tomonidan quvib yurilganida, atabey ham muxolif guruh tomonidan o'ldirilgach (1191), Iroq butunlay tartibsizlikka tushdi. Sulton Tug'rul taxtni yana qo'lga kiritgach, Ray va uning atrofidagi yerlar egasi Qutlug' Inonch Xorazmshohdan yordam so'radi (1192). Sulton Takash bu paytda Bistam orqali Iroqqa kirib, Rayga qadar yetib bordi. Biroq Takash Iroqda uzoq qola olmadi. Chunki uning ukasi Sultonshoh bu holatdan foydalanib, Xorazmga yurish

qilayotgan edi. Takashning Iroqdan tezda qaytayotganini eshitgach, Xorazmni bosib olishdan yana voz kechdi, bir tomondan Sulton Tugʻrul bilan aloqa qilishni boshladi va ular oʻrtasida Xurosonning boʻlinishi asosida uch tomonlama kelishuv tuzildi. Bu voqealar yuz berayotgan bir paytda imkoniyatni yaxshi baholagan Sulton Takash Tabaristonga yurishlar uyushtirdi, Esterobodni vayron qildi, Bistom va Damgon viloyatlarini oʻz boshqaruvi ostiga olib, Iroq yoʻlining xavfsizligini taʼminladi va 1193-yil bahorida Sultonshohning asosiy tayanchi boʻlgan Saraxsni egalladi. Oxirgi umidining shu tarzda soʻnishini koʻrgan Sultonshoh Mahmud qaygʻusidan ikki kun ichida vafot etdi (22-sentyabr 1193).”

Koʻrib turganingizdek, Sultonshoh boshlangʻichdan beri onasi bilan birga olib borgan bu siyosatdan hech qachon voz kechmadi, onasi Turkon Xotunning oʻlimi bilan katta tayanchdan mahrum boʻldi va oʻziga yangi tayanchlar izlashga harakat qildi. U qiyin vaziyatga tushganda akasi Sulton Takash bilan yaxshi munosabatda boʻlish yoʻllarini izladi, biroq kurashdan hech qachon voz kechmadi. Sulton Takashga qarshi tuzgan ittifoqlari, xuddi onasi Turkon Xotunda boʻlgani kabi, uning oʻz oqibatini tayyorladi. Sultonshohning oʻlimi bilan tinch nafas olgan Takash va shu tariqa Xorazmshoh davlati uchun 1193-yil eng yorqin davr sifatida qabul qilinadi.

Alaaddin Takash Raydan Xorazmga qaytganida, Sulton Tugʻrul Tabarak qalʼasini qaytarib oldi, u yerdagi qoʻriqchi Tamgʻachni oʻldirtirdi va taniqli Xorazm qoʻmondonlarini Farrozin qalʼasiga qamab qoʻydi va uch tomonlama kelishuvga koʻra Bistom va Damgon ustiga yurish qildi, biroq bu muvaffaqiyatlar uning obroʻsini oshirish va Iroqdagi vaziyatning ogʻirligini kamaytirish uchun yetarli emas edi. Qutlugʻ Inonch yana Xorazmshohni Iroqqa taklif qilayotgan bir paytda, Xalifa an-Nosir li-Din Alloh Sulton Tugʻrulga tegishli hududlarning Xorazmshohga berilganligi toʻgʻrisida Takashga xilofat manshuri yubordi. Sulton Takash 1194-yil bahorida Iroqqa yurish qildi. Simnon yaqinida uni kutib olgan Qutlugʻ Inonchni katta oldinga chiqqan qism bilan Ray ustiga yubordi. Tayyorgarlik koʻrgan Sulton Tugʻrul bu oldinga chiqqan kuchni Xorazmshohning qoʻshini deb oʻylab, darhol hujumga oʻtdi, biroq hujum buyrugʻini tinglamagan

qo'shini uni yolg'iz qoldirganligi sababli, yolg'iz o'zi jangga kirishga majbur bo'ldi va Qutlug' Inonch tomonidan qo'lga olinib, boshi kesildi (25-mart 1194). Iroq Saljuqiylari davlati shu tariqa tugadi, Sulton Takash Hamadonga kelib, Iroq taxtiga o'tirdi (4-rajab 590/26-iyun 1194).

Ana shu Sultonshohning o'limi bilan Xorazmshoh davlati katta inqirozdan qutuldi va 1194-yilda Sulton Takash Iroq taxtini ham qo'lga kiritib, kuchini yanada oshirdi. Biroq uning Iroq taxtini egallashi Xalifa bilan munosabatlarning keskinlashishiga sabab bo'ldi. Ma'lumki, bu davrlarda Xalifa xilofat davlati qurish maqsadida edi.

Sulton Takash bilan xalifa munosabatlari va Sultonning Turkon Xotun bilan turmush qurishi

“Iroq taxtini egallagan Sulton Takash Isfohonni amirlaridan biri bo'lgan Qutlug' Inonchga, Hamadonni esa Amir Qorag'ozga topshirdi. O'g'li Yunus Xonni butun Iroq ustidan hukmronlik qilish uchun Reyga olib keldi; Amir Mayachikni esa bosh qo'mondonlik vazifasi bilan birga uning atabeyligiga tayinladi. Bu vaqt ichida Marv iqlimiga moslasha olmagan katta o'g'li Malikshohni yana eski vazifasi bo'lgan Nishobur voliyligiga yubordi. Nishobur voliyligida bo'lgan boshqa o'g'li Muhammadni o'zi bilan olib, Xorazmga qaytdi.”

Ilgari ta'kidlaganimizdek, Iroqning Xorazmshohlarga qo'shilishi muhim natijalarga olib keldi va Xalifa-Xorazmshoh kurashining boshlanishiga sabab bo'ldi. Xalifaning eng katta maqsadi xilofat davlati qurishdir. Xorazm qo'shinining Iroq va Eronda ancha ilgariilashi Abbosiylar Xalifasining umuman yoqmasdi, aksincha, u Iroq mamlakatlarining o'ziga qoldirilishini umid qilardi. Asosiy mavzumiz Turkon Xotunlarning faoliyati bo'lganligi sababli, bu masalaga qisqacha to'xtalmoqchimiz.

Alaaddin Takash, xuddi Buyuk Saljuqiylar sultonlari kabi Abbosiylar Xalifasini “Diniy rais” sifatida tanigan. Bu Xalifani g'azablantirdi. Sulton Takash Sir-Daryo ortida bo'lgan bir paytda Iroqda Hamadonni egallashni istagan Qutlug' Inonch Mayachik tomonidan mag'lubiyatga uchragach, tabiiy ittifoqchisi bo'lgan

Xalifadan yordam so‘radi va Vazir Ibn al-Qassob bilan birga Mayachikni chekinishga majbur qilgan yurish uyushtirdi. 1195-yil sentyabrda xilofat qo‘shini Hamadonni bosib oldi. Biroq Xalifaning maqsadi Qutlug‘ Inonchga yordam berish emas, balki Iroq Ajamni egallab, dunyoviy hukmronligini kengaytirish edi. Darhaqiqat, Isfohon va uning atrofi ham shu vaqtlarda Xalifaning kuchlari tomonidan bosib olindi. Xorazmshoh bu vaqtlarda (may 1196) Iroqqa yetib kela oldi va Qutlug‘ Inonchni aldab o‘ldirgan Mayachik bilan birga Hamadondan xilofat kuchlarini chiqarib, Iroq Ajamdan uzoqlashtirdi. 19-iyul 1196-da yana o‘z saroyiga qaytib, Iroq ishlarini tartibga solish va tartib-intizomni tiklashga harakat qildi. Xalifa an-Nosir li-Din Allohning bir ogohlantirishiga quyidagi javobni berdi: “170.000 kishidan iborat bo‘lgan qo‘shinimizni boqish uchun yerlarimiz tor. Shu sababli Xalifaning qo‘lida bo‘lgan Huzistonni ham bizga topshirishi munosib bo‘lardi.”

Sulton Takash yana Sirdaryo ortiga qaytgach (1196-yil oxirlari) Iroq yana tartibsizlikka tushdi. Ilgari Atabey Pahlavonning “banda”laridan biri bo‘lgan Nuriddin Ko‘kcha Xalifaning tashviqi bilan Xorazmliklarni quvib chiqarishga harakat qilar, Mayachik esa unga qarshi kurashardi. G‘alaba qozongan Mayachik bu safar yana Xalifadan ko‘rgan qo‘llab-quvvatlanishi tufayli Xorazmshohga qarshi mustaqillik kurashini boshladi. Hamadonni o‘z hukmronligi ostiga oldi; Isfohondan Sulton Takashning nevarasi Erboz Xonni chiqarib yubordi. 1198-yil oktyabr oyi boshida Xurosonga kelgan Sulton Takash Mozandorondagi harakatlarni bostirgach, Iroqqa yo‘l oldi va qo‘lga olgan Mayachikni davlatga qilgan xizmatlari uchun o‘ldirmay, Jend atrofidagi urushlarga yubordi. Bu vaqtda Sulton Takash harbiy g‘alabalari qadar muhim siyosiy g‘alabani ham qo‘lga kiritdi. Abbosiylar Xalifasi an-Nosir li-Din Alloh nihoyat uning haqiqiy kuchini va sultonligini tan olib, tasdiqladi. Xalifaning elchilari Sulton Takashga sovg‘alar va hil‘atlar bilan birga Xuroson, Turkiston va Iroq mamlakatlarining saltanat manshurunini ham olib kelishdi (1199).

1195-yildan 1199-yilgacha Xalifa bilan kurashini davom ettirgan Sulton Takash katta muvaffaqiyatga erishdi va Xalifa Takashning sultonligini tan olish va

qabul qilish holatiga tushdi. Sulton Takashning Xalifa bilan kurashi davrida kuchining yanada oshishi natijasida Qipchoq, Uran, Qang‘li kabi cho‘l turk qabilalari Xorazmshohlarga qo‘shildi, hatto bu sodiqlik tuzilgan nikoh orqali yanada mustahkamlandi. Sulton Takash cho‘l turk beglaridan birining qizi bo‘lgan Turkon Xotun bilan shu vaqtlarda turmush qurdi.

Qo‘limizdagi rasmiy hujjatlar yorug‘ida Xorazmshohlarning Qang‘lilar bilan aniq aloqalarining Alouddin Takash davrida Anushtegindan boshlab 80 yil o‘tganidan keyin sodir bo‘lganligini va faqat shu vaqtdan boshlab, ya‘ni Turkon Xotunning Xorazmshoh Takashga turmushga chiqishi ortidan Qang‘lilar Xorazm yerlariga to‘dalar bo‘lib kelib joylashganligini ko‘rsatadi. Ilgari, masalan, Otsiz va Arslon II davrlarida bu hududdagi turklar bilan aloqalar ko‘proq kurashlar bilan o‘tgan. Bu holat, ehtimol, cho‘l turk malikalaridan bo‘lgan Turkon Xotunning Xorazmshohga turmushga chiqishi orqali ikki tomon o‘rtasida qarindoshlik aloqalari o‘rnatilgunga qadar Qang‘lilar Xorazmshohlarga nisbatan hech qanday yaqinlik ko‘rsatmaganligini anglatadi.

Ana shu nikoh tufayli asli cho‘l turk malikalaridan biri bo‘lgan Turkon Xotun, keyinroq batafsil ko‘rib chiqiladiganidek, o‘zi bilan birga va keyin qarindosh turk qabilalarini bu mamlakatga olib keldi va ularning eng mukammal homiysiga aylandi, o‘zining yaqin atrofidagi bu guruhga yuqori harbiy lavozim va mansablarni ta‘minlab, ularning davlat ichida alohida kuchga aylanishiga zamin yaratdi. Dastlab Xorazmshohlar uchun shubhasiz kuch bo‘lgan, biroq Muhammad Xorazmshoh davrida davlatning eng katta zaif tomonlaridan birini tashkil etgan bu holat Sulton Takash davriga o‘z izini qoldirgani kabi, boshqa Islom davlatlari orasida Xorazmshohlar davlatining muhim xususiyatlaridan birini ham tashkil etadi.

Turkon Xotunning nasabi

Ma‘lumki, Xorazmshohlar davlatida amalga oshirilgan eng muhim siyosiy nikoh Sulton Takash bilan Turkon Xotun o‘rtasida bo‘lib o‘tgan. Bu qudratli turk ayoli ham Sulton Takash davrida, ham uning o‘g‘li Alouddin Muhammad davrida davlatning barcha sohalariga kuchli ta‘sir ko‘rsatgan. Biroq u, asosan, faoliyatini

davlat boshqaruvida Sulton Takash kabi samarali bo'la olmagan o'g'li Sulton Alouddin Muhammad davrida amalga oshirgan. Xorazmshohlar davlatiga o'z izini qoldirgan bu qudratli turk ayolining nasabi masalasiga bir nazar tashlash lozim.

Ilgari ta'kidlaganimizdek, Turkon Xotun Qang'li turk qabilasiga mansubdir. Qang'lilar, ma'lumki, turk tarixi va geografiyasining muhim qismida o'z rolini o'ynagan eng qadimgi turk qabilalaridan biridir. XII va XIII asrlarda Xitoyning shimolidan Gobi va Mo'g'uliston atroflaridan Yettisuv mintaqasiga, so'ngra Orol dengizining shimoliy dashtlaridan Yoyiq daryosigacha bo'lgan keng geografiyada tarqalgan Qang'lilar haqidagi eng qadimgi yozma manbalar IX asrga oid bo'lib, ular Altoy tog'larining janubi-sharqida qayd etilgan. Keng geografiyada ta'sir ko'rsatgan bu turk qabilalari manbalarda ikki qismda ko'rib chiqiladi: Yettisuv Qang'lilari va Dashti Qipchoq Qang'lilari. Haqida ko'p ma'lumotga ega bo'lmagan Yettisuv Qang'lilarining aksariyati XII asr oxiridan boshlab Buyuk Saljuqiylar davlatining vorisi sifatida tarix sahnasiga chiqqan Xorazmshohlar davlati xizmatiga kirgan. Abulg'oziyning yozishicha, 60 ming chodirli Qang'li qo'shini Xorazmshohlar xizmatiga kirgan bo'lsa, Chu va Talas atroflarida 10 ming chodirli kichik bir qism qolgan. XIII asr boshlarida Qoraxitoylarning kuchi susayib, Movarounnahrda ustunlik Xorazmshohlar tomonga o'tganidan so'ng, qolgan bu kichik qism Mo'g'ullarning bu mintaqaga kelguniga qadar mustaqil harakat qilgan deb aytish mumkin. Biroq Dashti Qipchoq Qang'lilari XII asrning ikkinchi yarmidan boshlab mavjudligi aniqlangan Qang'li qabilalari va urug'larining bu mintaqaga kelishi haqida manbalarda ma'lumot yo'q. Ularning G'arbiy Mo'g'uliston atrofida asosiy qo'shindan ajralib, Irtish atrofidan Kimaklar bilan birga kelgan bo'lishi kerak. Nasaviy, Turkon Xotunning nasabini Uranlarni to'g'ridan-to'g'ri Kimak qabilasi sifatida ko'rsatgan.

XII asr oxirida Qang'lilar Qipchoq dashtlariga hukmronlik qilgan va bu mintaqadagi boshqa qabilalarni o'z nomlari ostida birlashtirgan. Bu davrda Qang'li nomi dashtda yashovchi boshqa qabilalar va urug'lar uchun ham ishlatila boshlangan. Manbalarda Qang'lilar haqida juda ko'p ma'lumot bo'lmasa-da,

Sulton Takashning xotini va Sulton Muhammadning onasi Turkon Xotunning nasabi masalasida turli ma'lumotlar keltirilgan.

Juzjoniyy, Turkon Xotunning Qipchoq boshlig'i Qodirxonning qizi ekanligini, Nasaviy esa Turkon Xotunning Kimak qabilasining Bayavt urug'idan bo'lgan Jankashi (yoki Jankishi) ismli bekning qizi ekanligini ta'kidlaydi. Bunga qaramay, Juvayniy aniq ravishda Turkon Xotunning Qang'lilarning Uran/Oran qabilasidan ekanligini va ularga salbiy ma'noda Ajamiyon deb atalganligini ta'kidlagan. Bu yerda Nasaviyning "Kimak qabilasidan" degan ifodasini Qang'lilarning asosiy qabilalari va Kimaklarni ifodalashi, Juzjoniyyning "Qipchoq boshlig'i Qodirxonning qizi" degan yozuvini esa to'g'ridan-to'g'ri Qang'li deb qabul qilish lozim. Qodirxonning Alp Qora Uran bilan qarindoshligi tufayli Uran/Oran qabilasiga mansub ekanligi, Uranlarning Juwayniy tomonidan aniq bir Qang'li qabilasi sifatida ko'rsatilganligidan kelib chiqib, Juzjoniyyning Qipchoq ifodasini Qang'li sifatida qabul qilish eng mantiqli yechimdir.

Manbalarda Qang'lilar faoliyati haqidagi eng muhim ma'lumotlar Xorazmshohlar bilan munosabatlariga oid berilgan. Dastlab Xorazmshohlar davlati bilan Qang'lilar o'rtasidagi munosabatlar unchalik yaxshi bo'lmagan. Aynan shu sababli Sulton Takash, Uran qabilasidan bo'lgan Turkon Xotun bilan nikohini munosabatlarni yaxshilash maqsadida amalga oshirgan bo'lsa kerak.

Haqiqatan ham, amalga oshirilgan bu siyosiy nikohning oqibatlari ikkala tomonda ham sezila boshlagan. Qang'lilarning muhim qismi qo'shinlar holida Xorazmshohlar davlati xizmatiga kirishgan. Bu jarayon uning o'g'li va vorisi Muhammad Xorazmshoh davrida onasi Turkon Xotunning ta'siri bilan yanada kuchaygan. Natijada, Xorazmshohlar qo'shinining katta qismi Yettisuv va dashtdan kelgan Qang'lilardan tashkil topgan bo'lsa, ko'plab Qang'li beylari ham bu davlatda muhim harbiy va ma'muriy lavozimlarni egallagan. Natijada, Xorazmshohlar davlati O'g'uz-Qang'li davlati shaklini olgan. Aslida Sulton Takish bu nikoh orqali davlatining qudratini oshirishga intilgan va buning uchun Qang'lilarning harbiy va ma'muriy sohalardagi xizmatlaridan foydalangan, shuningdek, Turkon Xotunni qo'lida saqlab, ularning kuchi va nufuzidan

foydalanishni maqsad qilgan. Biroq kelajakda ular davlatga to'liq hukmronlik qilishlari, hatto davlat tuzumini butunlay o'zgartirishlari mumkinligini o'ylamagan va bu borada hech qanday chora ko'rmagan.

Turkon Xotunning vasflari

Turkon Xotun, ilgari ta'kidlab o'tganimizdek, asli Qang'li deb atalgan turk qabilasiga mansub edi. Bu qabilaning a'zolari Turkon tomonidan doimo himoya qilinib, boshqaruvda so'z huquqiga ega bo'lganlar. "Ajamlar" deb ham atalgan bu odamlar qattiq tabiatli va rahmsiz edilar. Ular qayerga borsalar, u yerni vayron qilishar, xalq ularni ko'rganida qochish uchun joy qidirar edi.

Bunday qattiq tabiatga ega bo'lgan Turkon Xotunning davlat ustidan ta'sir ko'rsatishga intilishi tabiiy holatdir. Chunki ilgari Saljuqiylar sultoni Malikshohning xotini va Arslon II ning xotini Turkon Xotunlarning vasflarini bayon qilganimizdek, deyarli shu vasflarga Sulaymon Alouddinning onasi Turkon Xotun ham ega bo'lganini aytish mumkin. Manbalar Xotunning vasflari haqida quyidagi ma'lumotlarni keltiradi: "Turkon Xotunning alohida saroyi (dargohi), o'ziga qarashli davlat amaldorlari, shaxsiy mulklari va daromad manbalari bor edi. Sultonning xazinasidan istalgan miqdorda sarflash huquqiga ega edi. Bundan tashqari, Turkon Xotun tez-tez ko'ngilochar majlislar uyushtirar, istagan davlat amaldorlarini tayinlar yoki lavozimidan bo'shatar edi. Ushbu kuchga ega bo'lgan Xotun ko'plab sulola a'zolarini ham yo'q qilgan. Yangi mamlakat fath qilingandan so'ng, u yerdagi hokimlarni garovga olib Xorazmga olib kelganida, Turkon Xotun ularni o'g'liga hech qanday zarar yetkazmasligi uchun Daryoga tashlatib, o'ldirar edi". Ko'rinib turibdiki, qo'rqmas Turkon Xotunning bunday vahshiyliklar qilishi uning tabiati va tarbiyasi natijasidir. Aslida u o'g'liga qarshi chiqqanlarni yo'q qilishdagi asosiy maqsadi o'z hukmronligining xavfsizligini ta'minlashdan boshqa narsa emas edi. Chunki Turkon Xotun Sulton Takash davrida davlat ustidan istalgan ta'sir ko'rsata olmagan, lekin o'g'li Sulton Alouddin davrida tinch nafas olgan. Shunday qilib, uning yulduzi o'g'li Sulton Alouddin davrida porlagan. Sulton Alouddin, ayniqsa onasi Turkon Xotunga oid masalalarda hayratlanarli

darajada nochor ahvolda qolar edi. Turkon Xotun Xorazmshohlar davlati boshqaruvi va siyosatida sulton darajasida ta'sirga ega edi. Kafesog'luning fikriga ko'ra, Sultonning buyruqlari Turkon Xotunning aralashuvi bilan bekor qilinishi mumkin edi. Bundan tashqari, Xotunning yetti kishidan iborat, taniqli sayyidlar va olimlardan tashkil topgan alohida insho devoni ham borligi, Turkon Xotunning davlat ishlarini o'z nuqtai nazaridan, o'z istaklari va xohishlariga ko'ra hal qilishi va farmonlar yuborishi mumkinligini ko'rsatadi.

Bundan tashqari, "Xudovand-i Jahon" (Dunyoning egasi) laqabini olgan Turkon Xotunning sulton kabi alohida tug'rasi borligi, Xotunning noiblar va amaldorlarning katta qismini tayinlashi, muhim yozishmalar olib borishi isbotlanadi. Darhaqiqat, u ilgari ta'kidlaganimizdek, qarindosh turk qabilalarini doimo Xorazmga olib kelgan, ularning eng mukammal homiysi bo'lib, ularga yuqori harbiy lavozimlar va mansablar berib, davlat hukmdoriga aylangan. Ushbu ma'lumotlarga eng yaxshi misol sifatida Nishopurda isyon ko'targan Kezlik Xon, mo'g'ullar bilan kurashning boshlanishini belgilagan O'tror voliysi Qayir Xon laqabli Inalchiq va Turkon Xotunning Xorazmdan ketganidan keyin armiya tomonidan sulton deb e'lon qilingan Humar Tig'in, hatto Nishopur shahnasi Amir Tort Aba, G'iyosiddin Pirshohning amakisi Yig'an Taysi kabi shaxslarni keltirish mumkin.

Bundan tashqari, manbalar Turkon Xotunga davlatning boshqaruvini qo'lga olishida va bu yuqori kuchga ega bo'lishida yana bir omil – armiya bo'lganligini ta'kidlaydi. Chunki askarlardan eng yuqori qo'mondonlargacha bo'lgan katta qismi Turkon Xotun bilan birga yoki uning rag'batlantirishi va homiyligi natijasida cho'ldan kelgan turk qabilalari tomonidan tashkil etilgan armiyani ta'minlagan edi²⁰⁸. Bu yerdan ham ko'rinib turibdiki, davlatning asosiy kuchlari Turkon Xotunning qo'lida va boshqaruvida edi. Jang maydonida kurashib g'alabalar qozongan Sulton Alouddin bu muvaffaqiyatlarini ko'p jihatdan onasiga bor edi.

Sulton Takashning vafoti va shaxsiyati

“O‘g‘uz raislaridan Malik Dinorning vafotidan so‘ng, Kirmon viloyatini ham davlatiga qo‘shib olgan Sulton Takish, so‘nggi yillarini Botiniylarga qarshi kurash bilan o‘tkazdi; Alamut va Arslong‘usha qal‘alari atrofida muvaffaqiyatli harakatlar olib bordi (1200-yillar boshida). Vaziri Nizomul-Mulk Mas‘udning Botiniylar tomonidan o‘ldirilishi munosabati bilan o‘g‘li Qutbiddin Muhammadni Botiniylarga qarshi yubordi. Uning o‘zi ikkinchi bir qo‘shin bilan safarga tayyorlanayotgan paytda kasal bo‘lib, nafas qisilishidan azob chekdi. Shifokorlarning ogohlantirishlariga qaramay, yo‘lga chiqdi, biroq Niso yaqinida vafot etdi (4-iyul 1200)”.

Ko‘pgina manbalar Sulton Takashning vafot sanasini 4-iyul 1200 deb ko‘rsatsa-da, Juvayniy Sulton Takashning vafot sababini boshqa manbalar kabi bayon qilgan bo‘lsa-da, vafot sanasini 19-ramazon 596 (23-iyun 1200) deb keltiradi.

27 yil davomida hukmronlik qilgan Sulton Alouddin Muhammad Takash Xorazmshohlar sulolasining eng diqqatga sazovor shaxslaridan biridir. U hukmronligi davrida tashqi kuchlarga qarshi davlatini himoya qilishga harakat qilgan bo‘lsa, ichkarida ham faqat onasi Turkon Xotun va akasi Sultonshohga qarshi kurashmagan, balki xotini Turkon Xotunga qarshi ham kurash olib borgan. Sulton Takashning xotini Turkon Xotunga oid eng muhim voqea Sulton bilan bog‘liq bir masalada uchraydi. Ibnul-Asir Sulton Takashning bir ko‘zining ko‘r ekanligini ta’kidlaydi. Bu voqea qanday sodir bo‘lgani Juzjoniylar tomonidan quyidagicha bayon qilinadi: Sulton Takashning bir kanizak bilan munosabati bor edi. Bu sababli unga qattiq jahli chiqqan xotini Turkon Xotun bir kuni Sulton hammomning issiq qismiga kirganida hammom eshigini yopib qo‘ydi. Bir muddat ichkarida qolib, tashqariga chiqqan Sulton Takash haddan tashqari issiq hammomda o‘lim xavfini boshidan kechirdi. Amirlar va Maliklar kelib hammom eshigini sindirib, Sultonni tashqariga olib chiqish orqali uni o‘limdan qutqarishdi. Keyin Sulton Takash qusib, ko‘zlaridan birini yo‘qotdi. Manbalarda bu voqea haqida ma’lumot topilmasa-da, faqat Juzjoniylar uchraydi. Saljuqiylar sultoni

Malikshohning xotini Turkon Xotunning Sultonga qarshi faoliyati va bu xonim sultonlarning xarakterlarini hisobga olsak, bunday voqea sodir bo'lgan bo'lishi mumkin. Sulton bunday qiyin davrlardan o'tgan bo'lsa ham, davlati uchun kurashdan hech qachon voz kechmagan, mamlakatini yanada kengaytirib, davlatini yanada kuchaytirgan. Nihoyat, davlatining chegaralarini Bag'dod yaqinlaridan O'rta Osiyoda Talas atrofigacha kengaytirgan. U adolatli va insofli bo'lib, bor joylarda aholi uning shaxsi va faoliyatidan doimo mamnun bo'lgan. Uning boshqaruvi va tashkiloti tartibli bo'lib, asosan Qang'li, Qipchoq, Uran kabi turk qabilalaridan tashkil topgan qo'shini davrning eng zo'r Islom qo'shini edi. Bunda, ilgari ta'kidlaganimizdek, uning xotini Turkon Xotunning ham katta ta'siri bo'lgan.

Uning kuchli shaxsiyati ham mamlakat ichidagi xalq qatlamlari, ham qo'shin a'zolari orasida nizolarga imkon bermas edi. O'g'li Muhammad Xorazmshohga qudratli bir imperiya qoldirgan Sulton Alouddin Takash buyuk davlat arbobi sifatida ajralib turadi. Biroq qanday taqdirki, Takash o'z otasi Arslon II ning xotini Turkon Xotundan qanchalik azob chekkan bo'lsa, Muhammad Xorazmshoh ham onasi Turkon Xotundan shunchalik azob chekadi.

Alouddin Muhammadning taxtga chiqishi

“Sulton Takashning vafotidan so'ng davlatning amirlari va yetakchi shaxslari majlis shaklida to'planib, 3-avgust 1200-yilda uning o'g'li Qutbiddin Muhammadni Xorazm taxtiga o'tqazdilar. Qutbiddin laqabi Alouddin deb o'zgartirildi”.

Muhammadning hukmronligi ham umumiy qoidaga muvofiq taxt uchun kurash bilan boshlandi. Sulton Takishning undan oldin vafot etgan katta o'g'li Malikshohning o'g'li Hindu Xonning holati shubhali bo'lganligi sababli Xorazmga chaqirilgan edi. Hindu Xon Muhammad taxtga chiqqach, qo'rquvga tushib qochgan va o'z mulki deb hisoblagan Xurosonga ketgan edi. Biroq Nishopurda Xuroson voliysi bo'lgan Muhammadning akasi Ali Shoh borligi sababli, Hindu Xon Marv shahriga joylashib, harbiy tayyorgarlik ko'ra boshladi. Hindu Xon

qochishdan boshqa chorani topa olmadi va Gur hukmdori G'iyosiddinga panoh topdi. G'iyosiddin Xorazm taxtidagi o'zgarishlar va ichki tartibsizliklardan foydalanishni ma'qul ko'rib, Hindu Xonga yordam berishni va'da qildi. U akasi Muiziddinni chaqirib, birgalikda Xuroson tomon yurishdi. Birinchi navbatda Marvni egallab, uni Hindu Xonga topshirdilar. Keyin esa Saraxs, Niso, Abivard va Tus shaharlarini zabt etib, to'rt tomondan qurshab olingan Nishopurni qamal qilishdi. Ali Shoh shaharni taslim etish taklifini rad etdi. Biroq Gurlular qisqa vaqt ichida shaharni egallab olishdi. Ali Shoh qo'lga olinib, Gur poytaxti bo'lgan Hirotga yuborildi. G'iyosiddin hamma joylarga voliylar tayinlab, Hirotga qaytdi. Akasi Muiziddin esa Kuhistonga yurish qilib, ismoiliylarga tegishli bo'lgan ba'zi shaharlarni vayron qilgach, o'z poytaxti bo'lgan G'aznaga qaytdi.

Turk davlatlarining eng muhim xususiyati bo'lgan taxt kurashlari Sulton Takashning vafotidan keyin ham davom etdi. Hindu Xon masalasi Xorazm davlatining ichki masalasi bo'lgan bo'lsa-da, Gur sultonlari uni qo'llab-quvvatlagani sababli tashqi masalaga aylangan edi. Alouddin Muhammad taxtga chiqar chiqmas, birinchi kurashini jiyani Hindu Xonga qarshi emas, balki uni qo'llab-quvvatlagan Gur sultonlariga qarshi olib bordi. 1200-yilda sodir bo'lgan bu voqealarni uzoqdan kuzatgan Muhammad 1201-yil kelganda harakatga o'tdi.

Manbalarining xabar berishicha, Muhammadning Gurlular bilan kurashi 4 yil davom etgan. Hatto u bu kurashini davom ettirar ekan, Qoraxoniylar va Qoraxitoylardan ham qo'llab-quvvatlashga harakat qilgan. Qamalning eng shiddatli davrida Qoraxoniylar va Qoraxitoylar Alouddin Muhammadga yordamga yetishdilar. Alouddin shu orqali Gurlularni mag'lub etdi. Qoraxoniylarning aralashuvi bilan ikki tomon o'rtasida tinchlik o'rnatildi (1204). Kelishuvga ko'ra, Hirotidan tashqari Xuroson viloyati Xorazmga qoldirildi.

Ko'rinib turibdiki, Alouddin Muhammad o'ziga qarshi chiqqan shaxslarni yo'q qilishga harakat qilib, taxtini mustahkamlamoqchi bo'lgan. U Gurlular bilan kurashini davom ettirar ekan, bir tomondan onasi Turkon Xotunning ta'siridan qutulishga intiladi.

Alouddin Muhammadning faoliyatlari

Gurlular bilan olgan kurashida Qoraxoniylar va Qoraxitoylarning qo'llab-quvvatlashini olgan Alouddin Muhammad bu yordam tufayli Gurlularni mag'lubiyatga uchratdi va Qoraxoniylarning aralashuvi bilan ikki tomon o'rtasida tinchlik o'rnatildi. Shunday qilib, Hirot dan tashqari Xuroson viloyati Xorazmga qoldirildi. Bu kelishuv bilan kurash tugamadi, chunki mag'lubiyatning qasosini olmoqchi bo'lgan Gur sultoni yana harakatga o'tadi.

Haqiqatan ham Gur sultoni Hindistonda yangi kuchlar to'plashni istar ekan, 1206-yil mart oyida o'ldirildi va Gur yerlariga turli da'vogarlar taqsimlandi. Asosiy Gur viloyati G'iyosiddinning o'g'li Mahmud tomonidan egallandi. Hirot Gur yerlarida bo'lsa-da, Hirot voliyi Husayn Xorazmshohga bo'ysunishni afzal ko'rdi. Shu sababli u shaharni topshirish uchun Xorazmshohga xabar yubordi. Xorazmshoh Muhammad Hirotni qo'lga kiritish uchun qo'shin yuborganida, o'zi Qoraxitoy chegarasida joylashgan Balx shahri ustiga yurish qildi. Uzoq qamaldan so'ng shahar taslim bo'ldi. Shunday qilib, 1206-yilda ham Hirot, ham Balx Xorazm davlatiga qo'shildi.

Gurlularga qarshi Alouddin Muhammadning qo'lga kiritgan muvaffaqiyati uning qudrati va obro'sini oshirdi. Sulton Alouddin Islom dunyosining eng qudratli hukmdoriga aylangan bo'lsa-da, hali kofir bo'lgan Qoraxitoylarga soliq to'layotgan edi. Bundan tashqari, Movarounnahrda yashovchi musulmonlar ham Qoraxitoy istilosi ostida ezilar edi. Ana shu sabablarga ko'ra, Sulton Alouddin musulmonlarni kofirlardan qutqarish va Islom dunyosidagi obro'sini yanada oshirish maqsadida Movarounnahr yurishini boshladi. U Qoraxitoylarni mag'lub etib, Buxoroni egalladi (1208). Bu g'alabadan so'ng u "Iskandar-i Soni" va "Sanjar" laqablarini oldi va shu orqali otasi kabi Buyuk Saljuqiylarning vorisi va jahonni fath qilish niyatida ekanligini dunyoga e'lon qildi.

Sulton Alouddinning bu muvaffaqiyatlarining asosida bir qancha sabablar yotadi. Birinchidan, Qoraxitoylar katta xavf ostida qolgan edi. Ikkinchidan, Sulton Alouddinning omadi yordam bergan, shuningdek, onasi Turkon Xotunning faoliyatini ham unutmaslik kerak. Kafesogluning ta'kidlashicha, Turkon Xotun

“Gurlularga qarshi harbiy tayyorgarliklar va mudofaa tashkilotida birinchi darajada rol o‘ynagan”.

Bu vaqtda Gurganjda bo‘lgan Muhammad Avfiyning aytishicha, Turkon barcha aholini qurollantirish to‘g‘risida farmon chiqargan, qog‘ozdan ko‘plab dubulg‘alar tayyorlatib, devorlarga qo‘ygan va shu orqali shaharda qo‘shin borligi tasavvurini uyg‘otgan.

Ko‘rinib turibdiki, Sulton Alouddinning Gurlular va Qoraxitoylarga qarshi erishgan muvaffaqiyatlarining ortida bu qudratli turk onasi Turkon Xotun turgan. Ketma-ket sodir bo‘lgan voqealar Xotunning qanchalik kuchli va davlat ustidan ta’sirchan ekanligini yana bir bor ko‘rsatadi.

“Sulton Alouddin Gurlular va Qoraxitoylar bilan kurash davrida Xurosonda yangi tartibsizliklar paydo bo‘ldi. Bu tartibsizliklar Nishopurga ham tarqaldi. Nishopur voliysi va Turkon Xotunning qarindoshi bo‘lgan Kezlikxon ham qo‘zg‘olon ko‘tardi. Sulton Alouddinning asirga tushgani haqidagi mish-mishlarni eshitgan Kezlikxon Hirot qamalini to‘satdan to‘xtatib, Nishopurga qaytdi va devorlarni ta’mirlash, qal’ani mustahkamlash, oziq-ovqat to‘plash va qo‘shinni ko‘paytirish bilan shug‘ullandi. Xabarni olgan Sulton Alouddin Kezlik ustiga yurish qilib, uning qo‘shinlarini tor-mor qildi. Kezlik qilgan ishlaridan pushaymon bo‘lib, hayratga tushdi. Keyin u o‘g‘li va yaqinlari bilan kelajakdagi harakatlari haqida kelishmovchilikka yuz tutdi. O‘g‘li Movarounnahrda borib, Qoraxitoylardan yordam so‘rashni taklif qildi, ammo Kezlik to‘g‘ridan-to‘g‘ri Xorazmda Turkon Xotunning himoyasiga kirishni afzal ko‘rdi. Natijada Kezlik va uning yaqinlari ikki guruhga bo‘lindi. Nihoyat, Kezlikning o‘g‘li xazinaning yarmini zo‘rluk bilan olib, Movarounnahr yo‘lini tutdi; biroq Jayhun bo‘ylarida Sultonning qo‘shinlari bilan to‘qnash keldi va boshini kesib, Sultonga yuborildi. Xorazmga borishga qaror qilgan Kezlik esa Turkon Xotundan himoya so‘radi. Turkon Xotun Sulton Takashning maqbarasiga bostirib kirsada, kechirimga loyiq bo‘lishi mumkinligini aytdi. Biroq Kezlik poytaxtga kelganini eshitgach, uni hibsga olish va o‘ldirishni buyurdi. Kezlikning boshini ham Sulton Alouddinga yuborishdi”.

Bu voqealar biz uchun muhim haqiqatlarni ochib beradi. Birinchidan, turk davlatlarida ko'p uchraydigan holat bo'lgan har qanday hokimiyat bo'shlig'ida, ayniqsa voliylik kabi muhim lavozimlarda bo'lgan shaxslarning davlatga qarshi harakat qilishi mumkinligidir. Kezlikning qo'zg'oloni buning misolidir. Ikkinchidan, Turkon Xotunning davlatni qattiq qimirlatgan bu qo'zg'olonchini o'z qarindoshi bo'lsa ham, yo'q qilishda hech qanday tortinish ko'rsatmaganligi muhimdir. Bu misol Turkon Xotunning davlat ichida qanchalik erkin harakat qila olganini ko'rsatadi. Uchinchidan, davlatga qarshi qo'zg'olon ko'targanlar Qoraxitoylardan panoh topishni istashlari Sulton Alouddinning o'ziga qarshi deb bilgan Qoraxitoylarga qarshi yurish qilishiga sabab bo'ldi. Chunki u Qoraxitoylarni qo'zg'olonchilarni qo'llab-quvvatlovchi guruh sifatida ko'rgan bo'lsa kerak.

Manbalarning xabar berishicha, Qoraxitoy davlatining Xorazmshohlar oldida qulashini osonlashtirgan voqea Guchluk (ba'zilarga ko'ra Kuchluk) qo'mondonligidagi Naymanlarning Chingiz oldidan qochib, Qoraxitoy yerlariga kirishi bo'lgan. Hatto Qoraxitoy hukmdori Gurxon (ba'zilarga ko'ra Kurxon) ularni qo'llab-quvvatlashni ma'qul ko'rdi. Guchlukxonga qizini berdi va yuqori davlat lavozimlariga tayinladi. Guchlukxon juda ayyor odam bo'lib, ko'rinishda qaynotasiga sodiq edi. Aslida esa Naymanlar va boshqa qabilalarni to'plab, kuchaytirishga harakat qilar edi. Qaynotasining ruxsati bilan o'z qabilasi va boshqa qabilalarni birlashtirgach, qaynotasini taxtdan ag'darib, Qoraxitoy boshqaruvini qo'lga oldi (1211). Shu tariqa Sulton Alouddin Qoraxitoylardan xalos bo'ldi.

Shunday qilib, Qoraxitoy va Gur masalalarini hal qilgan Sulton Alouddin endi o'z e'tiborini Qoraxoniylarga qaratdi. Sulton Alouddinning Qoraxoniylarga qaratilishining asosiy sababi Xorazmshohga kuyov bo'lgan Qoraxoniylardan Sulton Usmonning yana Qoraxitoylarga yaqinlashganidir. Sulton Alouddin va Qoraxoniylar o'rtasida qilingan nikoh dastlab yaxshi munosabatlarning o'rnatilganini ko'rsatadi. Ushbu siyosiy maqsadli nikoh orqali Sulton Alouddin Qoraxoniylar bilan munosabatlarni mustahkamlashni maqsad qilgan va o'ziga qarshi chiqqanlarga qarshi kuch hosil qilishni niyat qilgan. Biroq bu nikoh uzoq

davom etmadi va Xorazmshohlar bilan Qoraxoniylar o'rtasida munosabatlar yomonlashdi. Manbalarda Qoraxoniylar va Xorazmshohlar o'rtasidagi qarindoshlik munosabatlari quyidagicha bayon etilgan:

Samarqand sultoni G'urganjda Sulton Alouddinning qizi Han Sulton bilan turmush qurdi. Usmon hali 25–26 yoshli yigit edi. To'y tugagach, vataniga qaytmoqchi bo'lganida, qaynonasi Turkon Xotun uni turk urf-odatiga ko'ra (Juvayniyning so'zlariga ko'ra, kuyovni hurmat qilish uchun bir yil davomida o'z uyiga yuborilmasdi) Xorazmda saqlab qoldi. O'sha paytda Qoraxitoylar yig'ilgan yangi kuchlari bilan Movarounnahrda kelib, Samarqandni qamal qilishdi. Shahar Qoraxitoylarga qarshi o'zini muvaffaqiyatli himoya qildi, hatto Qoraxitoy qo'shini 70 jangdan faqat birida g'alaba qozona oldi. Usmonning uzoq vaqt vatanida bo'lmagani aholini shubhalantirdi va Sultonga nisbatan dushmanlikni kuchaytirdi. Vaziyatni tushungan Sulton odamlarini darhol Xorazmga yuborib, kuyovi va qizining Valide Sultondan ruxsat olib, Samarqandga qaytishini buyurdi. Turkon Xotun ularni sultonga munosib tarzda yo'lga solib, yoniga kerakli miqdordagi kishilarni qo'shib yubordi. Biroq Usmonning Samarqandga qaytishi vaziyatni yanada murakkablashtirdi. Samarqand hukmdori Xorazmshohga bo'ysunishni rad etib, yana Qoraxitoylarga yaqinlashdi va Gurxon bilan ittifoq tuzish yo'lini tutdi. Ibnul-Asirning so'zlariga ko'ra, buning sababi Samarqanddagi Xorazmliklarning aholiga yomon muomala qilishi, zulm va tajovuz ko'rsatishi edi. Juvayniy bu haqda ma'lumot bermaydi. Biroq Juvayniy, Bartold kabi manbalar Sulton Usmonning taqdiri haqida quyidagi ma'lumotlarni keltiradilar:

“Bu vaziyatga qarab, Alouddin Muhammad bir muddat chidab, g'azabini hech kimga ko'rsatmadi. Biroq unga hamroh bo'lgan Xorazm askarlarini Sulton Usmon o'ldirgani haqidagi xabarni Samarqanddan kelganlar aytgach, ichida saqlagan g'azabini tashqariga chiqardi. U Sulton Usmonning ukasi O'tekinni qamoqqa olishni buyurib, keyin Samarqandga yurish qildi. Xorazmshoh qo'shiniga qarshi turishning iloji yo'qligini tushungan Sulton Usmon qilich va kafan bilan Sulton oldiga keldi. Biroq Sulton qirg'in qilishni buyurdi. Taxminan 10 ming musulmon o'ldirilgach, Samarqandlik sayyidlar, imomlar va olimlar qo'llarida

Qur'on tutib, Sultondan shafolat so'radilar. Ularning iltimosiga qarshi chiqqan olmagan Sulton askarlariga qilichlarini qinlariga solishni buyurdi. Sulton Usmonni oldiga kelgach, unga qarab: "Ey sharaflı odam! Men uchun xotinningni kichik ko'rib, unga qo'pol munosabatda bo'lsang, u endi sening xotining emas. Bunday insoniyatga sig'maydigan harakatlarni qanday qilib qila olding?" deb qattiq so'kdi. Sulton Usmon uyaldan boshi pastga egilib, hech qanday javob bermadi. Sulton uning hayotiga qasd qilishni istamadi, biroq qizi Xon Sulton uning tirik qolishini xohlamagani uchun 609/1212–3 yili bir kechada uning hayotiga chek qo'ydilar".

Shunday qilib, Sulton Alouddin o'ziga qarshi qilingan xiyonatni qattiq jazoladi. Sulton Usmon bilan o'rnatgan qarindoshlik munosabatlari qisqa muddatda tugadi. Qoraxoniylarni siyosiy nikoh orqali o'ziga bog'lamoqchi bo'lgan Sulton Alouddin, Sulton Usmonning xiyonati tufayli maqsadiga boshqa usul bilan, Samarqandni qamal qilib erishishga majbur bo'ldi. Ilgari ta'kidlaganimizdek, turk tarixida munosabatlarni mustahkamlash ko'rinishida siyosiy maqsadlar uchun qilingan bunday nikohlarning ko'pchiligi maqsadga xizmat qilmaganligini aytish mumkin. Bu nikohlar ko'plab begunoh musulmon qonlari to'kilishiga va shu bilan birga ko'plab turk davlatlarining qulashiga sabab bo'ldi. Sulton Usmonning o'limi Qoraxonilarda hokimiyat bo'shlig'ini yaratdi va davlat qisqa vaqt ichida quladi. Darhaqiqat, Sulton Alouddin bu yo'l bilan G'arbiy Qoraxoniylarni yo'q qilib, Movarounnahrni Xorazm yerlariga qo'shib oldi. Shunday qilib, Sulton Alouddin nufuz va qudratini sharqqa kengaytirish imkoniyatiga ega bo'ldi, biroq Guchlukka qarshi unchalik muvaffaqiyatli bo'la olmadi, davlatning janubida esa Gurlular bilan kurash davom etdi. Nihoyat, katta qo'llab-quvvatlashdan mahrum bo'lgan Gurxon, Sulton Alouddin oldida qiyin ahvolda qoldi, hatto Gur yerlaridan tashqari Kirmon, Siston va atrofidagi hududlar Xorazmshohlarga qo'shib olindi (1215). Shunday qilib, Sulton Alouddin davrida Xorazm chegaralari Ummon dengizigacha kengaydi.

Sulton Alouddin Muhammadning Xalifa bilan munosabatlari

Sulton Takash davrida Iroq uchun Xorazmshohlar va Bag‘dod ma‘muriyati o‘rtasida urush chiqdi. Ilgari aytib o‘tilganidek, Xalifa Iroq Ajamni zabt etib, dunyoviy hukmronligini kengaytirmoqchi bo‘lgan edi. Sulton Takish natijada Bag‘dod qo‘shinini mag‘lub etdi va uning qo‘mondoni bo‘lgan vazirini ham o‘ldirdi. Sulton Takash Buyuk Saljuqiylar sultonlari kabi diniy jihatdan xalifani tanigan bo‘lsa-da, bu holat Xalifaning hech qanday yoqqan emas va u o‘z hokimiyatini kuchaytirmoqchi bo‘ldi. Shu sababli Xalifa va Xorazmshoh o‘rtasidagi kurash bu davrda ham to‘liq kuch bilan davom etdi.

Xalifa Takashning sultonligini tanigani kabi, Alouddin Muhammadning sultonligini ham tanimoqchi bo‘lmadi va uni yo‘q qilish uchun tez-tez Qoraxitoy xonlari va Gur sultonlariga maktublar yubordi. Sulton Alouddinga qarshi uyushtirilgan bu ittifoqlar Sultonning Gurlular xazinasini qidirish paytida Xalifaning Gur sultonlariga yozgan maktublari topilganda oshkor bo‘ldi. Biroq Sulton Alouddin bu sirni oshkor qilmadi va maktublarni dalil sifatida o‘zida saqladi.

Ana shu maktublar Xalifaning Xorazmshoh davlatiga nisbatan munosabatining eng katta dalilidir. Chunki bu maktublar orqali Xalifaning Xorazmshoh davlatini yo‘q qilish maqsadida Gur sultonlari va Qoraxitoylarni harakatga keltirganligi aniq ko‘rinadi. Sulton Alouddin davri Xorazm davlatining yorqin davri bo‘lib, chegaralari juda kengaygan davr edi. Xalifa Sulton Takash tufayli dunyoviy hokimiyatini kengaytira olmadi, hatto Sulton Takashning sultonligini tanishga majbur bo‘ldi. Shu sabablar tufayli Xorazmshohlar Gur sultonlari, Qoraxitoylar va Xalifaning umumiy dushmani bo‘lib qolganligi uchun ularning hamkorlikda bo‘lishlari va ayniqsa Xalifaning diniy funksiyasidan foydalanganligi tabiiy holatdir.

“U paytda Alamut hukmdori Jaloliddin Hasan o‘z manfaatlari uchun musulmon bo‘ldi va Xalifa uning musulmonligini qabul qildi. U haqiqiy musulmon ekanligini isbotlash uchun hajga kafila yubordi. Xalifa faqat Xorazmshohning obro‘cini pasaytirish maqsadida uning bayrog‘ini Sulton bayrog‘i

oldida ko'tardi. Sulton buni eshitgach, juda xafa bo'ldi va qalbi sindi. Keyin Xalifa Jaloliddin Hasandan bir nechta fidoyilarni so'radi. Jaloliddin Hasan esa Xalifaning istagan miqdorda fedoyilarni yuborib, ularga Xalifa nima desa, shuni qilishlarini buyurdi. U paytda Xalifa bilan Makka amiri o'rtasida nizo chiqdi va Xalifa fedoylarning bir qismini Makka amirini pichoqlashlari uchun Makkaga yubordi. Fidoyilar xato qilib, Makka amirining o'rniga uning akasini o'ldirdilar. Bu jirkanch voqea Arafot kuni Arofotda sodir bo'ldi. Yana u, Sultonning sodiq odami bo'lgan va Atabek O'zbekning yoniga yuborilgan Ig'lamishni fidoyilariga Iroqda pichoqlatib o'ldirishni buyurdi".

Ana shu voqealar Xalifa bilan Sulton Alouddin o'rtasidagi munosabatlarning yomonlashishiga, hatto yangi kurashlarga sabab bo'ldi. Sulton va Xalifa o'zaro bir-birlarining zaif tomonlarini qidirishni boshladilar. Sulton o'z xalqi va qo'shni mamlakatlar podshohlarining tanqididan o'zini qutqarish va ularning "Musulmon sulton biat qilingan va Islomning tayanchi bo'lgan imomga hujum qilib, diniga zarar yetkazdi" deyishlariga yo'l qo'ymaslik uchun Xalifaga qarshi hujum uchun bahona izlay boshladi.

U birinchi navbatda Xalifaning ismini xutbalardan olib tashlashga harakat qildi. Buning uchun Sulton o'z mamlakatidagi taniqli imomlarni chaqirib, yuqorida sanab o'tilgan harakatlarni qilgan imomning imomlik qila olmasligi, bunday xalifa jihod bilan kunlarini o'tkazgan va Islomga xizmat qilgan sultonning quyusini qazisa, sultonning uni lavozimidan chetlatishi va yangi xalifa tayinlashi lozimligi, boshqa tomondan xilofatda Hazrati Husayn avlodidan bo'lgan sayyidlar huquqi borligi, Abbosiylar esa bu lavozimni zo'rlik bilan egallaganligi kabi masalalar haqida fatvo olib, Xalifaning ismini mamlakatining hamma joylarida o'qiladigan xutbalardan olib tashladi.

Xorazmshoh Alouddin Muhammadning Xalifa ustidagi bu faoliyati bizga Sulton Alouddin haqida muhim ma'lumotlar beradi. Bularning birinchisi xutba masalasidir. Kafesog'lu va Juvayniy, ayniqsa Bartoldda bu haqda quyidagi ma'lumotlar mavjud: "Xorazmshoh Saljuqiylar sultonlarining huquqi bo'lgan "Sulton-ul-Islom" unvonini o'zlariga o'tkazishni da'vo qilib, hokimiyatlarining

Bagʻdodda qabul qilinishini talab qilishardi. Buvoyshiylarni faqat qaram bir malik bilan bir tutgan va Saljuqiylarni oʻziga nisbatan past darajada koʻrgan Xorazmshoh, xutba orqali Dar-ul-Xilofaning ham Xorazmga bogʻlanishini normal deb bilardi. Biroq uning istagi 1211-yildan beri Xalifa tomonidan doimo rad etilardi”.

Koʻrinib turibdiki, nafaqat Xalifaning Xorazmshohlar ustidagi taʼsiri, balki Sulton Alouddinning ham Xalifa ustida maʼlum maqsadlari bor edi. Sulton Alouddin ham hokimiyatini kengaytirmoqchi boʻlib, bu yoʻlda toʻsiq boʻlishi mumkin deb bilgan shaxslarni yoʻq qilishga harakat qildi. Bu toʻsiqlarning boshida Xalifa turardi. Xutba orqali ham Xalifaga saboq berish, ham hokimiyatini kengaytirishni istagan Sulton Alouddin xutba orqali Xalifaning taʼsirini yoʻq qila olmasligini tushunib, masalani hal qilish uchun boshqa yoʻl sinashga harakat qildi.

Sulton Alouddin bu masalada eng xavfli yoʻl boʻlgan Xalifa An-Nosir oʻrniga boshqasini xalifa deb eʼlon qilib, xalqning eʼtiborini yangi xalifaga qaratish va keyin Bagʻdodni egallashni maqsad qilgan edi. Bu ishning oson emasligini bilgan Sulton Alouddin yuqorida aytib oʻtilganidek, targʻibot faoliyatini boshladi. Shu orqali xilofatni Abbosiylardan olib, Husayniylarga berishni niyat qildi. Biroq Sulton Alouddinning bu harakati uning eng katta xatosi sifatida qabul qilinadi.

“Yangi xalifa sifatida taniqli sayyidlaridan Aloul-mulk Termiziy nomzod qilib koʻrsatgan Sulton, Xalifa An-Nosirni lavozimidan chetlatish uchun darhol harakatga oʻtdi. Sultonning Bagʻdod tomon harakati Xalifa uchun juda xavfli edi. Oʻsha paytda Sultonni tinchlantirish va Dar-ul-Xilofaga yurishdan qaytarish uchun Iroq poytaxtiga mashhur Shihobiddin Suhravardiy elchi qilib yuborildi. Shayxlarga nisbatan eʼtiroz qabul qilmaydigan ustunlikka ega boʻlgan Suhravardiyga Sulton Alouddin boshqa elchilardan butunlay farqli tarzda munosabatda boʻldi. Suhravardiy, shubhasiz, katta mahorat bilan Sultonning maqsadlarining asossizligini isbotlash va Xalifaning pozitsiyasini himoya qilishga tayyorlangan paytda Sulton quyidagi javobni berdi: “Men arab tilini unchalik yaxshi bilmaydigan turkman, lekin rivoyat qilingan hadisning maʼnosini tushundim. Men Abbosiylardan hech kimga yomonlik qilmadim va oʻz hisobimcha ular haqida

yomon niyatda bo'lmadim. Biroq Amir-ul-mu'minin qamoqxonalarida Abbosiylar oilasidan ko'plab odamlar abadiy qamalganligini bilib oldim. Shayx bu hadisni to'g'ridan-to'g'ri Xalifaga yetkazsa, yanada foydali ish qilgan bo'lardi". Suhravardiy va Sulton o'rtasidagi bu suhbatda hech qanday natija chiqmadi va Suhravardiy keskinlikni bartaraf eta olmadi.

"Suhbatdan hech qanday natija chiqmagach, Sulton Alouddin 1217-yil kuzida Bag'dodga tanlangan qo'shin yubordi. U butun umidi bilan zabt etishni orzu qilgan Bag'dod va uning atrofi egallanmadi. Chunki Asadobod dovonida qattiq qor bo'roni tufayli qo'shin butunlay halokatga uchradi. Maqsadiga erisha olmagan ko'rgan Sulton Alouddin Hamadonda ko'proq qola olmay, Xurosonga yo'l oldi va Marvga kelganida, g'azabidan 1218-yil fevralida Abbosiylar xalifasi nomiga o'qilayotgan xutbalarni to'xtatdi".

"Shunday qilib, Xorazmshohning obro'siga qattiq zarba berildi, xalq esa bu falokatni Sultonning Xalifaga qarshi qilgan gunohiga javoban Xudo tomonidan berilgan jazo deb qabul qildi". Sultonning yo'qotishi shubhasiz katta bo'ldi. Aslida Hamadondan qaytgan Sultonni Xalifadan ko'ra kuchliroq hukmdor va yanada og'ir masalalar kutayotgan edi. Darhaqiqat, Chingizxonning qo'mondonlaridan Jebe Noyon 1218-yil boshida Qoraxitoy davlatiga kirib, Qashqar atrofida unga qarshi chiqqan Guchluk qo'shinlarini tarqatib yubordi va Guchlukni asir olib, o'ldirdi. Shundan so'ng u butun Qoraxitoy yerlarini Chingiz imperiyasiga qo'shib oldi. Ya'ni mo'g'ullar Xorazmshoh davlatiga qo'shni bo'lishdi.

Mo'g'ullar xavfi paydo bo'lgan bu davrda Xalifaning tamoyillaridan eng kichik tortishishga rozi bo'lmasligi qanchalik xato bo'lsa, Sulton Alouddinning siyosiy hirsiam katta ko'rko'zlik misoli bo'ldi. Sulton Alouddin Xorazmshoh davlati chegaralarini kengaytirgan bo'lsa-da, olib borgan qattiq kurashlar qo'shinining itoatsizligini va xalqining undan qanchalik uzoqlashganini ko'ra olmadi. Ayniqsa Sulton Marvga kelganida Xalifa nomiga o'qilayotgan xutbalarni to'xtatgani bilan ko'plab olimlar va ulamolar sinfining noroziligini qozondi. Sulton Alouddinga qarshi paydo bo'lgan bu salbiy holatlar ko'proq Valide Sulton Turkon Xotunning ishiga keldi. Xotun o'z faoliyati bilan ulamolar sinfini o'ziga jalb qildi.

Bu masala bilan bog'liq manbalarda quyidagi ma'lumotlarga duch kelamiz: "Majdiddin Kubraviy tariqatining asoschisi Shayx Najmiddin Kubraning shogirdi edi. Xalq va din arboblari nazarida ham, Valide Sulton oldida ham katta obro'ga ega bo'lgan bu shayxni Sulton to'satdan g'azablanib o'ldirishni buyurdi. Manbalarda buning sababi sifatida Shayxning Turkon Xotun bilan yaqin munosabatda bo'lganligi ko'rsatilgan. Sulton Alouddin Majdiddinni o'ldirish bilan jinoyat sodir etganini tushunib, pushaymon bo'ldi, biroq sufiyalarga qalban yaqin bo'lgan keng jamoatchilikni yanada jahli chiqardi".

Bu yergacha keltirgan ma'lumotlarimizga qarab, Sulton Alouddin davrida Xorazmshoh davlatining chegaralari kengaygan, ulug'vor va ko'rkam davr bo'lgan bo'lsa-da, boshqaruv va birlik, har qanday g'oya va maqsaddan mahrum g'azab davlat uchun zarur bo'lgan ko'plab odamlarning hayotiga zomin bo'lgan, turli manfaatlar ochiqdan-ochiq to'qnashgan davr ham bo'lgan. Valide Sulton o'z nufuzi va qudratini kengaytirishga intildi; Sulton Alouddinning esa shoshqaloq harakatlari, Abbosiylar xalifasiga qarshi olib borgan qattiq kurashi, ayniqsa ko'pincha g'azabiga yengilgan, to'yib bilmagan hirsiam davlatni tezlik bilan qulashga olib keldi. Ko'rinishda ulug'vor davrni boshdan kechirgan bu davlat aslida ichkaridan juda zaif tuzilishga ega edi. Qattiq mo'g'ul zarbasi bu davlatni qulashga yetarli bo'ldi.

Xorazmshoh davlatining qulashi va mo'g'ul istilosi

Sulton Alouddin davlati chegaralarini kengaytirgan edi. Endi g'arbda o'zi bilan tenglashadigan hukmdor qolmaganligini da'vo qilib, shu sababli sharqdagi boy Xitoy davlatini bosib olishni rejalashtirardi. Biroq keyinchalik bu yerlar Chingiz tomonidan egallanganligini eshitib, hayratga tushdi. Chingizning na siyosiy, na harbiy ahvolini bilardi. Shu sababli Chingizxon va mo'g'ullar haqida ma'lumot olish uchun Qorako'ringa elchilar yubordi. Chingiz bu do'stona munosabatni juda yaxshi qabul qildi. Chunki Chingiz savdoning rivojlanishiga katta ahamiyat berardi. Shu sababli u Sultonga elchilar yubordi. Chingizning elchilari Sulton Alouddinga hukmdorlari nomidan "O'g'il" deb murojaat

qilishgach, Sulton bu holatdan g'azablandi va: "Mening davlatimning kengligini, qo'shinlarimning ko'pligini bilasiz, qanday qilib Xonimiz menga o'g'il deb murojaat qilishga jur'at qiladi?" deb baqirdi.

Ana shu tarzda Xorazmshoh davlatining qulashi boshlangan edi. Dastlab ikki tomon o'rtasida do'stona munosabatlar o'rnatishga harakat qilindi, har qanday elchilar va Sulton Alouddin o'rtasida bahs bo'lib o'tsa ham, ikkala tomon o'z manfaatlarini uchun kelishuvga erishishga harakat qildi. Sulton Alouddinning mo'g'ul hukmdori Chingizning murojaat tarzidan g'azablanishi, o'z g'azabiga qo'lbola olmasligi elchilarga Sulton Alouddin va uning davlatining qudratini tushunishlariga sabab bo'ldi. Elchilar Sulton Alouddinning mag'rur va siyosatdan bexabar davlat arbobi ekanligini tushunishdi. Shunday qilib, ular Sultonni tinchlantirish uchun o'z xonlarini ko'proq kamtarin ko'rsatadigan murojaat tarzi bilan quyidagicha gapirdilar:

"Sultonning millatlariga, hisobsiz kuchlariga nisbatan Chingizning qo'shini, bir otliq otryad qarshisida oddiy otliq yoki tun qorong'usida bir nur nurlari kabi qoladi".

Shunday qilib, Sulton Alouddin va Mo'g'ul xonligi o'rtasida bu og'ir sharoitlar ostida savdo shartnomasi imzolandi (1218). Chingiz savdo shartnomasini imzolagach, 450–500 kishilik savdo karvonini tayyorlab, Xorazmshohga yubordi. Bir necha kishidan tashqari, karvon ishtirokchilari deyarli musulmon edi. Karvon Xorazmshohlarning sharqdagi chegara shahri bo'lgan O'trarga yetib keldi. Nasaviy karvon boshida turgan to'rt savdogarning ismlarini keltiradi: Umar Hoji O'trariy, Hamal Marog'iy, Faxriddin Dizekiylar Buxoriy va Aminiddin Hiroviy. Juzjoniylarning so'zlariga ko'ra, ular bilan birga oltin, kumush va Xitoy ipaklari, qunduz, samur mo'ynalari va boshqa mollarni olib kelgan 500 ga yaqin tuya bor edi. Manbalarda O'trar fojiasi sifatida tanilgan bu voqeada Sulton Alouddinning qanchalik mag'rur va siyosatdan bexabar davlat arbobi ekanligini yana bir bor ko'rish mumkin. Hatto O'trarda Sulton Alouddinning ikkita katta xatosi borligini mavzuga to'xtalmasdan ta'kidlashni istaymiz.

“O‘tror voliysi bo‘lgan Inolchiq Sulton Alouddinning onasi Turkon Xotunning qarindoshi edi. Voliy O‘trorga kelgan savdo karvonini to‘xtatdi, karvonchilarni josuslikda ayblab, hammasini o‘ldirishni buyurdi va mollarni musodara qildi. Karvonchilardan faqat bitta kishi qutulib qoldi va Chingizga voqeani aytib berdi. Chingiz g‘azablangan bo‘lsa ham, vaziyatni tushunish uchun Sulton Alouddinga elchilar yubordi. Fojiani yaratgan Inalchiqning topshirilishini va mollarning tovonini talab qildi. Sulton Alouddin bularni rad etdi, hatto bundan ham oldinga o‘tib, Chingizning elchilarini ham o‘ldirishni buyurdi”. Juvayniy bu voqea natijasini oldindan Sulton tomonidan bilinganligini, karvonning o‘ldirilishi buyrug‘i uning o‘zi tomonidan berilganligini ta’kidlaydi. Juzjoniyy esa voqea oldidan Sultondan ruxsat olinganligini, hatto musodara qilingan mollarning Sultonga yuborilganligini qayd etadi. Ko‘rinib turibdiki, manbalarimiz bu voqeada Sultonning ta’siri bor-yo‘qligi masalasida bir fikrdadir. Bu bir haqiqatki, Sulton Alouddinning tor fikrlashlari, mag‘rurligi va g‘ururi bu fojiani yuzaga kelishiga sabab bo‘ldi.

Sulton Alouddinning bu fojidadagi xatolaridan birinchisi voqeaga sabab bo‘lgan Inalchiqni Mo‘g‘ul xonining talabiga ko‘ra topshirmasligi va zararlarni qoplamasligi edi. Ikkinchi katta xatosi esa fojiani sababchisi bo‘lganiga qaramay, mag‘rurligi va g‘ururidan voz kechmaganligi, hatto katta yo‘qotishlarga uchragan Chingizxonning elchilarini o‘ldirishni buyurganligidir. Ana shu Sulton Alouddinning bu munosabatlari davlatni tezlik bilan qulashga olib keldi. Chingizning bundan keyin Xorazmshohlarga qarshi harakatga o‘tishi tabiiy holatdir.

Diqqat etilishi kerak bo‘lgan yana bir jihat Turkon Xotunning egallagan kuchidir.

Bu voqealar orqali Turkon Xotunning qanday kuchga ega ekanligini ham aniqlash mumkin. Xotun siyosiy nikoh orqali nafaqat o‘g‘li Sulton Alouddin ustidan ta’sir ko‘rsatmagan, balki voliylik kabi muhim lavozimlarga qarindoshlarini joylashtirib, davlat ichida davlat yaratgan. Uning bu kuchi asosan egallagan keng nufuzidan kelib chiqqan. Shuning uchun yuz bergan O‘tror

fojiasida ham Turkon Xotunning bilvosita ta'siri bo'lganligini aytish mumkin. Chunki bu voliylar Xotunning yaqin atrofi bo'lib, yana uning orqali lavozimlariga tayinlanganlar. Bundan tashqari, Xotunning davlat tarkibida egallagan kuchlari hamma tomonidan yaxshi bilingani uchun uning siyosati tufayli voliylarning bunday harakat qilganligi ehtimoldan yiroq emas.

“Chingiz Xorazmga qarshi yurish qilishga qaror qildi. Uning bu tayyorgarligi ikki yil davom etdi. Birinchi navbatda ikki davlat o'rtasida to'siq bo'lgan sobiq dushmani Naymanlar qabilasining hukmdori Guchluk Xonni yo'q qildi (1219). Chingizxon 150.000 dan 200.000 gacha bo'lgan qo'shini bilan 1220-yil bahorida Xorazmga qarshi yurish boshladi. Xorazm qo'shini Chingizning qo'shinidan ko'proq edi. Biroq mo'g'ul qo'shini yaxshi tashkil etilgan va intizomli edi. Sulton Alouddin darhol urush kengashini chaqirdi. Yig'ilish natijasida quyidagi qaror qabul qilindi: Movarounnahr himoya qilinadi, bu himoya maydonda jang qilish orqali emas, balki har bir shahar o'z kuchlari va qo'shimcha garnizonlari bilan amalga oshiriladi. Yangi askarlar yig'iladi, lekin ular bir joyda emas, alohida joylarda to'planadi va har bir askar o'z oziq-ovqati va qurolini ta'minlaydi”. Bu Sultonning eng katta xatosi edi. U tayyorlagan bu urush rejasini bilan davlatining oxirini tayyorladi. Butun Xorazm shaharlarining qo'lini-oyog'ini bog'lab, Chingizning qo'shini oldiga tashladi.

“Chingiz Xorazm chegarasiga kelgach, butun kuchi bilan karvonlarini urgan O'trar shahriga yurish qildi va shaharni qamal qildi. Biroq O'tror devorlari mustahkam, qo'riqchilari ko'p ekanligini tushunib, qo'shinining bir qismini u yerda qoldirdi. Qolgan qo'shinini uch qismga bo'ldi. Kuchlardan birini shimoldan, ikkinchisini janubdan, uchinchisini esa o'z qo'mondonligida markazdan Movarounnahrda hujum qildi. O'tror mo'g'ullarga besh oy davomida dosh berdi. Inalchiq va uning qo'mondonlari asirga olindi. O'tror vayron qilindi. Xalqdan qutulganlar asirga olindi. Chingiz Inalchiqning ko'zlariga va quloqlariga eritilgan kumush quyib, o'ldirishni buyurdi”.

Shunday qilib, Chingizxon ham Inalchiqdan, ham Sulton Alouddindan qasosini oldi. Sulton mag'rurligi, kibr va qilgan xatolari bilan Xorazmshoh

davlatining oxirini tayyorladi. U nafaqat davlatning, balki o'zining ham oxirini tayyorladi. Bu mavzuga boshqa sarlavha ostida to'xtalganimiz uchun bu yerda ma'lumot berishni ma'qul ko'rmaymiz. Biroq Sulton Alouddinning bu tajribasiz harakatlari va xatolari eng ko'p Volida Sulton Turkon Xotunning ishiga yaradi va bu davrda uning kuchini yanada oshirdi. Yuz bergan bu voqealar ko'plab shaharlarni yashab bo'lmaydigan holga keltirdi. Movarounnahrning barcha shaharlari, ayniqsa Samarqand va Buxoro mo'g'ullarning zulmi ostida yoqib yuborildi va ko'plab begunoh xalqning oxiri bo'ldi.

Turkon Xotunning Sulton Alouddin ustidagi ta'siri

Sulton Alouddin onasidan olgan bu kuch bilan taxtiga o'tirgan va davlatining chegaralarini kengaytirgan edi. Chunki Sultonning g'azabiga yengilgan, qat'iyatli davlat arbobi emasligi haqiqatdir. Biroq u davlat ishlarida ko'plab xatolar qilganiga qaramay, o'zini saqlab qolishga muvaffaq bo'ldi. Bu muvaffaqiyatining ortida Volida Sulton Turkon Xotunning mavjudligi shubhasizdir. Chunki Sulton Alouddin ham onasining mavjudligi uning uchun juda muhim ekanligini tushungan. Buning eng katta isboti O'tror fojiasiga sabab bo'lgan Inalchiqni mo'g'ullarga topshirmaganligidir. Sulton Alouddin bu yo'l bilan onasining yaqin atrofini xafa qilishni istamagan, orqasida turgan deb o'ylagan nufuzini qo'lida saqlashga harakat qilgan. Ko'rinish turibdiki, Volida Sulton Turkon Xotun va uning o'g'li Sulton Alouddin o'rtasida manfaat munosabatlari mavjudligi haqiqatdir. Turkon Xotun qarindoshlarini Xorazmga olib kelganida, aslida egallagan kuchiga tayanib, Xorazmni o'z yerlariga qo'shishni niyat qilgan edi. Biroq Sulton Alouddin mag'rurligi va g'ururi bilan dunyodagi davlatlarga o'zining qanchalik buyuk sulton ekanligini isbotlashga harakat qilgan. Ana shu sabablar tufayli Sulton Alouddin dastlab Volida Sulton Turkon Xotun oldida jim turishni afzal ko'rgan. Sulton Valide Sulton Turkon Xotun oldida jim turgan sari, Turkon Xotun kuchini tobora oshirgan va Sulton Alouddinga ko'p hollarda istaganlarini amalga oshirishga muvaffaq bo'lgan. Hatto ba'zi masalalarda Xotunning Sulton Alouddin ustiga bosim o'tkazganligi ma'lum. Manbalarning

xabar berishicha, Volida Sultonning bosimi eng ochiq tarzda o'zini ko'rsatgan muhim masala, vorislik tayinlash ishi bo'lgan. Sulton Alouddin katta o'g'li Jaloliddin, ikkinchi o'g'li Rukniddin Gurganchini qo'yib, ulardan kichikroq bo'lgan boshqa o'g'li Qutbiddin Uzlag'shohni shubhasiz o'z istagi bilan emas, balki Turkon Xotunning istagi bilan voris qilib tayinlagan edi. Chunki Turkon Xotun vorislikka normal ravishda loyiq bo'lgan Jaloliddinning onasi (Hindistonlik) Oychichek Xotunga nisbatan hamdardlik his qilmagan, holbuki Uzlag'shohning onasi uning o'ziga mansub qabiladan edi.

Vazir Nizomul-Mulk Nosiriddin Muhammad ibn Solihning vazirlikka tayinlanishi masalasi ham ayni jihatni ochib berish uchun muhimdir. Nosiriddin Muhammad davlat ishlarida beparvo, kerakli choralarni vaqtida olmaydigan, qisqasi, katta ma'muriy fazilatlardan mahrum, ustiga boylikka ishtiyoqi va ochko'zligi tufayli o'z manfaatlarini ta'minlash uchun ma'muriy mexanizmining normal faoliyatini ham to'xtatishdan qaytmaydigan odam edi. Shu sabablar bilan vazirligidan oldin ham Sulton Alouddin unga nisbatan ijobiy fikrda emas edi. Biroq Nosiriddinning Volida Sulton Turkon Xotunning g'ulomlaridan biri va sobiq g'ulomlaridan birining o'g'li bo'lishi kabi xususiyati bor edi. Sulton Alouddin oldingi vaziri Nizomul-Mulk Muhammad ibn Nizomul-Mulk Mas'udni lavozimidan chetlatganida, uning o'rniga munosib shaxsni tanlash masalasida, har qanday ishda bo'lgani kabi, onasiga maslahat so'ragan, u esa Nosiriddin Muhammadni tavsiya qilgan edi. Sulton Alouddin, albatta, bu talabga qarshi chiqa olmagan va ichida nafratlangan gulomini vazirlikka tayinlashga majbur bo'lgan.

Har qanday holatda bo'lsin, vazirlik lavozimiga kelgan Nosiriddin Muhammadning xalqdan, hatto ulamo va fuqarolardan siqib olgan pullari haqidagi hikoyalar tilga tushgan va bu xabarlar Sultonning qulog'iga yetgan. Vazirlik lavozimiga tayinlangan Nosiriddin Muhammad bu ishida ham tinch turmaganida, Sulton Alouddin uni lavozimidan chetlatish uchun turli yo'llarni sinashga majbur bo'ladi. Biroq lavozimini suiiste'mol qilgan shaxsning odamlar orasida tanilishi, hatto bu ishni Turkon Xotunning amalga oshirishi juda tabiiy holatdir. Chunki ilgari ta'kidlaganimizdek, Xotun o'ziga mansub odamlarni muhim lavozimlarga

tayinlagan va buni qilayotganda davlatning kelajagini o'ylamagan, balki o'z davlatining rejalarini qurgan bo'lishi kerak. Ana shu Turkon Xotunning ham ma'muriy, ham harbiy sohalarida davlatning asosiy tayanchlarida egallagan nufuzi, Sulton Alouddinning davlat arbobi sifatidagi fazilatlaridan mahrumligi Turkon Xotunning ishiga yaragan va uning kuchini yanada oshirgan. Shunday qilib, Sulton Alouddin onasi Turkon Xotunning kuchidan qo'rqgan va shu sababli davlat ustidagi o'z hokimiyatini ishga sololmagan, onasining soyasida qolgan. Har qanday holatda davlat boshida Sulton Alouddin bor ko'rinsa-da, davlatni aslida boshqargan Volida Sulton Turkon Xotun edi.

Munosabatlarning keskinlashishiga sabab sifatida manbalar Turkon Xotunning o'sha davrning yosh sufiy Shayx Majdiddin Bag'dodiyga bo'lgan hurmati va yaqinligini ko'rsatadi. Ba'zilar bu yaqinlikni Turkon Xotun va sufi o'rtasidagi muhabbat sarguzashti sifatida talqin qilib, mish-mish tarqata boshladilar. Mish-mishlardan asabiylashgan Sulton Alouddin Shayx Majdiddinni o'ldirishni buyurdi. Bu masalani ilgari ta'kidlaganimizdek, voqea natijasida eng ko'p zarar ko'rgan Volida Sulton Turkon Xotun emas, balki Sulton Alouddin bo'ldi. Chunki bir zumlik g'azabiga yengilgan Sulton Alouddin Shayx Majdiddinni o'ldirish bilan jinoyat sodir etganini keyinroq tushunib, pushaymon bo'ldi, shuningdek, onasi Turkon Xotun ham, ulamo ham bilan munosabatlari yomonlashdi. Bu voqeadan eng ko'p foyda ko'rgan Volida Sulton Turkon Xotun bo'ldi, Shayxning ulamo atrofi unga yaqinlashishni boshladi. Shunday qilib, u o'g'li Sulton Alouddinga qarshi nufuzini yanada oshirdi.

Ko'rinib turibdiki, Sulton Alouddinning davlat arbobi sifatidagi fazilatlaridan mahrumligi, mag'rurligi va g'ururi bilan ko'pincha g'azabiga yengilishi Turkon Xotunning ishini ancha osonlashtirgan va shu tariqa ko'p hollarda Sulton va davlat ustida yagona hukmdor bo'lib qolgan. Xorazmshoh davlati ichida bular yuz berayotgan bir vaqtda tashqarida Qoraxitoy, G'ur va mo'g'ul hujumlari davlatni tezlik bilan qulashga olib keldi.

Sulton Alouddinning qochishi va o'limi

Sulton Alouddinning o'zi mo'g'ul qo'shini, ya'ni Chingizxonning Buxoro tomoniga harakat qilayotgan paytda, ya'ni 1220-yil boshida Samarqanddan chiqib, Movarounnahrni tark etib, Balxga kelgan edi. Nasaviyning so'zlariga ko'ra, uning maqsadi qurolga chaqirgan ko'ngilli guruhlarini kutish edi. Juvayniyning fikricha, u Hindiston tomoniga borishni istardi. Nasaviyning ifodalari bizga ko'proq mantiqiy ko'rinadi. Biroq mo'g'ul hujumlarining kengaygan bir paytda Sultonning boshqa chorasi qolmaganligi fikrida edik. Barcha qo'shinlari yo'q qilingan bu qiyin vaqtda hech bo'lmaganda ko'ngillilardan bir qo'shin tuzishni niyat qilgan bo'lishi mumkin. Biroq bu qo'shinning ulkan mo'g'ul qo'shiniga qarshilik ko'rsatishi orzu edi. Qo'shin harakatini davom ettirar ekan, Sulton Alouddin ham o'z kuchini oshirishga harakat qildi. Biroq Chingizxon ham bo'sh o'tirmadi va Sulton Alouddinning kuchayishiga yo'l qo'ymaslik uchun bir qator choralar ko'rdi.

“Bu masalada Chingizxon Xorazmshoh ustiga yuborgan otliq qo'shinlari bilan qochganlar yoki xalqdan xizmatga chaqirilganlarning Sulton buyrug'ida to'planishiga to'sqinlik qildi, shu bilan birga Xorazm qo'shinlarining yetakchilarini Sultonga qarshi ishlatdi. Masalan, O'trorda vazir naibi bo'lgan Badriddin ul-Omidan bu masalada foydalanildi. Bir vaqtlar O'torning Xorazmshohga o'tishi paytida uning otasi Qozi Sa'd va amakisi Qozi Mansur, ukalari va jijanlarini o'ldirganligi sababli Sultonga nisbatan g'azab saqlagan Badriddin Chingizning huzuriga chaqirilganda, Sulton Alouddin va onasi o'rtasidagi kelishmovchiliklar va qo'shin a'zolarining Xorazmshohga qarshi salbiy munosabatlarini, ularning ichki tomonlarini mo'g'ul hukmdoriga birma-bir ochib berdi. Shundan so'ng, amirlar tomonidan Chingizxonga yuborilgan bir qator maktublar ham bor edi. Bu maktublarda: “Biz Sultonning onasiga xizmat qilish uchun turk mamlakatlaridan keldik. Xorazmshoh bizning yordamimiz bilan mamlakatlarni zabt etdi, sulolalarni ag'dardi, keyin esa onasiga noma'qullik qildi. Endi Valide Sulton bizni uni tark etishimizni istaydi. Shu sababli buyrug'ingizni bajarish uchun kelishingizni kutamiz”, mazmunidagi bu maktublar turli yo'llar bilan Xorazmshohga yetkazildi”. Kafesog'lu bu ma'lumotlarni keltirar ekan,

maktublarning soxta ekanligini ham ta'kidladi. U Sulton Alouddinning yolg'izlikka solinmoqchi bo'lganligini da'vo qiladi. Bizning fikrimizcha, bu maktublarning soxta bo'lish ehtimoli past. Chunki ilgari ta'kidlaganimizdek, Turkon Xotun siyosiy nikoh orqali Xorazm mamlakatiga o'z tarafdorlari va qarindoshlarini olib kelgan, hatto bular bilan cheklanmay, davlatning muhim lavozimlariga ularni joylashtirgan edi. Xotun buning ustiga o'g'lining hukmronligi davrida davlatni o'z qo'li bilan boshqarishga harakat qildi va bu borada katta muvaffaqiyatga erishdi. Davlat ustida shunday katta kuchga ega bo'lgan Turkon Xotunning asosiy maqsadi Xorazm hukmronligini Xorazm sulolasidan olib, o'z sulolasiga o'tkazish edi. Hatto u bu yo'lda o'g'lini ham yo'q qilishni ko'zlagan edi.

“Samarqandning mo'g'ullar tomonidan bosib olinishidan keyingi kunlarda Turkon Xotunning qarindoshlaridan bo'lgan Uranlar guruhi Sulton Alouddinni uyqu paytida o'ldirish uchun kelishuvga erishdi. Qullaridan biri orqali vaziyatni bilib olgan Xorazmshoh boshqa chodirga o'tish orqali zo'rg'a qutuldi”. Bundan tashqari, Sulton Xurosonga qarab Jayhunni kesib o'tayotgan paytda yana Turkon Xotunning qabilasidan 7 ming kishi uni tark etib, mo'g'ullarga qo'shildi; Qunduz viloyatini qo'riqlashga qoldirgan Alouddin va boshqalar Chingiz hukmronligini tanib, unga qarshi chiqdilar. Yuz bergan bu voqealar natijasida Sulton Alouddin hamma narsadan umidini uzdi. Sultonning hech kimga ishonchi qolmaganligi sababli Chingizxonga qarshi ko'ngilli bo'linmalar tuzishga harakat qildi. Biroq Sulton Alouddinning bu so'nggi urinishlari Chingizxon boshchiligidagi mo'g'ul qo'shini oldida behuda ketdi. Aslida Sulton Alouddinning qo'rqgan narsasi uning boshiga tushdi deb aytish mumkin. U Volida Sulton Turkon Xotunning egallagan keng nufuzidan doimo qo'rqgan edi. Hatto shunchaki shu sababli onasining ta'siri ostida qolgan va davlatni onasi bilan birga boshqargan. To'liq qisqich ostida qolgan Sulton bir tomondan Chingizxondan qochdi, ikkinchi tomondan esa Volida Sulton Turkon Xotunning nufuziga qarshi o'z jon xavfsizligini ta'minlashga harakat qildi.

Chingizxonning Sulton Alouddinni qayerda bo'lsa ham qo'lga kiritish va olib kelish to'g'risidagi buyrug'i bilan harakatga tushgan Jebe va Subutoy Tus

yoʻnalishi boʻyicha oldinga siljidi. Koʻrib turganimizdek, boʻysungan mamlakatlarga tegilmagan, biroq qarshilik koʻrsatishga urinayotganlar oʻldirilgan. Bunga qarshi hayratga tushgan va nima qilishini bilmay qolgan Sulton Alouddin hech qanday qoʻshin va shaharga qoʻmondonlik qilmasdan, shaharlarining vayronalari, turk va musulmonlarning jasatlari orasidan qochib, Kaspiy dengizidagi kichik orol boʻlgan “Abaskun” orollaridan biriga panoh topdi va u yerda kasallanib vafot etdi (Shavvol 617/ Dekabr 1220).

Baʼzi manbalarda Sulton Alouddinning Abaskun oroliga panoh topishdan oldin moʻgʻul hujumlaridan qochayotgan paytda oʻpkasidan azob chekkanligi “qayiqda boʻlganlarning aytishicha, yana sogʻligʻiga qayta olmasligidan qaygʻu chekkan Sultonning “bir vaqtlar egasi va hukmdori boʻlgan ulkan mamlakatlardan bizga qabr boʻladigan ikki ziroʻlik joy ham qolmadi” deb achinarli shikoyatlar qilganligi qayd etilgan. Sulton orolda qolgan uch-toʻrt oy davomida zaruriy ehtiyojlarini taʼminlash uchun Mozandaronlik qishloq aholisidan yashirincha yordam olgan”. Yana Nasaviyning rivoyatiga koʻra, Sulton orolda kafan topilmagani uchun Chavush Shamsiddin Mahmudning koʻylagiga oʻralib dafn etilgan.

“Sultonning uch oʻgʻli Jaloliddin, Oqsulton va voris Uzlagʻshoh otalari bilan birga edilar. Kasal Sulton, oʻlimi yaqinlashgan kunlarda silkinyotgan sulolani qulash xavfidan saqlaydigan va boʻshashgan hukmronlik tizginlariga qoʻlbola oladigan qobiliyatdagi oʻgʻli Jaloliddinni yangi voris qilib tayinlagan va hammaga uning bayrogʻi ostida birlashishni tavsiya qilib, oʻz qilichini qoʻli bilan Jaloliddinning beliga bogʻlagan”. Shunday qilib, Sulton Alouddin vafot etishidan oldin oʻgʻli Jaloliddinni voris qilib tanlab, Xorazm davlati uchun har jihatdan foydali qaror qabul qildi. Bundan tashqari, u bu qarorni qabul qilib, onasi Turkon Xotunga qarshi ham bir harakat qilgan boʻldi. Biroq bu foydali qaror ham davlatni qulashdan qutqara olmadi, faqat davlatning qulashini kechiktirdi. Boshqa tomondan, Jaloliddinning vorisligini tanimoqchi boʻlmagan ukalari va baʼzi amirlar uni oʻldirishni istashdi, u esa Xorazmdan Xurosonga qochishga majbur boʻldi. Otasi kabi Jaloliddin ham ikki qisqich oraligʻida qoldi. Bir tomondan

mo'g'ul hujumlari, ikkinchi tomondan esa ukalarining qattiq kurashlari uni hukmronligi davrida band qildi.

Turkon Xotunning o'limi va Xorazmning ahvoli

Sulton Alouddin O'trar fojiasidan keyin mo'g'ul xoni Chingizxon bilan olib borgan kurashida mag'lub bo'lib, qochib ketgan edi. Biroq u qochayotgan paytda onasi Turkon Xotun unga sodiq muhim kuchlar bilan Xorazmga hukmronlik qilar edi. Chingizxon Turkon Xotun va uning o'g'li o'rtasidagi kelishmovchilikdan foydalanib, Xorazm kuchlarini qaltiradi. "Sulton Alouddin mo'g'ullardan qochayotgan paytda Termiz daryosini kesib o'tgach, onasi va haramining Mozandoronga borishi va u yerdagi qal'aga panohtopishi uchun Xorazmga odamlar yuborgan. Turkon Xotun o'g'lining buyrug'i bilan harakat qilib, harakat paytida asirga olingan mamlakat hokimlarini, amr bilan Jayhun daryosiga tashlab, farzandlari, nevaralari, yaqinlari va xazinalari bilan Vazir Nosiriddin hamrohligida Dehiston orqali Mozandoronga yo'l oldi. Mozandoronga kelgan Sulton u yerni ham xavfsiz deb topmadi va Turkon va boshqa haram a'zolarini Lariston va Ilal qal'alariga yubordi. Sultonning ortidan Mozandoronga kelgan Jebe va Subutoy boshchiligidagi mo'g'ul qo'shinlari qal'alarni qamal qilish uchun askarlar yubordi. Qamal davomida yomg'irning hech qachon kamaymaydigan mintaqada tasodifan bir tomchi yomg'ir yog'madi. Turkon Xotun chanqoqlik tufayli taslim bo'lishga majbur bo'ldi. Sulton Alouddinning kichik bolalari, eng kichigi Kumahishoh bundan mustasno, darhol o'ldirildi. Xazina, Sultonning qizlari, lavozimidan chetlatilgan vazir va Turkon Xotun asir sifatida Chingizxonga yuborildi". Shunday qilib, har tomondan davlat ustida ta'sirini his qilgan Turkon Xotun mo'g'ullar qo'lga asir sifatida tushdi. Shunday qilib, uning sobiq ulug'vorligi va ta'siri tugadi. Mo'g'ullar qo'lida butunlay qashshoqlikka tushgan Turkon Xotun aslida ilgari davlatga qarshi qilgan harakatlari, xatolari va jinoyatlari uchun og'ir tovon to'lashga majbur bo'ldi. Xotunning mo'g'ullar qo'lidagi qashshoq ahvoli haqida manbalar quyidagicha xabar beradi: Sulton Jaloliddin davrida Turkon Xotun Chingizxonning Qoraqurumdagi saroyida edi. U yerda Xotunning yaqin atrofidagi

bo'lib, keyinchalik Jaloliddin yoniga qochib ketgan Badriddin Hilolning aytishicha, qari Volida Sultonning u yerdagi ahvoli shunchalik qashshoq ediki, kunlik ovqatini ham Chingizxonning dasturxon qoldiqlaridan o'zi kelib yig'ish orqali ta'minlashga majbur edi. Manbalar Turkon Xotunning o'limi haqida ko'p ma'lumot bermasa-da, uning qanday asirlik hayoti kechirganligi haqida ma'lumotlar beradi. Chunki u bu ahvolga chidolmay 630 (1232–1233) yili²⁶³ vafot etdi.

Turkon Xotunning egallagan keng nufuzi, ma'muriy va qo'shin a'zolari, keng mol-mulkleri uni asirlikdan qutqara olmadi, hatto oxirini tayyorladi. Turkon Xotunning ketishidan keyin boshpana topa olmagan Xorazm butunlay tartibsizlikka tushdi. Tartibsizlikdan foydalangan Ali Kuh-i Drugan ismli bir kishi hokimiyatni qo'liga oldi. Ko'p yolg'on gapirgani uchun Kuh-i Drugan (tog' kabi yolg'onlar) laqabi berilgan bu odam har qanday boshqaruv qobiliyatidan mahrum edi. Xalq bunday odamlarning zulmi va bosimi ostida qoldi. Bu ahvolni bilib olgan yangi voris Jaloliddin Xorazmga keldi, biroq Turkon Xotun tayinlagan sobiq vorisga tarafdor bo'lgan qo'shin a'zolarining qarshiligi va suiqasd urinishlari bilan to'qnash keldi va Xurosonga chekinishga majbur bo'ldi. Mo'g'ul qo'shinlari yaqinlashgan va hukmdor sulolasidan birorta a'zo qolmagan paytda Gurganjda bir fikr va hamkorlik ko'rindi. Amirilar va har qatlamdagi xalq Turkon Xotunning qarindoshlaridan Humorteginni katta marosim bilan taxtga o'tqazib, Sulton deb e'lon qildilar va vatanlarini oxirigacha himoya qilishga qaror berdilar. Turkon Xotunning davrida davlatning muhim lavozimlariga tayinlagan qarindoshlari shunday qilib davlatni butunlay qo'liga oldi. Sulton Alouddinning Xorazmdan qochishi, o'limi va uning ortidan Turkon Xotunning o'limi Xorazmda katta hokimiyat bo'shlig'ining paydo bo'lishiga, bundan tashqari, Volida Sultonning yaqin atrofi harakatiga sabab bo'ldi. Biroq Sulton Alouddinning o'g'li Jaloliddin Xorazmshoh Xorazmdagi bu hokimiyat bo'shlig'ining oldini olishni istadi, ammo bunga ruxsat bermadilar. Jaloliddin Xorazmshohning bu urinishida muvaffaqiyatsizlikka uchraganining asosiy sababi uning ham otasi Sulton Alouddin kabi davlat arbobi sifatidagi fazilatlaridan mahrumligi emas, balki

mamlakatning har joyida Turkon Xotunning tarafdorlarining joylashganligidir. U shu sababli Xorazmda erkin harakat qila olmadi.

Xorazm hukmronligida bular yuz berayotgan bir paytda mo'g'ul hujumlari mintaqa ustida butun shiddati bilan davom etdi. Sulton Humortegin tobora vahimali bo'layotgan bu ahvolga qarshi mo'g'ullar endi shaharni zabt etishlarini tushungan bo'lsa kerakki, tushib taslim bo'ldi (1221). Shunday qilib, Gurganj va atrofidagi uylar vayron qilingan, mahallalar yoqib yuborilgan holda bir vayronalar uyumi sifatida topshirildi. Jayhun suvini to'sgan katta to'g'onning ochilishi bilan shaharni suvlar bosdi, tosh tosh ustida qolmadi, butun imperiya boyligining to'plangan xazinalari, o'sha boylik bilan yaratilgan go'zal asarlar va noyob binolar bilan birga tuproqqa aylandi. Juvayniyning so'zlariga ko'ra, "rijol-i rizm" va "nisa-i bazm" to'plangan, "humoy-i davlat" uya qurgan joy bo'lgan Xorazm boyqushlar va qirg'ylarga tayanch bo'ldi. Aslida urushda o'lmaganlarning ko'pi jang paytida to'g'onlarning buzilishi yoki ochilishi tufayli hamma tomonga tarqalgan suvlarda cho'kib o'ldi. Juzjoniyni so'zlariga ko'ra, Gurganjda o'tmishdan yodgorlik sifatida faqat ikkita bino qolgan edi: Xorazmshohlar davlatining eng taniqli shaxsi Sulton Takashning qabri va "Eski Saroy". "Jang tugagach, Xorazmlik erkaklar mo'g'ullar o'rtasida taqsimlandi, bolalar va ayollar asir sifatida olib ketildi. Hunar va san'at sohiblari esa sharqqa yuborildi, u yerda ular koloniyalar tashkil qilishdi".

Davlatning tezlik bilan qulashga ketayotgan bu kunlarda Jaloliddin Xorazmshoh, mo'g'ullar zulmidan qutqara olgan odamlar bilan Xorazmshoh davlatini vafotigacha davom ettirdi. U mo'g'ullarning sharqda va g'arbda tarqalishini bir muddat kechiktirdi. Mo'g'ullar Xorazm yerlarini vayron qilayotgan bir paytda Jaloliddin ularning oldidan har doim qochishga majbur bo'ldi. Birinchi navbatda G'aznaga, keyin esa Hindistonga bordi. 1225-yil iyulida Tabrizni egallab, karargohini shu shaharda qurdi. Jaloliddin Xorazmshohning bundan keyingi hayoti atrofidagi davlatlar bilan o'tdi. Ozarbayjon Atabeylari, Gurjilar, Ayyubiylar, Mo'g'ullar va Turkiya Saljuqiylari bilan kurash olib bordi. U 1229-yil avgustida Ayyubiylar qo'lida bo'lgan Ahlatni qamal qildi, 14-may 1230-yilda esa shaharni zabt etdi. Bu qamal tufayli Ahlat vayron bo'ldi. Bu musulmon shaharning vayron

bo'lishi Jaloliddinga nufuz jihatidan ko'p narsalarni yo'qotdi. Ma'lumki, Ayyubiylar va Turkiya Saljuqiylari qo'shinlari uni Yassi Chimonda og'ir mag'lubiyatga uchratdi (10-avgust 1230). Natijada ustma-ust mo'g'ul bosqiniga uchrab, hamma narsasini yo'qotdi. Nihoyat, Mayyofariqin tomoniga qochmoqchi bo'lib, tog'larda kurdlar tomonidan o'ldirildi (avgust 1231). Shunday qilib, Xorazmshoh davlatining so'nggi vakili hayotdan ko'z yumdi. Sulton Alouddin Muhammadning o'limi, Turkon Xotunning asirligi va taqdiri bilan Xorazmshoh davlati tarix sahifasidan o'chirildi. Asosiy mavzu Turkon Xotun va uning faoliyati bo'lganligi sababli, Sulton Jaloliddinning 10 yil davom etgan, ammo jiddiy g'alaba bo'lmagan hayajonli sarguzashtini batafsil bayon qilishni ma'qul ko'rmadik.

Mo'g'ullarning eng qattiq kurashlarga qarshi qat'iy turishi va boshqa davlatlarga nisbatan salbiy ahvollarga unchalik ta'sir ko'rsatmaganligida kuchli va aql-idrok qobiliyati yuqori hukmdorlarga ega bo'lishining katta ta'siri bor. Arsallik bu masalada ayniqsa Chingizxonga e'tibor qaratadi. Uning fikricha: "Chingizxon harbiy va siyosiy sohalarida daho, boshqalarning aniq ko'ra olmagan siyosiy va harbiy imkoniyatlarini ko'radigan va bu imkoniyatlarni amalga oshirish qobiliyatiga ega bo'lgan sarkardadir. O'qish, yozish bilmaydigan bu barbar, og'zaki ravishda egallagan bilimlarining kamligiga qaramay, daholigi tufayli o'z davrining siyosiy ahvolini tushunib, katta siyosiy imkoniyatlarni ko'rgan va bu imkoniyatlarni amalga oshirish yo'llarini ham hayratlanarli tarzda aniqlagan. Hatto juda qiyin va azobli yoshlik davrini o'tkazgan. Hayotning har qanday achchiqlarini tatgan. Ayniqsa dushmanlari bilan kurashlarida juda ko'p rahmsiz harakat va muomalalarga duchor bo'lgan. Mo'g'ul muhitidagi kurashlar uning ruhida juda chuqur va juda salbiy ta'sirlar qoldirgan. Bunga qarshi u boshqalarning azoblariga nisbatan beparvo bo'lsa-da, ma'muriy va siyosiy sabab bo'lmaganda zulm yo'lga bormasdi. Uni boshqaradigan har doim sovuqqonlik bilan fikr yuritish edi". Ana shu Chingizxon kabi kuchli va qat'iyatli hukmdorlarga ega bo'lgan mo'g'ullar o'sha davrning eng katta kuchiga aylangan, ko'plab davlatlar bu kuch oldida tarix sahifasidan o'chirilgan. Mo'g'ullar bunday tuzilishga ega bo'lgan bir paytda Turkon Xotunning faoliyati va Sulton Alouddinning xatolari va samarasizligi bilan

Xorazmshoh davlati ichkaridan zaiflashgan, buning ustiga Gur sultonlari, Qoraxitoylar, Qoraxoniylar va eng oxirida mo'g'ul hujumlari natijasida butunlay qulagan. Har qanday holatda bo'lsin, Sulton Jaloliddin Xorazmshoh davlatini qutqarish uchun kurash olib borgan bo'lsa-da, u ham otasi Sulton Alouddin kabi ma'muriy fazilatlardan mahrum davlat arbobi bo'lib, Sulton Alouddinning xatolari natijasida tobora zaiflashgan davlat Jaloliddin Xorazmshohning xatolariga qisqa vaqt ichida quladi.

FOR AUTHOR USE ONLY

QUTLUG'XONLIYLAR SULOLASI

Qutlug'xonliylar sulolasining asos solinishi

“Qutlug'xonliylar sulolasi XIII–XIV asrlarda Eronning janubi-g'arbida joylashgan Kirmonda hukmronlik qilgan”. Butparast Qoraxitoylarning sobiq amirlaridan Baroq Hojiy Qoraxitoy hukmdori Gurxonning hojibi edi. Qoraxitoylarning yo'q qilinishi ortidan ilgari elchi sifatida yuborilgan Xorazmshoh Alouddin Muhammadning xizmatiga kirdi. Ana shu paytda Juvayniy va manbalarning xabar berishicha, Baroq Hojiy yolg'iz emas, uning yonida ukasi Hamid Bur ham bo'lgan, hatto Sulton Alouddinga bo'lgan hurmatlari va xizmatlari tufayli Hamid Bur amirlikka, Baroq esa hojiblikka ko'tarilgan. Sulton Movarounnahrda ketayotganda Hamid Burni bir necha ming kishi bilan Buxorada hokim qilib qoldirgan. Baroqga kelganda, Sulton Alouddin vafotidan keyin Iroqda hokimlik qilgan uning o'g'li G'iyosiddinning xizmatiga kirgan, hatto Sulton G'iyosiddin uni Isfahon voliyligiga tayinlagan (1221).

Xorazmshoh davlati tomonidan muhim lavozimlarga tayinlangan Baroq, Sulton Alouddin vafotidan keyin yuz bergan hokimiyat bo'shlig'i ortidan, ayniqsa Valide Sulton Turkon Xotunning faoliyati tufayli davlat tuzilmasining zaiflashishi va bu davrda kengaygan mo'g'ul istilosidan foydalangan bo'lsa kerakki, Isfahonda voliylik lavozimiga tayinlanganidan bir yil o'tib, ya'ni 619/1222-yilda Kirmonni egalladi.

Baroq Kirmonda davlatini barpo etayotganda aql-idrok siyosatini olib bordi. Xorazmshoh va mo'g'ullar o'rtasidagi kurashning shiddatli bo'layotgan bu davrda ikkala davlat bilan ham yaxshi munosabatda bo'lish siyosatiga ahamiyat berdi. Dastlab Xorazmshoh davlatiga bo'ysunishi masalasi ko'zda tutilgan. O paytda Sulton Jaloliddinning Hindistonga ketayotgani haqidagi xabarni eshitgach, Baroq uni kutib olish uchun oldindan sovg'alar bilan odamlar yubordi, keyin esa o'zi uni kutib olishga bordi. Yonida olib ketgan qizini Sulton Jaloliddin bilan turmush qurishga taklif qilib, o'z mavqeini mustahkamlashni istadi. Shunday qilib, Baroq ham yangi tuzgan davlatini tik turish uchun Xorazmshoh davlati bilan siyosiy nikoh amalga oshirdi. Biroq mo'g'ul xavfining tobora ortib borishi, hatto Sulton

Jaloliddinning ham mo'g'ul istilosi oldida qochishga majbur bo'lishi ortidan Baroq Xorazmshoh davlati bilan o'rnatgan yaqinlikdan voz kechishga majbur bo'ldi va mo'g'ullarga bo'ysunib, ularni Xorazmshohlarga qarshi qo'zg'atdi. Bundan tashqari, Xorazmshohlar bilan bo'lgani kabi mo'g'ullar bilan ham qarindoshlik munosabati o'rnatdi. Qizi Sevinch Turkonni Chingizxonning o'g'li Chig'atoyga berdi, hatto shu bilan cheklanmay, o'zi ham akasi Jaloliddin Xorazmshoh bilan kelishmovchilikka yuz tutgan G'iyosiddin Pirshohni Kirmonga taklif qilib, onasi bilan turmush qurdi (1228). Bir muddat o'tgach, G'iyosiddin va onasi uni zaharlashni rejalashtirganliklarini bilib olgach, ikkalasini ham o'ldirishni buyurdi.

Shunday qilib, Baroq davlatini tuzgach, kuchini oshirishga harakat qildi. U tashqi siyosatda davlatlar bilan yaxshi munosabat o'rnatish yo'lini tutdi va shu orqali diplomatik kuchini oshirishga intildi, ichkarida esa harbiy kuchini va jangovar fazilatlarini rivojlantirishga e'tibor berdi. Bularni qilayotganda Abbosiylar xalifasi bilan munosabatlarni rivojlantirishni hech qachon unutmadi. U shu vosita bilan qo'shni davlatlardagi ham musulmonlarning qo'llab-quvvatlashini oladi va ularning oldida katta obro'ga ega bo'ladi, ham davlatini, shuning uchun sultonligini xalifaga tasdiqlatadi.

Qutlug'xonliylar nomiga kelganda, manbalar Baroqning davlatini tuzayotgan paytda mo'g'ullar bilan o'rnatgan qarindoshlik munosabati doirasida, ya'ni qizlaridan Sevinch Turkonni Chingizxonning o'g'li Chig'atoyga bergan paytda "Qutlug' Xon" unvonini olganligi haqida bir fikrdalar. Biroq Juvayniy Baroqqa "Qutlug' Xon" unvonini Xorazmshoh davlatining xizmatiga kirgan paytda Sulton G'iyosiddin tomonidan berilganligini qayd etadi. Shunday qilib, Baroq mo'g'ul kuchidan xavotir olgan bo'lsa kerakki, amalga oshirgan siyosiy nikohlar orqali davlatining nomini shu tarzda qo'lga kiritdi. Har bir musulmon davlatida bo'lgani kabi yangi tuzilgan davlatning tasdiqini Abbosiylar xalifasidan olish o'sha davrlarda muhim deb hisoblanganligi sababli Baroq Abbosiylar xalifasiga elchi yuborib, musulmon ekanligini va unga bo'ysunishini bildirdi. Shu sababli "Sulton" unvoni bilan sharafiga sazovor bo'lishni istadi. Xalifa uning bu iltimosini qabul qilib, unga "Qutlug' Sulton" unvonini berdi. Shunday qilib, Baroq

Hojiy yangi tuzgan davlatini Islom dunyosining diniy rahbari Abbosiylar xalifasiga tasdiqlatdi va “Sulton” unvonini ham olib, Kirmonning yagona hukmdori ekanligini ham tasdiqladi. Baroqning tuzgan sulolasi shu sababli “Qutlug’xonliylar” deb atalgan.

“Mo’g’ul qo’shinlarining oldinga yuborilgan bo’linmasining qo’mondoni Tayir Bahodur Sistonni qamal qilayotgan paytda Baroqqa elchi yuborib, undan bo’ysunishini va yordamga kelishini talab qilguncha Baroq Hojiyning kuchi kundan-kunga oshdi va askarlar soni ko’paydi”. Baroq Hojiy juda aqlli va qat’iyatli odam bo’lganligi uchun endi uning kuchi va qudrati Chingizxon qo’liga o’tganligini juda yaxshi bilar edi. U mo’g’ullarning taklifini qabul qilmasa, boshiga keladigan falokatni taxmin qilgan bo’lsa kerak.

“Baroq Hojiy mo’g’ullarning bu taklifiga tavoze ko’rsatib, “Siz qiynalib bu yerga kelmang ham, men Siston masalasini yolg’iz hal qilaman. Biroq yoshim katta bo’lganligi uchun harakat qilish qobiliyatimni katta darajada yo’qotdim. Shu sababli o’z o’rnimga o’g’limni yuborayapman” deb xabar yubordi. So’zini bajarmoqchi bo’lib, 632/1235-yilda o’g’li Rukniddin Hojiy Muborakni Xoqonga yubordi”.

Haqiqatan ham Baroq Hojiy 1235-yilda Sistonni zabt etishga urinayotgan mo’g’ul qo’shiniga yordam berishga harakat qilayotgan paytda shu yili vafot etdi. Ba’zi manbalar Baroq Hojiyning o’lim sanasini 1234-yil deb ko’rsatadi. Uning o’limidan keyin Qutlug’xonliylar sulolasida yangi davr boshlanib, Baroqning o’g’li Rukniddin Hojiy Muborak va jiyani, shuningdek, kuyovi Qutbiddin Muhammad o’rtasida taxt uchun kurashlar yuz berdi, hatto sulola malikalari davlat ustida ta’sirli bo’lishdi. Manbalar Baroqning o’lim sanasi haqida to’liq fikr birligiga erisha olmasa-da, uning Qutlug’xonliylar sulolasi uchun ajralmas shaxs va qat’iyatli davlat arbobi ekanligi haqida bir fikrdalar. U o’n uch yillik hukmronligi davrida olib borgan aql-idrok siyosati bilan davlatining kuchini kuchaytirdi. Shunday qilib, uning o’limidan keyin davlat bir fitna davrini boshidan kechirdi.

Qutbiddin Muhammadning xotini Qutlug' Turkon Xotun

Qutlug' Turkon Xotunning tarix sahifasiga chiqishi

Baroq Hojiy vafotidan keyin uning o'g'li Rukniddin va jiyani, shuningdek, kuyovi Qutbiddin Muhammad o'rtasida taxt uchun kurashlar yuz berganligini ilgari ta'kidlagan edik. Baroq Hojiyning mo'g'ullarning Sistonni zabt etish masalasida yordam taklifini rad etmay, o'zi bora olmagan uchun o'g'li Rukniddinni yuborganligini bilamiz. Rukniddinning Baroq Hojiyning yagona o'g'li bo'lishi va otasining davrida muhim xizmatlar qilganligi sababli o'zini Kirmon taxtining yagona hukmdori deb hisoblagan. Biroq Baroq hali tirik ekan, to'rt qizidan biri bo'lgan Xon Turkonni jiyani Qutbiddin Muhammad bilan turmush qurdirgan. Shunday qilib, u hali tirikligida o'zidan keyingi taxt kurashlariga zamin yaratgan.

Baroq Hojiy yagona o'g'li Rukniddin turganida jiyani Qutbiddinni voris qilib tayinlashi diqqatga sazovor bir jihatdir. Aslida Qutbiddinning voris etib saylanishida bir qancha omillar rol o'ynagan. Bularning birinchisi Qutbiddin Muhammadning Baroq Hojiyning juda yaxshi ko'rgan ukasi Qoraxitoylarning raislaridan Hamidbur yoki Jin Temur Tayanguning o'g'li bo'lishi, shuningdek, jiyaniga o'z qizi Xon Turkonni berib, kuyovi qilganligi va Qutlug'xonliylar sulolasi bundan tashqari mo'g'ul xoqoniga bo'lgan sadoqati va xizmatlarining katta ta'siri bo'lgan bo'lsa kerak. Shunday qilib, Rukniddin va Qutbiddin Muhammad o'rtasida taxt uchun kurashlar boshlandi. Qutlug'xonliylar sulolasi bu davrlarda mo'g'ul xoqoniga bo'ysunganligi sababli Kirmon taxtiga chiqadigan shaxsni belgilashda Xoqonning ta'sirini e'tiborsiz qoldirmaslik kerak.

Mo'g'ul kuchlarining Sijistonni qamal qilayotgan paytda Baroq Hojiydan yordamga kelishini talab qilganligini ilgari ta'kidlagan edik. Hatto Baroq yoshining kattaligini ta'kidlab, o'g'li Rukniddinni mo'g'ul xoqoniga yuborgan edi. Rukniddin hali boradigan joyiga yetib bormasdan otasining vafot etganligini va amakivachchasi Qutbiddinning qo'zg'olon ko'tarib, Kirmon viloyatini egallaganligini eshitgach, tezlik bilan Xoqon huzuriga yetib bordi. Qutbiddin

Mo'g'ulistonga chekinishga majbur bo'ldi. Hatto Mahmud Yalavochning xizmatiga kirgan. Bir muddat o'tgach, Qutbiddin, G'uyuk Xonning saylov ishlarida foydali xizmatlar ko'rsatganligi sababli Mongu Xoqon davrida Kirmonga Sulton deb e'lon qilindi (650/1252–3). Bu holatga qarshi Rukniddin taxtni tashlab qochdi; Xalifaga, Lur Atabeylariga, hatto Munkega murojaat qildi. Nihoyat Qutbiddin tomonidan o'ldirildi.

650/1252-yilda hokimiyatga kelgan Qutbiddin 5 yil davomida Kirmon taxtida mo'g'ullarga bo'ysunib hukmronlik qildi. U taxtga chiqar chiqmas birinchi navbatda Rukniddinni yo'q qilib, sultonligini mustahkamladi. Mamlakatida keng xavfsizlik choralari ko'rdi. Keyin Jaloliddin Xorazmshoh ekanligini da'vo qilib chiqqan bir kishi boshchiligidagi qo'zg'olonni bostirdi. Bu paytda Sultonning davrga iz qoldirgan Qutlug' Turkon Xotun bilan ham turmush qurganligini bilamiz. Manbalar Qutbiddinning 5 yillik hukmronligi davridagi muvaffaqiyatlarining asosiy sababi sifatida Qutlug' Xotunni ko'rsatadi, ayniqsa uning maslahatlarining katta ta'siri bo'lganligini ta'kidlaydi. Sulton Qutbiddinning bu xotinidan "Podshoh Xotun" ismli qizi, boshqa xotinidan esa "Suyurg'atmish" ismli o'g'li dunyoga kelgan.

Ana shu Qutbiddinning Kirmon taxtiga chiqqan davrida uning xotini Qutlug' Turkon Xotunning ochiq-oshkor bo'lmasa-da, davlat ustida, hech bo'lmaganda Sulton Qutbiddin ustida ta'sirli bo'lganligini aytish mumkin. Sulton Qutbiddinning taxtga chiqishi bilan birga Qutlug' Xotun ham muhim kuchga ega bo'ldi. Sulton Qutbiddin 5 yillik hukmronligi davrida davlat kuchini oshirishga harakat qilayotgan bir paytda Qutlug' Xotun ham bo'sh o'tirmay, o'z kuchini oshirishga intiladi. Bu xonim sultonning yulduzi Sulton Qutbiddinning o'limi bilan porlaydi, hatto taxtning yagona hukmdoriga aylanadi.

Turkon Xotunning Kirmon taxtiga saylanishi

"Qutbiddin 655/1257-yilda vafot etgach, Kirmonning yetakchi shaxslari va ba'zi mo'g'ul beklarining ham ishtirok etgan majlis tomonidan Qutbiddinning o'g'li Hojjajning yoshi kichikligi sababli xotini Qutlug' Turkon Xotunning

hukmronligi to'g'risida qaror qabul qilindi va uning farmon va hukmlariga bo'ysunishga rozi bo'lishdi". Shunday qilib, Qutlug' Xotun majlisning qarori natijasida Kirmon taxtiga o'tirdi. Turk tarixida kamdan-kam uchraydigan bu voqea juda muhim o'rinni egallaydi. Ma'lumki, turk davlatlarida ayolga katta ahamiyat beriladi. Zarurat tug'ilganda davlat ustida ta'sir ko'rsatishi mumkin, shuningdek, xoqonlar xotinlari bilan janglarda qatnashishi mumkin edi. Shu yergacha Turkon ismini olgan xotunlarning davlat ustidagi faoliyati va egallagan kuchlarini ham bayon qilishga harakat qildik. Albatta, aytib o'tilgan Turkon Xotunlarning ham eng katta maqsadi hukmronlikni qo'lga kiritish bo'lgan. Hatto bu yo'lda qattiq kurashlar olib borganliklarini ilgari misollarda ta'kidlagan edik. Biroq Qutlug' Turkon Xotun hukmronlikni qo'lga kiritish uchun alohida harakat qilmagan, davlat majlisining qabul qilgan qarori bilan hukmronlikni egallagan.

Qutlug' majlisidagi davlat arboblarning hech biri Qutlug' Xotunning hokimiyatga kelishiga e'tiroz bildirmadimi? Albatta, bir qancha davlat arboblari bu holatga qarshi chiqdi. Ba'zilar mamlakatni Sultonning bolalariga topshirib, ular kattalashguncha xotini Qutlug' Xotun va kuyovi Amir Hojiy Leshkeriyning noibliklarini qo'llab-quvvatlaylik, ikkalasini ham Kirmonning hukmdori deb hisoblaylik, dedilar. Holbuki Amir Hojiy juda zolim va mast bir odam edi. Bunga qarshi Kirmon saroyining taniqli va obro'li shaxslari bu xabardan umuman xursand bo'lishmadi va Huloku Xon yoniga borib, shu kuni yordam so'rashdi. Qutlug' Xotunning ma'naviy qadriyatlarini Xonga sanab berishdi. Huloku Xon amirlarning iltimosiga ko'ra, Qutlug' Xotunning qadrini tushunib, yorlig' hukmini bajardi. Katta-kichik mamlakat ishlini bu ehtiyotkor Xotunning qo'lga topshirdi.

Shunday qilib, Huloku Xon Kirmonni uning o'g'illariga bag'ishladi, ularning yoshi kichikligi sababli Qutlug' Xotunning bolalarning noibesi sifatida davlat ishlini boshqarishini, xalqning tartib va osoyishtalikda yashashini ta'minlash vazifasini unga topshirishni ma'qul ko'rdi. Buni tasdiqlash bilan Huloku, shu bilan birga Qutlug' Xotunning Kirmon hukmdorligini tanigan bo'ldi. Hulokuning bir xonimning sultonligini tasdiqlashi juda diqqatga sazovor bir voqeadir. Chunki

Hulokuning bu tarzda harakat qilishida Qutlug' Xotunning bir xonim sultonga munosib tarzda harakat qilganligining katta ta'siri bo'lganligi fikrida edik.

Haqiqatan ham adolat va yaxshilikni yaxshi ko'radigan bu xotun davrida Kirmon xalqi juda tinch bir davrni boshidan kechirdi. Qo'lidan kelganicha fazilatlariga hurmat ko'rsatishga, yaxshilik muassasalari va binolarini ko'paytirishga, insof va intizom bilan harakat qildi, hatto Kirmonning dengiz va quruqlik transporti ma'lum bir tizimga keltirildi. Mustahkam irodali va kuchli hissiyotlarga ega bo'lgan Qutlug' Xotun davrida Qutlug' davlati yorqin bir davrni yashadi. Shu yergacha bayon qilishga harakat qilgan Turkon Xotunlar ko'proq olib borgan siyosatlarini va natijada davlatlarini qulashga olib kelgan bo'lsa-da, Qutlug' Xotun egallagan davlatini kuchaytirishga harakat qildi. Albatta, u ham boshqa Turkon Xotunlar kabi qo'lga kiritgan hukmronligini yo'qotmaslik uchun qattiq kurashlarga kirishadi.

“655/1257-yilda hokimiyatni qo'lga olgan Qutlug' Xotun yigirma besh yil davomida 681/1282-yilgacha hukmronlik qildi”. Uzoq vaqt davomida hokimiyatni qo'lida ushlab turgan Xotun o'sha davr sharoitiga ko'ra mo'g'ullar bilan munosabatlarini rivojlantirishni e'tiborsiz qoldirmadi. Buning uchun juda yaxshi biladigan siyosiy nikoh yo'lini tutdi va bunda ham katta muvaffaqiyatga erishdi. Ana shu Qutlug' Xotunning yigirma besh yillik siyosiy hayoti bu muvaffaqiyatli siyosatlar bilan o'tdi.

Qutlug' Turkon Xotun nasabi

Qutlug' Turkon Xotunning nasabiga oid manbalar bir-biri bilan mos kelmaydi. Bu masalada manbalar uch qismga bo'linadi. Mernissi va ba'zi manbalar Qutlug' Xotunning Barak Hojibning qizlaridan biri bo'lgan Xon Turkon ekanligini, hatto Barak Hojibning o'ziga juda yaqin bo'lgan jiyani Qutbiddinga qizini berib, uni kuyov qilib olganini ta'kidlaydi. Tarix-i Shabankara va Tarix-i Guzida asarlarida esa Qutlug' Xotunning Barak Hojibning qizi Xon Turkon emasligi, Xon Turkonning otasi tirikligida Qutbiddin bilan turmush qurgani, Kirmon taxtida bo'lgan Qutlug' Xotunning aslida Qutbiddinning sevimlisi yoki

kanizagi ekanligi haqida da'vo qilinadi. Spulerga ko'ra esa, Qutlug' Xotun Barak Hojibning xotini bo'lgan.

Bizda mavjud bo'lgan manbalarning hech birida Barak Hojibning to'rt qizining ismlari sanab o'tilganda Qutlug' Turkon (Turkon) ismi zikr qilinmagan. Agar Qutlug' ismining sulolaga mansub ism ekanligini va Turkon (Turkon) ismining, ilgari aytib o'tilganidek, aslida malikalarga beriladigan unvon ekanligini hisobga olsak, Barak Hojibning qizlarining hech biri bu ismni aniq olmaganligi tabiiy holatdir. Qutlug' Xotunning haqiqiy ismi Xon Turkon bo'lganmi yoki yo'qmi, degan savolga aniq javob berish qiyin. Biroq, aytib o'tilganidek, ko'pgina manbalar Qutlug' Xotunning Barak Hojibning qizi Xon Turkon ekanligini qabul qiladi.

Barak Hojibning jiyani Qutbiddin bilan qizi Xon Turkonni uylantirishi haqidagi masalaga kelganda, bu holat aslida ajablanarli emas. Chunki ilgari ta'kidlanganidek, Barak Hojib jiyaniga juda katta qadr qo'ygan, hatto uni voris etib tayinlagan. Qutbiddinni voris deb hisoblaganligi sababli, unga juda ishonch bildirgan. Hatto o'g'li o'rniga jiyaniga davlatini topshirgan. Bunday fikrga ega bo'lgan Barak Hojibning qizlaridan birini unga uylantirishi mumkin edi.

Qutlug' Xotunning Barak Hojibning qizi emas, balki Qutbiddinning sevimlisi yoki kanizagi ekanligi haqidagi da'voga kelganda, bu bizning fikrimizcha qabul qilinadigan holat emas. Chunki agar Qutlug' Xotun Sulton Qutbiddinning sevimlisi yoki kanizagi bo'lganida, qanday qilib davlat kengashi Sultonning o'limidan keyin taxtga kanizakni o'tqazishi mumkin? Agar davlat kengashi bir ayolni taxtga o'tqazayotgan bo'lsa, albatta bu ayol muhim suloladan bo'lishi kerak. Shu nuqtai nazardan ham aniq ko'rinib turibdiki, Qutlug' Xotun Barak Hojibning qizi bo'lishi kerak. Chunki Barak Hojib Qutlug' davlatini asos solgan va bu davlatga muhim xizmatlar qilgan shaxsdir. Uning naslidan bo'lganligi sababli Qutlug' Xotunning taxtga o'tirishi oson bo'lgan. Yana bu xotunning Barak Hojibning xotini ekanligi haqidagi da'vo ham bizning fikrimizcha unchalik ehtimolga ega emas.

Turkon Xotunning Sulton Hojjaq bilan kurashishi

Ma'lumki, bu davrda rasman hokimiyat Hojjaqning, amalda esa Qutlug' Turkon Xotunning qo'lida edi. Biroq, 655/1257-yildan keyin Qutlug' Xotun, o'gay o'g'li Sulton Hojjaqning yoshligidan foydalanib, mamlakatning barcha ishlarini o'zi boshqargan. Dastlab ikkalasi ham bir-biri bilan yaxshi munosabatda bo'lib, aslida ona va o'g'il kabi samimiy muhitda bir taxtda davlatni boshqarishga harakat qilishgan. Bu yaxshi munosabatlar, albatta, Sulton Hojjaqning yoshligi va davlat boshqaruvi sohasida o'gay onasi Qutlug' Xotun kabi bilimli bo'lmaganligining katta ta'siri bor edi. Ana shu Qutlug' Xotun uchun ham qo'ldan boy berilmaslik kerak bo'lgan katta imkoniyat bo'ldi. Albatta, bu yaxshi munosabatlar Sulton Hojjaqning o'zini anglasha boshlagan yoshgacha davom etdi va shu davrdan boshlab Sulton bilan Qutlug' Xotunning orasi ochildi.

Bu vaqtlarda Qutlug' Xotun ham bo'sh o'tirmadi va siyosiy nikohlar orqali Ilxoniylar sulolasi bilan juda yaxshi aloqalar o'rnatdi. Qizi Podshoh Xotunni Hulokunning o'g'li Abaqa Xonga uylantirdi. Bu nikohlarning eng qiziqarli jihati kelinning musulmon, kuyovning esa buddist bo'lganligi edi. Podshoh Xotun bolalar orasida erkak kabi tarbiyalangan edi. Darhaqiqat, Qutlug' Xotun bu nikoh orqali Ilxoniylar sulolasi bilan aloqalarini mustahkamladi, hatto 662/1264-yilda Huloku tomonidan tan olindi va "Ismatu'd-Dunya va'd-Din" unvonini oldi, uning nomidan masjidlarda xutba o'qitildi. Shuningdek, bu davrda Chig'atoy qo'shini va Barako'g'lining Ilxoniylar hukmdori Abaqa Xon bilan urushib, Eronni qo'lga kiritish maqsadida Amudaryodan o'tganlarida, Qutlug' Xotunning Sulton Hojjaqni katta qo'shin bilan kuyovi Abaqa Xonning qo'shiniga qo'shilish uchun yuborganini ko'ramiz. Ilxoniylar bilan dastlab o'rnatilgan qarindoshlik aloqalari keyingi davrlarda yanada rivojlantirildi. Chunki Qutlug' Xotunning yordam yuborishi, shubhasiz, kuyovi Abaqa Xonning xushini keltirdi. Aloqalarning rivojlanishi eng ko'p Qutlug' Xotunning ishiga yaradi. Chunki Qutlug' Xotun hokimiyatni o'gay o'g'li Hojjaq bilan birgalikda qo'llagan. Garchi Hojjaqning yoshligidan hozircha foyda ko'rgan bo'lsa ham, qanday bo'lmasin, davlatlar bilan diplomatik aloqalarni rivojlantirish foydali bo'lishini o'ylagan. Darhaqiqat, shunday bo'ldi. Hojjaqning

bilimsiz deb hisoblanishi mumkin bo'lgan yoshi va bu yoshning salbiy harakatlari ham uning oxirini tayyorladi, ham o'gay onasi Qutlug' Xotunning o'z davrida o'rnatgan davlatlararo yaxshi aloqalarning foydasini ko'rdi va o'g'liga qarshi kuchini oshirdi. Manbalar bu fikrlarimizni tasdiqlaydigan muhim bir voqeadan gapirib beradi:

“Hojjaqni ishongan ba'zi kishilar Qutlug' Xotunga qarshi qo'zg'atishga kirishdilar. Bir ziyofat kechasida Hojjaq mast bo'lib, birdaniga Qutlug' Xotunning bu majlisda raqsga tushishini buyurdi. Har doim o'lchovli harakat qilgan Qutlug' Xotun bundan mamnun bo'lmagan bo'lsa ham, Hojjaqning mast ekanligini, bu holatda unga qarshilik ko'rsatish to'g'ri emasligini tushunib, raqsga tushishga majbur bo'ldi va istamay-istamay bir necha marta qo'llarini ko'tarib tushirib o'ynadi. U, etagini uchirar ekan, Hojjaqning odamlari quyidagi baytni aytishdi:

‘Sening baxting va yulduzing yosh, lekin falak qariydir;

Qarining o'z navbatini yoshga topshirishi yaxshidir’.

Ana shu voqea Hojjaqning hali davlatni boshqarishga layoqatli bo'lmaganligining, yo'naltirishlarga ochiq va hali bilimsiz deb hisoblanishi mumkin bo'lgan yoshda ekanligining eng yaxshi ko'rsatkichidir. Ma'lumki, Qutlug' davlatining hokimiyati rasman Hojjaqning, amalda esa Qutlug' Turkon Xotunning qo'lida edi. Ya'ni sulton sifatidagi shaxs Hojjaq bo'lsa ham, davlat ustida asl ta'sir ko'rsatgan shaxs Qutlug' Xotun edi. Bizning fikrimizcha, Qutlug' Xotun bu voqeani Hojjaqni yo'q qilish uchun bahona sifatida qabul qilgan bo'lishi kerak. Chunki ilgari aytib o'tilganidek, o'gay o'g'li Hojjaqni yo'q qilish niyati bor edi. Bundan tashqari, albatta, bu voqea o'sha davrning juda og'ir boshli, hamma tomonidan sulton sifatida qabul qilingan Qutlug' Xotunning g'ururiga teggan bo'lishi ham tabiiy.

Darhaqiqat, bu voqeani unutilmay, juda ranjigan Qutlug' Xotun kuyovi Abaqa Xondan yordam so'radi. Abaqa Xon, qaynasi va Kirmon noibasi Qutlug' Xotunga qarshi Sulton Hojjaqning bu yengil harakatini yoqlamadi va quyidagi farmonni chiqardi: “Bundan buyon Hojjaq Kirmon ishlaridan qo'lini tortsin va davlat ishlarini har tomonlama Turkon Xotunga topshirsin”. Qutlug' Xotunning

qaytganidan keyin, Hojjaq hukumatni qayta qo'lga kiritish maqsadida yashirincha O'g'aday Xonning o'g'illariga bordi. Bunga javoban Qutlug' Xotun ham Abaqa Xon huzuriga bir kishi yuborib, holatni bildirdi. Abaqa buning ustiga juda g'azablangan holda Hojjaqni qo'lga olinib, qo'shinga olib kelishni buyurgan farmon yozdi. Hojjaq bu haqda xabar olib, elchilar kelishidan oldin Sistonga ketdi. Olti oy o'tdi. Abaqa Xonning bu yerlarga hujum qilishga tayyorlanayotgani haqidagi xabarni eshitib, Dehliga qochdi va u yerda o'n yil bir qasrda qamalgan holda yashadi. Faqat har hafta saltanat saroyiga bir marta borardi. Sulton Jaloliddin Abu-l Muzaffar Xalji Hindistonda hukmdor bo'lgach, unga Kirmon yerlariga qayta ega bo'lishi uchun yordam berdi; tantanali tarzda urushga tayyorlandi. Shuningdek, saltanat ramzlari bo'lgan chitir, do'l, qus va bayroqlar berib, saltanat marosimini o'tkazdi. Shunday qilib, Kirmonga safarga chiqqan Hojjaq, Bakr deb atalgan joyga kelib, kasal bo'ldi va 690/1291-yil Zulhijja oyining bir payshanba kechasida vafot etdi. O'ztuna, Hojjaqning 37 yoshida vafot etganini bildiradi.

Shunday qilib, Qutlug' Xotun oldidagi to'siqlardan birini Ilxoniylardan olgan kuch yordamida yo'q qildi. Biroq, Hojjaqning yo'q bo'lishi Qutlug' Xotunni bir muddat xotirjam qilgan bo'lsa ham, uning oldiga yangi xavf – Hojjaqning ukasi yana bir o'gay o'g'li Jaloliddin Suyurg'atmish taxt uchun paydo bo'ldi. Garchi Qutlug' Xotun Sulton Hojjaq xavfidan kuyovi Abaqa Xonning yordami bilan qutulgan bo'lsa ham, bu yordam abadiy davom etadi, deyish mumkin emas. Abaqa Xonning o'limi bilan Ilxoniylardan olingan yordam tugadi. Shu sababli, Qutlug' Xotunning tarix sahnasiga chiqqan davri eri Sulton Kutbiddinning o'limi bo'lsa ham, uning yulduzi aslida Abaqa Xonni kuyovi qilib olgan va Ilxoniy davlati yordamini qo'lga kiritgan davrda porladi.

Turkon Xotunning Jaloliddin Suyurg'atmishga qarshi qattiq kurashi va Suyurg'atmishning sultonligi

Sulton Hojjaq, o'gay onasi Qutlug' Xotunning tahrirlari natijasida harakatga kelgan Abaqa Xondan qochayotganida, bu holat saltanat ustida yagona hokim kuch bo'lishni istagan Qutlug' Xotunning, albatta, ishiga yaradi. Sulton Hojjaq Dehlida

bo'lgan davrda Qutlug' Xotun to'liq mustaqil ravishda o'n ikki yil davomida Kirmon hukmronligini amalga oshirdi. Biroq, Qutlug' Xotunning saltanat yo'lidagi to'siqlar butunlay yo'q bo'lmadi. Bir ayolning davlat ustida ta'sirli ekanligini ko'rgan Hojjaqning ukasi Jaloliddin Suyurg'atmish bu imkoniyatdan foydalanib, saltanatni qo'lga kiritish maqsadida o'gay onasi bilan qattiq kurashga kirishdi.

Jaloliddin Suyurg'atmish, ukasi Hojjaqning achinarlisi oxirini ko'rgan va bundan saboq olgan bo'lsa kerakki, u ham dastlab Ilxoniylar davlati bilan yaxshi munosabatda bo'lish yo'lini tanladi. Abaqa Xonning qo'shiniga xizmatga kirdi, ukasining mol-mulkiga ega bo'ldi. Shuningdek, unga ov amirligi va ba'zi harbiy lavozimlar berildi, ammo hukmdorlik huquqi berilmadi. Shunday qilib, Suyurg'atmish Abaqa Xon xizmatiga kirish orqali uning g'azabini oldini olishga harakat qildi. Biroq, unga hukmdorlik huquqi berilmaganiga qaramay, Qutlug' Xotunning saltanat ishlariga aralasha boshladi, hatto uning nomi bilan birga o'z nomini ham xutbada o'qitishga va itoatsizlik qilishga kirishdi. Bir tomondan, Kirmonning nufuzli shaxslaridan bo'lgan, fitna ko'tarish bilan mashhur Muizziddin Malikshoh, isyonchi Shoh Malik, Amir Tulak va boshqa shaxslar Qutlug' Xotunning itoatidan chiqib, Suyurg'atmishning xizmatiga kirdilar. Suyurg'atmishning haddan tashqari harakatlari ko'paygach, Qutlug' Xotun, Hojjaq masalasida bo'lgani kabi, holatni qizi Podshoh Xotun orqali Abaqa Xondan yordam so'radi. Abaqa Xonning yordami kechikmadi va uning farmoniga ko'ra, Suyurg'atmishning Kirmon hukumatiga, ukasidan meros bo'lib qolgan ov amirligi va shaxsiy mulkiga hech qanday aralashishi mumkin emas edi. Shunday qilib, Abaqa Xon darhol voqeaga aralashdi va Hojjaqdan qolgan barcha huquqlar Suyurg'atmishning qo'lidan olindi.

Biroq, Suyurg'atmish voqeasi Hojjaq voqearidan juda farq qiladi. Chunki biz voqealar rivojiga qarab, Suyurg'atmishning ukasi Hojjaq kabi harakat qilganini, balki aqlliyoq harakat qilganini ko'ramiz. Abaqa Xon bilan aloqalariga ahamiyat bergan Suyurg'atmish, barcha huquqlari qo'lidan olinsa ham, Abaqa Xonga bo'lgan sadoqatidan hech qachon voz kechmadi va unga bo'lgan sadoqatini qandaydir tarzda isbotladi.

“680/1282-yil oxirida Abaqaning vafoti haqidagi xabar keldi va uning o‘rniga Ahmad Takudar keldi. Qutlug‘ Xotun esa Kirmon damadi uchun shu kungacha ko‘rilmagan dabdabali motam marosimini o‘tkazdi. Abaqa Xon davrida ham Ahmad Sulton bilan Suyurg‘atmishni bog‘lovchi qadimgi do‘stlik aloqasi mavjud edi. Ahmadning onasi Kutay (yoki Kuti) Xotunning Suyurg‘atmishga Kirmon sultonligini berish va Qutlug‘ Xotunni lavozimidan chetlatish yo‘lida o‘g‘li Ahmad Xon ustida katta ta’siri bo‘lgan.”

Abaqa Xon vafotidan keyin Qutlug‘ Xotunning ishlari teskariga burila boshladi va Suyurg‘atmish Ahmad Takudar hokimiyatga kelishi bilan katta afzalliklarga ega bo‘ldi.

“Darhaqiqat, Jaloliddin Suyurg‘atmish qo‘shindan muvaffaqiyat qozonib yo‘lga chiqdi. Siyohkuh (Qorabog‘) deb atalgan joyga kelganida, qo‘shin tomonga ketayotgan Qutlug‘ Xotun bilan uchrashdi; qizi Podshoh Xotun ham uning yonida edi. Suyurg‘atmish Ahmad Xondan olgan farmonini darhol o‘qidi. Yillar davomida Kirmon chegaralari ichida to‘liq mustaqillik va tartib bilan hukmronlik qilishga odatlangan Qutlug‘ Xotun yo‘lda olgan bu qat’iy xabardan shunchalik xafa bo‘ldiki, o‘zini yo‘qotib, hushidan ketdi. Sulton Suyurg‘atmish, Xotunning yonida turgan Kirmon amirlari va beklariga o‘zi bilan birga bo‘lishlarini va Qutlug‘ Xotundan ajralib, birga Kirmon qaytishlarini taklif qildi. Bu chaqiriqni olgan amirlar yangi hukmdorga ergashdilar va Kirmon qaytishdi.”

Shunday qilib, Suyurg‘atmish o‘gay onasi Qutlug‘ Xotunga qarshi katta muvaffaqiyatga erishdi va Kirmonning yagona hukmdoriga aylandi. Hatto u buning bilan ham cheklanmadi, Qutlug‘ Xotunni tahdid sifatida ko‘rmaslik, uning ta’sirini pasaytirish uchun uning nufuzini ham qo‘lga kiritishga harakat qildi. U bu sa’yida katta darajada muvaffaqiyat qozondi. Biroq, shunchalik keng nufuzga ega bo‘lgan va davrga o‘z izini qoldirgan bir Xotunni yolg‘iz qoldirish unchalik oson bo‘lmadi.

“681/1282-yil Rabiulavval oyida Kirmon taxtiga o‘tirgan Sulton Suyurg‘atmish uchun yangi qasos rejaları tayyorlandi. Yomon xulqi bilan tanilgan Muizziddin Malikshoh, Sultondan qasos olishga tayyorlandi. Kurch Malik,

Muizziddin tayyorlayotgan fitna olovini o'chirib, xalqni tinchlik va osoyishtalikda saqlash maqsadida harakat qildi. Biroq, ba'zi umarolarning Suyurg'atmishni o'ldirib, o'rniga Qutlug' Xotunning nevarasi Suyuk Shohni taxtga o'tkazish istagini oldini ololmadi. Suyuk Shah bu sirni vaqtdan oldin bilib olgach, nima bo'lishini bilmay, darhol amakisi Sulton Suyurg'atmishga holatni aytdi. U ham umarolarning yetakchilarini yig'ib, ochiq maydonda sud qildi va jinoyatlarini iqror bo'lganlarni qilichdan o'tkazdi."

Shunday qilib, Sulton Suyurg'atmish o'ziga qarshi chiqqanlarni yo'q qilib, saltanatini mustahkamlagan. U aqlli siyosat yuritib, o'sha davrga o'z izini qoldirgan va hech qanday to'siqni e'tiborga olmagan o'gay onasi Qutlug' Xotunning qattiq kurashlari natijasida uni yo'q qilgan. Uning eng aqlli harakati, ilgari ta'kidlaganimizdek, Ilxoniylar bilan aloqasini uzmasligi va ular bilan yaxshi munosabatlar o'rnatishga harakat qilganligi edi. Chunki Sulton Suyurg'atmish, Qutlug' Xotunning yaxshi munosabatlar o'rnatish siyosatini diqqat bilan kuzatib, uning bu borada qanchalik muvaffaqiyatli ekanligini tushungan. Qisqa qilib aytganda, Sulton Suyurg'atmish o'gay onasi Qutlug' Xotunni o'z siyosati bilan mag'lubiyatga uchratgan.

Qutlug' Xotunning o'limi bilan uning davridagi kurashlar va siyosiy harakatlar yakuniga yetdi. Biroq, uning qizlari, xususan Podshoh Xotun, onasining yo'lidan borib, saltanatni qo'lga kiritish uchun yangi kurashlarni boshladi. Bu jarayon Kirmon davlatining zaiflashuviga va nihoyatda inqirozga olib keldi. Qutlug' Xotunning davri, bir tomondan, davlatning gullab-yashnagan davri bo'lsa, ikkinchi tomondan, uning shaxsiy ambitsiyalari tufayli davlatning zaiflashuviga sabab bo'lgan davr sifatida tarixda qoldi.

Qutlug' Xotunning o'limi (681/1282–3) bilan uning davri tugadi, ammo uning merosi va ta'siri keyingi davrlarda ham davom etdi. Uning qizlari, xususan Podshoh Xotun, onasining siyosiy yo'nalishini davom ettirishga harakat qilishdi, ammo bu harakatlar davlatni yanada inqirozga olib keldi. Natijada, Kirmon davlati asta-sekin zaiflashib, nihoyatda boshqa kuchlar ta'siriga o'tdi.

Qutlug' Xotunning hayoti va faoliyati tarixda ayollarning siyosiy maydonda qanday muvaffaqiyatlarga erishishi mumkinligini ko'rsatadi. Biroq, shu bilan birga, shaxsiy ambitsiyalar va hokimiyat uchun kurashlar davlatning barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligini ham ko'rsatib beradi. Qutlug' Xotunning davri, bir tomondan, kuchli va mustaqil ayol hukmdor sifatida, ikkinchi tomondan, davlatning zaiflashuviga sabab bo'lgan shaxsiy ambitsiyalar bilan tarixda o'z izini qoldirdi.

Turkon Xotunning o'limi

Sulton Suyurg'atmishdan ajralgach, Qutlug' Xotun to'g'ri Ahmad Xon huzuriga bordi. U o'zi bilan birga ko'plab qimmatbaho sovg'alarni olib keldi. Sohib-i devon Shamsiddin Juvayniy unga hurmat ko'rsatish uchun oyoqqa turdi. Qutlug' Xotun qizlari Bibi Turkon va Podshoh Xotunni ham o'zi bilan olib kelgan edi. Kirmonning muhim shaxslaridan Xoja Zohiriddin Yamin ul-Mulk va Tojiddin Satilmish, Sulton Suyurg'atmishga bo'ysunmaslikni va Qutlug' Xotunning xizmatida qolishni afzal ko'rishdi. Qutlug' Xotun bu safarida qo'shinda katta hurmatga sazovor bo'ldi va unga quyidagi farmon yozildi: "Sulton Suyurg'atmish va Turkon Xotun Qutlug' (Qoraxitoy) davlatini teng huquqlar bilan boshqarsinlar". Xon tomonidan berilgan bu yozma farmon Xonning onasi Kuti Xotun va So'g'unchoq Noyon tomonidan yoqimsiz deb topildi. Ular Ahmad Xonga: "Agar bu farmonni bajarsangiz, Suyurg'atmish sizdan nafratlanib, Xurosonga Argun O'g'ul yoniga borib, unga qo'shiladi. Yaxshisi, Turkon Xotun qishni shu yerda o'tkazsin; yozda Suyurg'atmish ham kelsa, ikkalasining huzurida bu masala hal qilinsin", deb taklif qilishdi. Shu sababli, Qutlug' Xotun qishni Zimiston (yoki Bardo)da o'tkazdi. Sohib-i devon Shamsiddin tomonidan unga ko'plab mehribonlik va e'tibor ko'rsatildi. Yoz kelganda, Tabriz tomoniga, Charondobga bordi. Biroq, ko'p o'tmay, qayg'udan kasal bo'lib vafot etdi (681/1282–3).

Suyurg'atmish davrida Ahmad Xon bilan o'rnatgan do'stona aloqalarining katta foydasini ko'rgan Qutlug' Xotun, o'zining eng katta to'sig'i bo'lgan o'gay onasidan xalos bo'ldi. Albatta, Qutlug' Xotunning o'limi bilan barcha to'siqlar yo'q bo'lmadi. Uning o'g'il bolalar kabi tarbiyalagan va turli davlatlar bilan

siyosiy nikohlar tuzgan qizlari, xususan Podshoh Xotun, onasi Qutlug' Xotunning izidan borib, taxtning yagona hukmdori bo'lish uchun kurash olib bordi.

“Qutlug' Xotunning qizi Bibi Turkon (Turkon) bu vaqtda qo'shinda edi; darhol Charondobga keldi. Podshoh Xotun ham Kirmon tomonga yo'l oldi. Onasining jasadini Bibi Turkan Kirmon olib keldi. Sulton Suyurg'atmish va Kirmonning katta amirlari uni kutib olishdi va Bibi Turkonga ta'ziya bildirishdi. Qutlug' Xotunni shaharning eng chiroyli joyidagi madrasa qurbonasiga dafn qilishdi.” O'ztuna Qutlug' Xotunning Kirmonning Ko'k Gumbazda dafn etilganligini qayd etadi.

Qutlug' Xotun 655/1257-yildan farmon chiqqunga qadar noiblik qilib, Hojjaqning Kirmonni tark etganidan 681/1282–3-yilgacha yigirma besh yil davomida Kirmon taxtida sultonlik qildi va tarixda qayd etilgan nodir ayollardan biriga aylandi. Uning davrida Qutlug' davlati yorqin davrni boshidan kechirdi, olimlar va xalq uning himoyasida bo'ldi. Biroq, taxtda yagona hokim bo'lish uchun olib borgan qattiq kurashlari va bu yo'lda tuzgan siyosiy nikohlari orqali davlatlar bilan ittifoq tuzishi, bir oydin Qutlug' davlatini zaiflashtirdi. Uning o'limidan keyin bu yo'nalishni davom ettirishni maqsad qilgan qizlari davlatni yanada chalkashtirib yubordi.

TURK TARIXIDAGI BOSHQA TURKONLAR

Turk davlatlarida har bir sohada ta'sirli bo'lgan bir nechta Turkonlar misolini keltirishga harakat qilganimizdan tashqari, davrga o'z izini qoldirgan boshqa Turkon Xotunlar ham bo'lganligini unutmasligimiz kerak. Ulardan birinchisi, Sulton Malikshohning Safariyya Xotundan tug'ilgan o'g'li Sanjarning xotini Turkon Xotundir. Sulton Sanjar, o'zidan oldin bo'lgan siyosiy nikohlar siyosatini davom ettirgan. U bu nikohlar orqali boshqa sultonlarda bo'lgani kabi siyosiy aloqalarni rivojlantirishni maqsad qilgan.

“Ikki o'g'li (Malikshoh va Tug'rulshoh) bolalik chog'ida vafot etgan Sulton Sanjarning faqat to'rt qizi tirik edi. To'rt qizidan Gavhar Nasab Xotunni jiyan Sulton Mahmudga berib, jiyanini kuyovi qildi va voris deb e'lon qildi. Gavhar

Nasab Xotun vafot etgach, jiyani Sulton Mahmudga boshqa qizi Mahmalak Xotunni berdi. Qizlaridan Amira Xotun, Xalifa (1118–1135) Mustarshid bilan turmush qurdi. Shu tariqa Xalifa ham Sulton Sanjarning kuyoviga aylandi. Qizi Malika Xotunni esa Qoraxoniylarning Buyuk Xoni (1102–1130) Arslon Muhammad Xonga berdi (bundan tug‘ilgan Mahmud Xon II, keyinchalik olti yil davomida bobosi Sulton Sanjarga saltanat noibi bo‘ladi).”

Shunday qilib, Sulton Sanjar, nikohlar orqali ham jiyani Sulton Mahmudga, ham Xalifa Mustarshidga, ham Qoraxoniylarning Buyuk Xoniga qarshi muhim kuchga ega bo‘ldi va ularni Buyuk Saljuqiylar davlatiga bog‘lab qo‘ydi. U, shu siyosatni davom ettirish maqsadida Qoraxoniylar malikasi Turkon Xotun bilan nikoh qurdi.

Turkon Xotunning nasl-nasabi haqida: Al-Husayniy va ba’zi manbalarda Turkon Xotunning otasi Samarqand hukmdori Arslon Xon Muhammad deb qayd etilgan. Bundan tashqari, Ibn al-Asirning yozishicha, Sulton Sanjar 524-yil Rabiulavval (Fevral–Mart 1130) oyida Samarqandni egallaganda, falaj bo‘lgan Muhammad Xonga omonlik berib, qizi yonida qolishiga ruxsat bergan.

Bu nikoh Sanjar davrining eng diqqatga sazovor nikohi sifatida tarixga kirdi. Ma’lumki, o’sha paytda Qoraxoniylar Saljuqiylarga bo‘ysunib, o‘z mavjudligini saqlab qolgan edi. Ba’zida Arslon Xon o‘ziga bo‘ysunganlarga qarshi isyonkorona harakat qilsa ham, Sulton Sanjarning aqlli siyosati, ya’ni Arslon Xon bilan nikoh aloqasini o‘rnatish orqali Qoraxoniylar ustidan ta’sir o‘tkazish imkoniyatiga ega bo‘ldi.

Sulton Sanjar, Buyuk Saljuqiylar davlatining sakkizinchi sultoni edi. M.Altay Ko‘yimning so‘zlariga ko‘ra, Sanjar davrini “II Imperatorlik davri” deb ham atash mumkin. Chunki Sulton Malikshoh vafotidan keyin Turkon Xotun bilan boshlangan taxt kurashlari natijasida davlat o‘zining sobiq qudratini yo‘qotdi. Sanjar bilan birga davlat yo‘qotgan hokimiyatini katta darajada qaytarib oldi. Biroq 1130–1140–yillarda davom etgan Qoraxitoy hujumlari, Qarluqlarning mamlakatdan quvilishi va ularning Qoraxitoylarga boshpana topishi natijasida,

Samarqand yaqinidagi Katvon sahrosida bo'lib o'tgan jangda Sulton Sanjar mag'lubiyatga uchradi (9-sentyabr 1141).

Shundan keyin Buyuk Saljuqiylar davlati qon yo'qotishni boshladi. O'g'uzlar isyoni natijasida Sulton Sanjar va Turkon Xotun O'g'uzlarga asir tushdi va Saljuqiylar davlati O'g'uzlarning talon-tarajiga duch keldi.

Manbalarda Sulton Sanjarning xotini Turkon Xotun haqida ko'p ma'lumot yo'q, bu esa Xotunning davrga ta'sir ko'rsatgan Sulton Malikshohning xotini yoki Xorazmshoh Alouddin Muhammadning onasi Turkon Xotun kabi davlat siyosatida ta'sirli bo'lmaganligini anglatadi.

Manbalarda odatda bir xil ma'lumotlar mavjud bo'lib, Turkon Xotunning Sulton Sanjar bilan birga Qatvon jangida Qoraxitoylarga asir tushgani, bir yil asirlikda yashagani qayd etilgan. Sulton Sanjarning xotini Turkon Xotun O'g'uzlar qo'lida asir bo'lganligi sababli, uzoq vaqt qochishga urinmagan, ammo 551 (1156) yilda Turkon Xotunning qochishni sultonning boshiga solishi bilan Termiz hokimi Ahmad Kamach Sultonni qochirib, Termizga olib ketgan.

Ba'zi manbalarda esa Turkon Xotun va Sulton Sanjarning uch yil davom etgan asirlik yillarida Turkon Xotun vafot etganidan keyin, Sulton Sanjar O'g'uzlar qo'lidan qochish yo'llarini qidira boshlagan va bu qiyinchilik bilan amalga oshirgan. Husayniy va ba'zi manbalarda Turkon Xotunning besh yuz ming, uning yonidagilarning esa yuz ming dinor evaziga ozod qilingani qayd etilgan.

Sulton Malikshohning xotini Turkon Xotunning siyosati natijasida zaiflashgan, hatto qulash arafasiga kelgan Buyuk Saljuqiylar davlati, Sulton Sanjar davridagi Qatvon mag'lubiyati bilan qulash jarayoniga kirdi va hatto Islom dunyosini siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy inqirozga olib keldi. Sulton Sanjar bu mag'lubiyatdan keyin o'zini yig'a olmadi va 1157-yil 29-aprelda vafoti bilan Buyuk Saljuqiylar davlati tarix sahnasidan chiqdi.

Turk tarixida Turkon unvonini olgan xotunlarning ko'pchiligi davlat ichida davlat qurish siyosati, davlatga qarshi faoliyatlari va turli ittifoqlar tuzish orqali diqqatga sazovor bo'lgan bo'lsa, ba'zi Turkonlar davlatga qarshi faoliyat olib

bormagan va o'z holida yashagan. Hatto ular o'zlarining moddiy imkoniyatlari bilan davlat foydasiga faoliyat olib borishgan.

Saljuqiylar va boshqa turk davlatlarida ayollar, tashkil etgan vaqf, kasalxona, turar joylar va savobli muassasalar orqali jamiyat hayotiga muhim hissa qo'shgan, davrning yetakchi olimlarini har tomonlama qo'llab-quvvatlagan va ilm-fan rivojiga inkor etib bo'lmaydigan darajada muhim hissa qo'shgan.

Turk tarixida tilga olingan Turkonlardan tashqari, nomlari ko'p tilga olinmagan, ammo tarixni yoritish nuqtai nazaridan muhim deb hisoblagan boshqa Turkonlar quyidagilardir:

- "Saljuqiylarning Mosul Atabeylaridan Arslonshoh I ning singlisi va shu bilan birga Shom, Baalbek Ayyubiylar maliki Malik al-Ashraf Muzaffariddin Musoning xotini Turkon (Turkan) Xotun."

- "Sa'dning qizlaridan Jaloliddin Xorazmshohning xotini Turkon Xotun (1228)."

- "Jaloliddin Xorazmshohning, Malik as-Solih Ismoil Zangiy (1259) bilan turmush qurgan qizi Turkon Xotun."

- "Chingizxonning amiri Hojib Donishmandning xotini Turkon Xotun."

- Jaloliddin Xorazmshohning mo'g'ullarga asir tushgan va Mosul hokimining o'g'li Malik Solihga turmushga berilgan qizi Turkon unvoni bilan tanilgan.

Saljuqiylar Atabeyi Sa'd vafot etganida, o'g'li Muhammad kichik bo'lganligi sababli, uning onasi ikki yarim yil (H. 670) davomida Turkonlik qilib, davlatni boshqargan va oilaning boshqa vorislari bilan taxt uchun kurashdan qochmagan. Saljuqiylarning davomi bo'lgan va to'g'ridan-to'g'ri O'g'uzlarning Salur urug'idan chiqqan bu oilada ham bu unvonning mavjudligi tabiiy hol edi.

Qarluqlarga mansub bo'lgan, Almalik xoni Tug'rulning xotini Silig Turkon, Kirmon Qoraxitoylaridan Barak Hojibning qizlari Sevinch Turkon, Yoqub Turkon, Xon Turkon kabi nom va unvonlar bilan tanilgan. Ulardan birinchisi Chig'atoyning, ikkinchisi Qutbiddin Mahmud Yazdiyning nevarasi Muhiddin

Somning, uchinchi Qutbiddin Mahmud Yazdiyning, to'rtinchi esa Qutbiddin Tayanguning xotini edi.

Mana, nomlari tilga olingan bu Turkonlar turli davlatlar bilan siyosiy nikohlar tuzish orqali o'zlarining mavjud kuchlarini yanada mustahkamlashgan va davlatlar tarkibida boshqa xotunlarga qaraganda ko'proq ta'sir ko'rsatishgan. Bu xonim sultonlarning hammasi bir xil darajada davlatlar ustida ta'sirli bo'lmagan, ba'zilari, masalan, Sulton Malikshohning xotini Turkon Xotun va Xorazmshoh Alouddin Muhammadning onasi Turkon Xotun kabi davlatlar tarkibini buzadigan siyosat olib borgan bo'lsa, boshqalari, masalan, Sulton Sanjarning xotini Turkon Xotun va Qutbiddin Muhammadning xotini Qutlug' Turkon Xotun kabi davlat tarkibini buzadigan darajada xavfli bo'lmagan.

Shunga qaramay, bir xil siyosiy kuchga ega bo'lgan Turkonlarning harakatlarini to'xtatish uchun hech qanday mexanizm tuzilmaganligi davlatlarning eng katta xatosi bo'lgan.

TURKON XOTUNLARNING UMUMIY XUSUSIYATLARI

Ishimizning shu qismida Turk tarixiga iz qoldirgan Turkonlar, ularning faoliyati va davlatlar ustidagi ta'sirlari haqida gapirdik. Bu qismdagi asosiy maqsadimiz Turkonlar haqidagi xulosalarimizni baham ko'rish va bu xonim sultonlarning umumiy xususiyatlarini ochib berishdir. Bu borada Turkonlarning umumiy xususiyatlarini va olgan xulosalarimizni quyidagicha sanab o'tishimiz mumkin:

1. "Ikki davrda yashaganlar": Turkonlar tarixda ikki alohida davrni boshidan kechirgan. Birinchi davr, erlari bo'lgan sultonlar to'liq hokimiyatda bo'lgan va ular bilan siyosiy nikohlar orqali tarix sahnasiga chiqqan davr. Ikkinchi davr esa, erlari vafot etgach, rejalarini ochiqdan-ochiq amalga oshirgan va ularning yulduzlari haqiqatan ham porlagan davr. Turkonlar bu ikki davrni yashab, davrga mos siyosat olib borishgan.

2. "Asil naslga ega bo'lish": Turkonlar asil nasldan kelgan bo'lishlari muhim, ammo bu yetarli emas. Ular juda go'zal, jozibali, aqlli, sovuqqonli va jasur

bo'lishlari kerak. Masalan, Buyuk Saljuqiylar sultoni Malikshohning xotini Turkon Xotun, Xorazmshoh Alouddin Muhammadning onasi Turkon Xotun va boshqa Turkonlar ham aynan bu xususiyatlarga ega bo'lishgan.

3. "Maxsus tarbiya va ta'lim": Turkonlik keyinchalik qo'lga kiritiladigan unvon bo'lib, bu unvon faqat kichik yoshdagi Turk malikalariga berilgan va ularga maxsus ta'lim berilgan. Bu xonim sultonlar davlat boshqaruvi, qo'shin boshqaruvi va harbiy harakatlar bo'yicha bilimga ega bo'lishgan.

4. "Go'zallik va nufuz": Turkonlar juda go'zal va jozibali bo'lib, saroy ichida katta nufuzga ega bo'lishgan. Hatto dunyodagi eng qudratli Turk hukmdorlari ham ko'pincha bu xonim sultonlarga qarshi chiqa olmagan, aksincha ularning ta'sirida qolgan. Masalan, Buyuk Saljuqiylar sultoni Malikshohning xotini Turkon Xotun va Xorazmshoh Alouddin Muhammadning onasi Turkon Xotun kabi xonimlar shu xususiyatlarga ega bo'lishgan.

5. "Siyosiy nikohlar": Turk davlatlarida chet el malikalari bilan siyosiy nikohlar tuzilgan. Turkon unvoniga ega bo'lgan xonimlar ham kichik yoshdan boshlab siyosiy nikohlar uchun tayyorlangan Turk malikalari bo'lishgan. Turk tarixidagi Turkonlarning hammasi Turk naslidan bo'lib, ular o'z nasllariga juda sodiq bo'lishgan va kelgan davlatlarga hukmronlik qilishni maqsad qilishgan.

6. "Kuch va hokimiyat": Turkonlar katta kuchga ega bo'lishgan. Ularning iqto viloyatlari, devon tashkilotlari, qo'shinlari, xazinalari, farmonlar chiqarish huquqlari bor edi. Ammo davrning ijtimoiy va iqtisodiy darajasi ularning kuchiga ta'sir ko'rsatgan. Turk tarixidagi eng qudratli Turkonlar orasida Buyuk Saljuqiylar sultoni Malikshohning xotini Turkon Xotun va Xorazmshoh Alouddin Muhammadning onasi Turkon Xotun bor.

7. "Boshqa xonimlarga qattiq munosabat": Turkonlar boshqa xonimlarga nisbatan juda qattiq munosabatda bo'lishgan. Ular erlarining boshqa xotinlarining o'g'illarini vorislikka qo'ymaslik uchun katta kurash olib borishgan.

8. "Ulamo bilan yaxshi munosabat": Turkonlar siyosiy kurashlarida ulamoni kuch sifatida ko'rib, ular bilan yaxshi munosabatda bo'lishgan. Ular olimlar va diniy yetakchilarning qo'llab-quvvatlashini qo'lga kiritishga harakat qilishgan.

9. “Ijtimoiy, iqtisodiy va diniy ta’sir”: Turkonlar nafaqat siyosiy, balki ijtimoiy, iqtisodiy va diniy sohalarida ham katta ta’sir ko’rsatishgan.

10. “Umumiy siyosat”: Barcha Turkonlarning asosiy maqsadi kelgan davlatlarga hukmronlik qilishdir. Biroq, Buyuk Saljuqiylar sultoni Malikshohning xotini Turkon Xotun saltanat uchun kurashdan tashqari, Abbosiylar xalifasi bilan ham kurashib, xilofatda ta’sirli bo’lishni maqsad qilgan.

11. “Siyosiy ittifoqlar”: Turkonlar siyosiy maqsadlariga erishish uchun turli ittifoqlar tuzishgan. Biroq, bu harakatlar ko’pincha ularning oxirini tayyorlagan va ko’plab dushmanlar keltirib chiqargan.

12. “Haddan tashqari ambitsiya”: Turkonlarning haddan tashqari ambitsiyalari nafaqat davlatlar, balki o’zlari uchun ham salbiy oqibatlariga olib kelgan. Ko’pchilik Turkonlar suiqasd yoki surgun va asirlikda hayotlarini yakunlashgan.

13. “Davlatlarga zarar yetkazish”: Turkonlar siyosiy ambitsiyalari tufayli ko’plab begunoh odamlarning hayotiga zomin bo’lishgan va qardoshlar, amakilar va jiyanlar o’rtasida taxt uchun kurashlarga sabab bo’lishgan.

14. “Yaxshi ishlar”: Ba’zi Turkonlar yaxshi ishlari bilan ham ajralib turishgan. Ular xayr-ehson ishlari bilan shug’ullanishgan va davlatning qiyin paytlarida erlarini qo’llab-quvvatlashgan. Masalan, Buyuk Saljuqiylar sultoni Sanjarning xotini Turkon Xotun va Qutbiddin Muhammadning xotini Qutlug’ Turkon Xotun shular jumlasidandir.

Xulosa qilib aytganda, Turkonlar Turk tarixida muhim rol o’ynagan, ularning ta’siri va faoliyati davlatlarning rivojlanishiga ham, inqiroziga ham sabab bo’lgan. Ular o’z davrlarining eng qudratli va ta’sirli ayollari bo’lishgan.

XULOSA

Turk tarixining har bir bosqichida muhim o‘rin tutgan xonim sultonlar o‘zlarining mavqelarini keyinchalik qo‘lga kiritgan unvonlar orqali egallashgan. Ular hukmdor xotinlaridan tashqari, sulolaga mansub malikalar ham Katun (Xotun), Malika, Oltun Tarim, Kunchuy, Katun Kunchuy va Turkon kabi muhim unvonlar bilan taqdirlangan. Bu unvonlarga ega bo‘lgan xonimlarning hammasi bir xil e‘tibor va qiziqishga sazovor bo‘lmagan. Turkon unvoniga ega bo‘lgan xonimlar boshqa ayollar orasida eng katta hurmatga sazovor bo‘lib, hukmdor huquqlariga ega bo‘lgan xotun ma‘nosini anglatadi. Bu unvon birinchi marta Uyg‘urlar davrida qo‘llanilgan bo‘lib, eng ko‘p Qoraxoniylar, Buyuk Saljuqiylar, Xorazmshohlar va Qutlug‘xonlilar davrida uchraydi.

“Itoat qilinadigan ayol” deb nomlangan Turkon unvoniga ega bo‘lgan ayollar qanday qilib va nima asosida bu unvonga ega bo‘lishgan? Bu unvonli ayollar ma‘lum siyosiy maqsadlar uchun tayyorlangan. Ular ham ona, ham otalar tomonidan juda asil va sharaflil oilalarga mansub bo‘lishgan. Faqat asil naslga ega bo‘lish Turkon unvonini olish uchun yetarli deb hisoblanmagan. Qutlug‘ Turkon Xotunning qizlaridan Bibi Xotun bu unvonga ega bo‘lsa-da, o‘g‘il bolalar kabi tarbiyalangan Podshoh Xotun Turkon unvoni bilan atalmagan. Fikrimizcha, Turkon unvoniga ega bo‘lishi mumkin bo‘lgan malikalar diqqat bilan tarbiyalangan, jasur va sovuqqonli shaxsga aylantirilgan. Ular davlatlararo aloqalarni rivojlantirish maqsadida siyosiy nikohlarga yo‘naltirilgan. Ularning asosiy maqsadi davlatlararo aloqalarni rivojlantirish emas, balki ularga hukmronlik qilish va yangi hukmronlik sohalarini yaratishdir.

Masalan, Podshoh Xotun va Bibi Turkon Xotun onalarining o‘limidan keyin ham siyosiy nikohlarni davom ettirishgan va turli hududlarda hukmronlik o‘rnatishga yoki mavjud hukmronliklarni qo‘lga kiritishga harakat qilishgan. Buyuk Saljuqiylar sultonligiga bo‘ysungan Qoraxoniylar yoki Xorazmshoh davlatiga xizmat qilgan Qang‘li Turk qabilasi kabi Turk davlatlari va qabilalari ham shu maqsadda siyosiy nikohlar tuzishgan.

Bu malikalar kelgan davlatlar ichiga yuborilganida, ular josus kabi harakat qilib, davlatning kuchli va zaif tomonlarini muvaffaqiyatli aniqlashgan. Ular bu tepitlarni diqqat bilan ishlashni bilishgan va davlatni ichkaridan buzishgan. Avvalo, davlatni saqlab turgan shaxslarga qarshi kurash olib borishgan, hatto ularni muxolifat guruhi deb hisoblab, sovuqqonlik bilan yo'q qilishgan. Ularning orasida davr hukmdorlari ham, muhim davlat arboblari ham bo'lgan.

Masalan, o'g'li orqali Buyuk Saljuqiylar boshqaruvini, nabirasi orqali xilofatni qo'lga kiritishni hammadan ko'proq istagan, bu yo'lda davrning muhim sultoni Malikshoh va vaziri Nizomulmulukni bir-biriga dushman qilishga harakat qilib, keyin ularni birma-bir yo'q qilgan xonim sulton Turkon Xotun yoki faqat hukmronlikni qo'lga olish uchun kichik yoshdagi o'g'lini qo'llab-quvvatlayotgandek ko'rinib, qarindoshlarini davlatning muhim lavozimlariga joylashtirib, davlat ichida davlat yaratgan, keyin esa davlatning eng ko'p sultonga muhtoj bo'lgan paytida sulton holatidagi o'g'lini qattiq yolg'izlikka solgan, hatto uni o'ldirish rejalarini tuzgan Xorazmshoh sultoni Alouddinning onasi Turkon Xotun shular jumlasidandir.

Ular saroy ichida tartibsizliklarga sabab bo'lgan bo'lsa-da, davr olimlariga diqqat bilan yondashib, xalqning qalbiga yo'l topishni ham unutishmagan.

Xonim sultonlarning siyosiy maqsadlariga erishishda ularning unvonlaridan tashqari, davrning ijtimoiy va siyosiy tuzilishi ham katta ta'sir ko'rsatgan. Buyuk Saljuqiylar davlatining hokimiyati, Sulton Malikshohning oilaviy masalalardagi hissiy tabiati, ayollarga bergan katta qadri va ayniqsa xotini Turkon Xotunga boshqa xotinlaridan ko'proq bog'langanligi Turkonning siyosiy ambitsiyalarga intilishiga sabab bo'lgan.

Bundan tashqari, Xorazmshoh davlatida Sulton Alouddin Muhammadning qat'iyatli davlat arbobi bo'la olmaganligi, boshqa sultonlar orasida qo'shin va xalqdan uzoqlashganligi, uzoq vaqt onasining soyasida qolganligi va uning nufuzidan qo'rqishi Turkon Xotunga muhim imkoniyatlar yaratgan.

Shuningdek, Qutbiddin Muhammadning o'limi bilan yuzaga kelgan hokimiyat bo'shlig'ini to'ldirish maqsadida davlat arboblarning qarori bilan

Qutlughon sulolasining boshiga kelgan Qutlug' Turkon Xotun davlatni yigirma besh yil boshqargan va sulolada ayol hukmdorligining asoslarini qo'ygan.

Hokimiyat uchun kurashda ko'zlari hirs bilan to'lgan bu xonim sultonlar ko'pincha bir xonimga yarashmaydigan ittifoqlar tuzishgan va natijada davlatning tez pasayishiga, hatto qulashiga sabab bo'lishgan. Turk tarixida ko'plab Turkonlarning shunday siyosiy faoliyatda ishtirok etganini aytish mumkin.

Masalan, Buyuk Saljuqiylar sultoni Malikshohning xotini Turkon Xotun davr sultonini, xalifani va davlat arboblari tiz cho'ktirgan. U rejalarini amalga oshirish uchun bir xonim sultonga yarashmaydigan nikoh takliflari bilan ittifoq tuzishga harakat qilgan.

Xulosa qilib aytganda, Turk tarixining deyarli har bir davrida ta'sirli bo'lgan bu xonim sultonlar ham saroyda, ham ijtimoiy muhitda katta hurmatga sazovor bo'lishgan. Shu hurmat va cheksiz ishonchni ularning erlari yoki o'g'illari bo'lgan davr sultonlari ham ko'rsatishgan.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR

1. Abu'l Farac, Gregory Bar Hebraeus (1999). Abu'l Farac Tarihi. (çev. Ömer Rıza Doğrul). I. (3.baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
2. Alaaddin Ata Melik Cüveyni (1998). Tarih-i Cihangüşa. (çev: Mürsel Öztürk). Ankara: Kültür Bakanlığı.
3. Arsal, Sadri Maksudi (1947). Türk Tarihi ve Hukuk (Türk Tarihinin Ana Hatları, Tarihi Türk Devletlerinin Kuruluşu ve Hukuki Müesseseleri, Türkler'in Hukuki Örfleri Töre ve Yasaları). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi.
4. Arslantaş, Yüksel (1999). Alparslan ve Melikşah Dönemlerinde SelçukluAbbasi Münasebetleri. Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi, (155), 15–26.
5. Avcı, Casim (2008). Ruzraveri. DİA, 35, 381. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
6. Ayan, Ergin (2008). Büyük Selçuklu Sultanlarının Siyasi Evlilikleri. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 173, 109–128.
7. Azimî, (1998). Azimî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler: H. 430–538). (çev: Ali Sevim). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
8. Barthold, V. V. (1981). Moğol İstilasına Kadar Türkistan. (Hazır: Hakkı Dursun Yıldız). (1. Baskı). İstanbul: Kervan.
9. Büchner, V. F. (2001). Sistan . İA, 10, 715-721. Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı.
10. Can, Sevim (2008). Terken Hatun'dan Valide Sultana Selçuklular Döneminde Kadın. İstanbul: Ufuk Ötesi. Can, Sevim (Mart 2011). Büyük Selçuklu Devleti'nde Siyasi Gücün Kadınlar Tarafından Kullanılması (Toplumsal Cinsiyet Bakış Açısıyla Büyük Selçuklu Tarihi). Ortaçağda Kadın. (Ed: Altan Çetin), 395-419. Ankara: Lotus.
11. Ceceli, Gülseren (Mart 2011). Harizmşahlar Devleti Siyasi Hayatında Kadının Yeri ve Önemi. Ortaçağda Kadın. (Ed: Altan Çetin), 483-519. Ankara: Lotus.

12. Çandarlıoğlu, Gülçin (1977). Türk Destan Kahramanları. İstanbul: And. Ecer, Ahmet Vehbi (1989). Türkan Hatun. Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (6), 167–176.
13. Genç, Reşat (1981a). Şemsü'l-Mülk. Türk Ansiklopedisi, XXX, 253–254. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı.
14. Genç, Reşat (1981b). Karahanlı Devlet Teşkilatı (Türk Hâkimiyet Anlayışı ve Karahanlılar). İstanbul: Kültür.
15. Genç, Reşat (1982). Terken Hatun. Türk Ansiklopedisi, XXXI, 116–118. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı.
16. Gürün, Kamuran (1984). Türkler ve Türk Devletleri Tarihi. (İkinci Baskı). Ankara: Bilgi.
17. Huart, CL. (2001). Taberistan. İA, 11, 598-599. Eskişehir: Millî Eğitim Bakanlığı. Hunkan,
18. Ömer Soner (Mart 2011). Türk Hakanlığı'nda (Karahanlılar) Kadın. Ortaçağda Kadın. (Ed: Altan Çetin), 375-394. Ankara: Lotus.
19. İbnü'l Adim, Kamal al-Din (1976). Bugyat at-talab fî tarih Halab (Selçuklularla ilgili Haltercümeleri). (yay: Ali Sevim). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
20. İbnü'l Esir (1987). El- Kamil Fi't- Tarih Tercümesi (İslam Tarihi). (çev: Abdülkerim Özaydın), X. İstanbul:
21. Bahar. İzbrak, R. (1980). Sancar. Türk Ansiklopedisi, XXVIII, 132. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı.
22. Kafesoğlu, İbrahim (1973). Sultan Melikşah. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı.
23. Kafesoğlu, İbrahim (1974). Tekiş, Alâeddin Muhammed Harizmşah. İA, 12, 135–139. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı.
24. Kafesoğlu, İbrahim (2000). Harezmsahlar Devleti Tarihi (485–618/1092–1221). (4. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
25. Kitapçı, Zekeriya (1990). Türkan Hatun ve Selçuklu Saraylarındaki Talihsiz Siyasi Taht Mücadeleleri. Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, (4), 33–52.

26. Kitapçı, Zekeriya (1994). Abbasi Hilafetinde Selçuklu Hatunları ve Türk Sultanları, Konya: Dizgi.
27. Koca, Salim (2002). İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilat. *Türkler*, 5, 147–160. Ankara: Yeni Türkiye.
28. Kortantamer, Samira (1993). Arap Kaynaklarında Selçuklular. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, (VIII), 239–254. İzmir. Köprülü,
29. M. Fuad (2001). Cüzcani. *İA*, 3, 230-237. Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı. Köymen,
30. Mehmet Altay (1963). Selçuklu Devri Türk Tarihi. Ankara: Türk Tarih Kurumu. Köymen,
31. Mehmet Altay (1984). Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (İkinci İmparatorluk Devri). II. Ankara: Türk Tarih Kurumu. Köymen,
32. Mehmet Altay (2001). Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alp Arslan ve Zamanı). III, (4. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
33. Merçil, Erdoğan (1985). Müslüman Türk Devletleri Tarihi. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
34. Merçil, Erdoğan (1993). Müslüman Türk Devletleri Tarihi. (2. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
35. Mernissi, Fatima (1992). Hanım Sultanlar (İslam Devletlerinde Kadın Hükümdarlar). (çev. M. Ali Kayabol/ Filiz Nayır). (Birinci Baskı). İstanbul.
36. Mevdudi (1971). Selçuklular Tarihi. (çev. Ali Genceli). Ankara: Hilal.
37. Minorsky, V. (2001). Selmas. *İA*, 10, 461-462. Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı.
38. Müneccimbaşı, Ahmed b. Lütfullah (2000). Camiu'd-Düvel (Selçuklular Tarihi I Horasan- Irak, Kirmon ve Suriye Selçukluları). (yay. Ali Öngül). İzmir: Akademi.
39. Omarov, Erbol (1997). Karahanlılar. Yüksek Lisans Semineri. Ahmet Yesevi Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Enstitüsü. Ankara.
40. Ögel, Bahaeddin (1993). Türk Kültürünün Gelişme Çağları II. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.

41. Öngül, Ali (1986). Müneccimbaşı Ahmed Dede Efendi Cami'ü'd-Düvel Tenkitli Metin Neşri ve Tercümesi (Büyük Selçuklular). Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
42. Özaydın, Abdülkerim (1997). Nizamülmülk. DİA, 33, 194–196. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
43. Özaydın, Abdülkerim (2001a). Karahanlılar. DİA, 24, 404–412. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
44. Özaydın, Abdülkerim (2001b). Melikşah. DİA, 29, 54–57. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
45. Özaydın, Abdülkerim (2006). Nesevi. DİA, 32, 577–578. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
46. Özaydın, Abdülkerim (2009). Sencer. DİA, 36, 507–511. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
47. Öztuna, Yılmaz (1996). İslam Devletleri (Devletler ve Hanedanlar), (1), (2.Baskı). Ankara: Kültür Bakanlığı.
48. Öztuna, Yılmaz (1975). Kutluğ-Hanlar veya Kirmon Karahıtayları. Türk Ansiklopedisi, XXII, 392. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı.
49. Öztürk, Mürsel (1994). Ebu Tahir-i Hatuni. DİA, 10, 236. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
50. Öztürk, Oğuz Mete (2007). Geçmişten Günümüze Türk Devletleri. (1. Baskı). İstanbul: Nokta Kitap.
51. Parmaksızoğlu, İsmet (1976). Melikşah. Türk Ansiklopedisi, XXIII, 463–465. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı.
52. Ravendi, Muhammed b. Ali b. Süleyman (1957). Rahat-üs-Sudur ve Ayet-üsSürur. (çev. Ahmet Ateş). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
53. Ritter, H. (2001). Damgan. İA, 3, 466–467. Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı.
54. Sadruddin Hüseyinî (1943). Ahbar üd-Devlet is Selçukiyye. (trc. Necati Lügal). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
55. Sevim, Ali (1963). Tutuş'un Büyük Selçuklu Saltanatını Ele Geçirme Teşebbüsü. Belleten, XXVII (107), 420–430.

56. Sevim, Ali (1965). Suriye Selçukluları (Fetihten Tutuş'un Ölümüne Kadar). I. (3. baskı). Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi.
57. Sevim, Ali (1982). Tekiş, Alâeddin Muhammed. Türk Ansiklopedisi, XXXI, 47. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı.
58. Sevim, Ali (2005). İlginç Yönleriyle Sultan Melikşah. Belleten, LXIX (255), 517-538.
59. Sevim, Ali (2006). Azimi Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler). (2. baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
60. Sevinç, Necdet (1980). Eski Türklerde Kadın ve Aile Hukuku. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Yıl: 2, 2, (8), 17-73.
61. Sıbt İbnü'l-Cevzi (1992). Miratü'z-Zaman Fi Tarihi'l-Ayan (Kayıp Uyunü'tTevarih'ten Naklen Selçuklularla İlgili Bölümler). (çev. Ali Sevim). Türk Tarih Belgeleri Dergisi, XIV (18), 1-24.
62. Spuler, Berthold (1987). İran Moğolları Tarihi. (çev. Cemal Köprülü). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
63. Streck, M. (2001a). Bistam. İA, 2, 649-650. Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı.
64. Streck, M. (2001b). Esterabad. İA, 4, 387-389. Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı.
65. Sümer, Faruk (1954). Eski Türk Kadınları. Türk Yurdu, Yıl: 1, 3, 191-194.
66. Şapolyo, Enver Behnan (1964). Melikşah. Ankara: Güven Matbaası.
67. Taneri, Aydın (1997). Harizmşah. DİA, 16, 228-230. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
68. Taşağıl, Ahmed (2002). Kutluğhanlılar. DİA, 26, 492-494. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
69. Turan, Osman (1944). Terken Unvanı Hakkında. Türk Hukuk Tarihi Dergisi, I, 67-73.
70. Turan, Osman (1980). Selçuklu Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti. İstanbul: Boğaziçi.
71. Turan, Osman (2000). Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi. 1. (13.baskı) İstanbul: Boğaziçi.

72. Uluçay, Çağatay (1965). İlk Müslüman Türk Devletleri. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.
73. Urfalı Mateos (1987). Urfalı Mateos Vekayinamesi ve Papaz Grigor'un Zeyli. (çev: Hrant D. Andreasyon-M. Halil Yınanç). (2. baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
74. Üçok, Bahriye (1965). İslam Devletlerinde Kadın Hükümdarlar, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
75. Üçok, Bahriye (1981). İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar, Ankara: Kültür Bakanlığı.
76. Vasmer, R. (2001). Mazenderan. İA, 7, 420-426. Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı.
77. Yazıcı, Tahsin (1991). Avfi. DİA, 4, 115-116. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
78. Yazıcı, Tahsin (1994a). Ebu Ali el-Farmedi. DİA, 10, 90. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
79. Yazıcı, Tahsin (1994b). Efrasiyab. DİA, 10, 478-479. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
80. Yazıcı, Tahsin (1998). Hoy. DİA, 18, 258. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
81. Yorulmaz, Osman (Mayıs-Haziran 2006a). Harezmsah Kahlıları/Kanklıları (Etkileri, Roller ve Akıbetleri). Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, (162), 151-172. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları.
82. Yorulmaz, Osman (2006b). Moğol İstilasına Kadar Kahlılar Kanklılar. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, (165), 69-88. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları.
83. Yorulmaz, Osman (2008). Kahlıların/Kanklıların Menşei Meselesi. İÜ Tarih Dergisi, (43), 83-104. İstanbul.

FOR AUTHOR USE ONLY

FOR AUTHOR USE ONLY

**More
Books!**

yes
I want morebooks!

Buy your books fast and straightforward online - at one of world's fastest growing online book stores! Environmentally sound due to Print-on-Demand technologies.

Buy your books online at
www.morebooks.shop

Kaufen Sie Ihre Bücher schnell und unkompliziert online – auf einer der am schnellsten wachsenden Buchhandelsplattformen weltweit! Dank Print-On-Demand umwelt- und ressourcenschonend produziert.

Bücher schneller online kaufen
www.morebooks.shop

info@omniscryptum.com
www.omniscryptum.com

OMNIScriptum

FOR AUTHOR USE ONLY

FOR AUTHOR USE ONLY

FOR AUTHOR USE ONLY